

Скидан О.В.

**АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ
В ПЕРІОД РИНКОВОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Міністерство аграрної політики України

Житомирський національний
агроекологічний університет

О.В. СКИДАН

**АГРАРНА ПОЛІТИКА
УКРАЇНИ
В ПЕРІОД РИНКОВОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Монографія

**Житомир
2008**

УДК 338.43.02:338.439.5
ББК 66.017.717
С 42

Рецензенти:

П.С. Березівський – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри організації і менеджменту ім. проф. Є. Храпливого Львівського національного аграрного університету;

О.І. Гойчук – доктор економічних наук, професор, декан факультету підготовки та підвищення кваліфікації керівних працівників АПК Національного університету біоресурсів і природокористування України;

В.В. Зіновчук – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньоекономічної діяльності підприємств Житомирського національного агроекологічного університету, заслужений діяч науки і техніки України.

Скидан О.В. Аграрна політика України в період ринкової трансформації: монографія / О.В. Скидан. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2008. – 376 с.

ISBN 978-966-8706-33-2

У монографії досліджено сутність та значення аграрної політики у розвитку держави і суспільства, визначено її складові та показники. Висвітлено історичну суть аграрних перетворень різних періодів, причини і наслідки аграрних криз. Встановлено інституціональний характер закономірностей проблематики, напрямів і шляхів реалізації аграрних реформ. Обґрунтовано основні напрями, механізми та інструменти аграрної політики, у т.ч. на регіональному рівні.

Вироблено пропозиції щодо оптимізації економічного механізму інноваційної та інвестиційної діяльності в АПК України, бюджетного фінансування розвитку сільських територій. Досліджено теоретичні й методологічні проблеми продовольчої безпеки та сталого сільського розвитку як ключових пріоритетів аграрної політики. Визначено напрями удосконалення політики у сферах якості та безпеки продовольства, харчування населення. Запропоновано альтернативний підхід до визначення мети, принципів та системи регуляторів агроекологічної політики.

Для науковців, спеціалістів АПК, працівників органів державної влади та місцевого самоврядування, викладачів, студентів, аспірантів, усіх, хто цікавиться проблемою аграрної політики.

Рекомендовано до друку вченою радою Житомирського національного агроекологічного університету, протокол № 2 від 24.09.2008 р.

ISBN 978-966-8706-33-2

© О.В. Скидан, 2008

© ЖНАЕУ, 2008

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	5
Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ	8
1.1. Категоріальний апарат аграрної політики.....	8
1.2. Аграрна політика в системі економічної політики держави.....	29
1.3. Інституціональне середовище функціонування агропродовольчої сфери.....	40
1.4. Ієрархія пріоритетів аграрної політики.....	49
1.5. Ефективність аграрної політики.....	64
Розділ 2. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СУЧАСНА ПРАКТИКА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ	79
2.1. Історичний досвід аграрної політики.....	79
2.2. Реформування аграрної сфери національної економіки.....	89
2.3. Аграрна політика у пореформений період.....	100
2.4. Трансформація державного регулювання аграрної сфери.....	112
2.5. Регіональний аспект аграрної політики.....	126
Розділ 3. ПРІОРИТЕТИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ	137
3.1. Продовольча безпека.....	137
3.2. Конкурентоспроможність агропродовольчої сфери.....	146
3.3. Якість та безпека продовольства.....	153
3.4. Харчування населення.....	175
3.5. Сталий сільський розвиток.....	191

Розділ 4.	
ЕКОНОМІКО-ФІНАНСОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ	
СКЛАДОВІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ.....	205
4.1. Системність аграрної політики.....	205
4.2. Фінансовий аспект аграрної політики.....	223
4.3. Інноваційно-інвестиційна складова аграрної політики.....	237
4.4. Розвиток регіональної аграрної політики.....	247
4.5. Формування сучасної агроекологічної політики.....	264
Розділ 5.	
АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ	
УКРАЇНИ.....	275
5.1. Державне регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки.....	275
5.2. Розвиток особистих селянських господарств....	290
5.3. Управління земельними ресурсами як складова аграрної політики держави.....	297
<i>Післямова.....</i>	<i>303</i>
<i>Список використаних джерел.....</i>	<i>315</i>
<i>Додатки.....</i>	<i>340</i>
<i>Перелік таблиць.....</i>	<i>367</i>
<i>Перелік рисунків.....</i>	<i>370</i>
<i>Анотації російською та англійською мовами.....</i>	<i>372</i>

ПЕРЕДМОВА

Агропродовольча сфера посідає провідне місце в розв'язанні економічних, соціальних та екологічних проблем будь-якої держави, оскільки від ефективності формування та реалізації аграрної політики значною мірою залежить рівень добробуту та здоров'я населення. Водночас традиційними для вітчизняної дійсності є проблеми недостатнього рівня споживання населенням основних харчових продуктів, незбалансованості харчового раціону, значної диференціації споживання харчових продуктів за окремими групами населення, надзвичайно низький рівень якості та безпеки продовольства. Вказані чинники зумовлені незадовільною економічною доступністю харчових продуктів, недосконалою системою забезпечення їх якості та безпеки, нерациональним використанням природно-ресурсного потенціалу та неефективним управлінням в агропродовольчій сфері; відсутністю у населення належних знань щодо складання раціону збалансованого харчування, а у виробників – стимулів щодо виробництва безпечного, якісного та здорового продовольства та ін.

Державне регулювання агропродовольчої сфери в основному полягає у виявленні ресурсних потреб галузей і в розподілі наявних ресурсів. Без урахування довгострокових пріоритетів, відсутності єдиної комплексної стратегії розвитку та аналізу доцільності витрат бюджетних коштів за попередній період такі заходи не мають належної ефективності. Діючий механізм бюджетної підтримки агропродовольчої сфери не є системним, не має довготривалої правової бази, носить вимушений характер і являє собою своєрідну реакцію на виникаючі проблеми. Лібералізація продовольчого імпорту, що стала можливою в результаті вступу України до Світової організації торгівлі, в умовах низького рівня конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників та відсутність протекціоністської політики щодо їх захисту призвели до зниження рівня стійкості та незалежності продовольчого ринку держави. Трансформаційні процеси в агропродовольчій сфері посилили диференціацію рівнів розвитку регіонів України. При цьому регіони аграрної орієнтації фактично опинилися у стані економічної депресії.

Така ситуація є наслідком відсутності системної, стабільної та всебічно виваженої аграрної політики, що не дає змоги реалізувати наявний вітчизняний потенціал агропродовольчої сфери не тільки на світовому, але й на внутрішньому ринку. Складність формування аграрної політики в Україні значною мірою пов'язана з використанням застарілих підходів до створення концепцій та програм розвитку агропродовольчої сфери, їх зосередженням переважно на виробничих аспектах даної проблеми. Питання обґрунтування аграрної політики держави залишається слабо структурованим, недостатньо теоретично обґрунтованим, що нерідко спричиняє використання неефективних методів державного регулювання.

Аграрні перетворення, здійснені в попередні роки, зосереджувалися переважно на питаннях реформування земельних відносин, роздержавлення і приватизації аграрних підприємств, створення нових організаційно-правових форм господарювання на селі. Вказані завдання є в основному вирішеними. Проте наразі необхідна нова аграрна політика, що базуватиметься на системному підході, при якому вона формується як комплексне явище у тісному взаємозв'язку між аграрною сільськогосподарською, агропромисловою, зовнішньоекономічною, інституціональною, продовольчою політикою, діяльністю у сферах якості і безпеки продовольства, харчування населення та політикою сталого сільського розвитку.

Для забезпечення формування ефективної аграрної політики, реалізація якої забезпечить досягнення ключових її пріоритетів, якими є продовольча безпека держави та сталий сільський розвиток, необхідно об'єднати зусилля всіх зацікавлених та відповідальних сторін – учених, політиків, аграрних товаровиробників, сфери переробки та торгівлі, широкі громадські кола. У зв'язку з цим у даній роботі викладено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми сучасної аграрної політики України, що виявляється в системному підході до її формування. Сподіваємося, що висловлені рекомендації стануть корисними як для науковців, так і для практиків, діяльність яких певним чином пов'язана з формуванням аграрної політики в Україні.

Щиро та глибоко вдячний усім, хто підтримував та сприяв підготовці цього дослідження, насамперед моєму науковому консультанту, академіку УААН, доктору економічних наук, професору П.Т. Саблуку, а також докторам економічних наук П.С. Березівському, О.І. Гойчук, В.В. Зіновчуку. Глибока вдячність ректору Житомирського національного агроекологічного університету, професору А.С. Малиновському та завідувачу кафедрою аналізу і статистики ім. І.В.Поповича, професору В.М. Микитюку, які підтримували та всіляко сприяли проведенню цього дослідження.

Розділ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1. Категоріальний апарат аграрної політики

Від того, що розуміється під аграрною політикою, залежить логічна коректність способу формального відображення діяльності суб'єктів цієї політики, тому проблема дослідження та удосконалення вказаної дефініції є важливим та необхідним завданням у процесі розробки теоретико-методологічних засад формування вітчизняної аграрної політики. Питання розробки аграрної політики України досліджені у працях багатьох провідних учених-економістів, однак в цілому ця проблема залишається недостатньо структурованою і, як наслідок, часто викликає використання загальних і неефективних методів державного управління. Ситуація, що склалася в агропромисловому секторі економіки, свідчить про недосконалість аграрної політики в усіх її проявах.

З огляду на це всебічної підтримки заслуговує думка академіка В.В. Юрчишина щодо необхідності розробки нової аграрної політики, яка всією своєю сутністю, механізмами здійснення і результатами повинна мати характер новітньої аграрної політики [288, с. 3]. Необхідність такої політики зумовлена новою економічною ситуацією та історичним періодом розвитку українського суспільства. У попередні роки аграрна політика була спрямована на ринкову трансформацію аграрного сектора, зупинення аграрної кризи і стабілізацію сільськогосподарського виробництва. Ця мета здебільшого досягнута [24, с. 3]. Тому в даний час Україні потрібна нова аграрна політика, яка б мала стратегічний та системний характер, соціальну спрямованість та відповідала принципам сталого розвитку. На цьому шляху насамперед необхідно визначитися з питанням поняття та сутності аграрної політики, оскільки в Україні поки ще не розроблений єдиний понятійний апарат для прийняття рішень з аграрної політики. Таким чином, актуальність даного дослідження визначається нагальною потребою його наукового формування

з урахуванням вітчизняної специфіки та національних пріоритетів у контексті інтеграції України до світового економічного простору.

Історично аграрна політика розвивалася в руслі вирішення двох основних питань – аграрного і продовольчого. О.В. Чаянов визначав аграрне питання як питання про землю і земельні порядки [275, с. 20]. Йдеться про проблему володіння, розпорядження і користування землею для основної маси селян, що бажають працювати на ній і вільно розпоряджатися результатами своєї праці. Разом з тим досвід країн Західної Європи, США та Канади свідчить, що вирішення продовольчого питання в країні можливе винятково шляхом вирішення аграрного питання.

Тому в контексті формування понятійного апарату аграрної політики доцільним є вивчення відповідного зарубіжного досвіду. Науковим центром зарубіжної теорії аграрної політики вважається Франція. Французька школа розглядає термін «аграрна політика» у широкому і вузькому змісті. У широкому змісті аграрна політика містить у собі три напрями: політика розвитку аграрного сектора; продовольча політика, що стосується споживання продуктів харчування, соціальної підтримки населення тощо; агропромислова політика, пов'язана з проблемами обслуговування сільського господарства, включаючи переробку, виробництво засобів виробництва для сільського господарства і торгівлю [50, с. 39].

Держава може підтримувати в якості пріоритету як сільськогосподарське виробництво (підвищуючи, наприклад, рівень цін і доходів виробників), так і переробку (дотуючи закупівельні ціни) чи споживання (шляхом встановлення низьких споживчих цін). Відповідно до офіційної методики Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), аграрна політика поділяється на сільськогосподарську політику (на користь виробників) і продовольчу (на користь споживачів). Використання цієї класифікації вплинуло на зміну методів аналізу аграрної політики. Зокрема, аналізується не розподіл державних витрат на сільське господарство, а трансфертні платежі в аграрну сферу за рахунок споживачів продовольства і платників податків. У зв'язку з цим держава розглядається як посередник між платником податків чи споживачем продукції і сільськогосподарським виробником.

Французькі дослідники також пропонують визначення поняття аграрної політики у вузькому змісті, або політики розвитку аграрного сектора, розглядаючи її як інституціональний компроміс, що є узагальненням трьох «угод»: «територіальної угоди», що має в основі систему соціального контролю зі сторони держави, яка підтримує ту чи іншу форму організації сільсько-господарського виробництва; «бюджетної угоди», обумовленої системою доходів і видатків на сільське господарство; «політичної угоди» як форми співробітництва держави і професійних організацій.

Однак вказані визначення потребують подальшого опрацювання насамперед з позиції цілей, оскільки при розгляді аграрної політики звичайно підкреслюється тільки економічний аспект. При цьому не враховуються такі важливі складові, як сприятливе навколишнє середовище і добробут населення. У ряді країн, зокрема США та Німеччині, триєдине розуміння основної мети аграрної політики визнається в політичних колах. Проте це не вирішує багатьох проблем, зокрема щодо того, чи має питання охорони навколишнього середовища бути пріоритетним у кожній із галузевих політик, таких як аграрна, добувних галузей, будівництва, де вплив на природу значний, чи повинна розроблятися єдина екологічна політика?

У США, наприклад, намітилося дві тенденції – поряд з урахуванням у кожній галузевій політиці екологічних обмежень почало розвиватися регулювання в межах окремих штатів, орієнтоване на об'єкти впливу. Іншими словами, для природних об'єктів (зелені насадження, ґрунт, вода тощо) розробляються гранично допустимі норми забруднення, які поширюються на всі підприємства незалежно від галузевої специфіки.

Інша складова основної мети аграрної політики стосується розвитку сільських територій і містить у собі вирішення ряду проблем, які не можуть бути враховані в економічному аспекті. Наприклад, безробіття в сільській місцевості прямо не пов'язане з виробництвом продовольства, оскільки припускає застосування інших підходів до зайнятості – через розвиток сільської промисловості, сфери послуг тощо [50, с. 40-42]. Крім того, варто враховувати той факт, що в економічно високорозвинутих країнах сільське господарство у своєму соціальному аспекті

зазнало значних зміни. Соціальні проблеми села тут виділені в самостійний напрям аграрної політики.

Широкого трактування аграрної політики традиційно дотримуються у Європейському Союзі. Це можна стверджувати з огляду на сформульовані у ст. 39 Римського договору цілі єдиної аграрної політики країн європейського співтовариства:

а) збільшувати продуктивність сільського господарства шляхом сприяння технічному прогресу, забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва й оптимального використання виробничих факторів, особливо праці;

б) у такий спосіб забезпечувати досить високий рівень життя сільського населення, зокрема шляхом збільшення індивідуальних доходів осіб, зайнятих у сільському господарстві;

в) підтримувати стабільність ринків;

г) забезпечувати можливості для пропозиції сільськогосподарської продукції;

д) сприяти реалізації сільськогосподарської продукції споживачам за доступними цінами [3, с. 8-9].

Йдеться про збалансовану політику, що враховує економічні й соціальні інтереси виробників та споживачів сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства. У 70-і роки ХХ ст. в єдиній аграрній політиці з'явився новий компонент – аграрна структурна політика, що стимулювала формування великих більш життєздатних виробничих структур.

З 80-х років минулого століття аграрна політика Європейського економічного співтовариства найтіснішим чином узгоджувалася з питаннями розвитку сільських територій. Нині вона все більш орієнтується на природоохоронні і ландшафтні заходи, повноцінне соціальне забезпечення сільського населення. Таким чином, з часом розширюється діапазон аграрної політики, поглиблюється її зміст, він набуває комплексного характеру. Це притаманне всім економічно розвинутих країнам і багатьом країнам з перехідною економікою.

Широке висвітлення питань щодо формування понятійного апарату проблеми аграрної політики в науковій літературі отримали дослідження російських вчених. Так, аграрну політику визначають як діяльність держави, спрямовану на створення господарсько-фінансових і політичних рамок умов в аграрному

секторі, що реалізується шляхом впливу на економічні процеси, які відбуваються в ньому, через форми і методи, найбільш дієві у сфері аграрної економіки. Аграрна політика являє собою упорядковуючу діяльність держави і санкціонованих нею суспільно-правових інститутів щодо формування культурних, соціальних, правових і економічних умов життя сільського населення [123, с. 10]. Проте в наведеному визначенні соціально-економічна сутність і зміст аграрної політики розкриваються не у повній мірі. Сфера її впливу обмежується в основному аграрним сектором.

Значно ширше трактування аграрної політики запропоноване А.П. Зінченко, В.І. Назаренко та В.В. Шайкіним, на думку яких остання може бути визначена як сукупність принципів і дій, що проводить держава з метою вирішення комплексу проблем, пов'язаних із функціонуванням агропромислового комплексу (власне сільськогосподарського виробництва, структур агробізнесу, ринку сільгосппродукції, споживання, розвитку сільських територій і т.д.) [3, с. 8]. Поняття «аграрна політика», на думку О.Є. Жоголевої, можна визначити як цілеспрямовану діяльність держави, обмежену ресурсами, бюджетом і часом, покликану забезпечити продовольчу безпеку країни зі збереженням сприятливої екологічної ситуації і вирішенням соціальних питань на селі [50, с. 42]. На відміну від наведених вище визначень в останньому виділяються головні ознаки аграрної політики як курсу дій держави стосовно агропромислового комплексу: наявність трьох складових основної мети, визначення потреби в матеріальних і фінансових ресурсах для досягнення цих цілей у визначений термін.

У Російській Федерації на законодавчому рівні державна аграрна політика визначається як складова частина державної соціально-економічної політики, спрямованої на сталий розвиток сільського господарства і сільських територій. Під сталим розвитком сільських територій розуміється їх стабільний соціально-економічний розвиток, збільшення обсягу виробництва сільськогосподарської продукції, підвищення ефективності сільського господарства, досягнення повної зайнятості сільського населення і підвищення рівня його життя, раціональне використання земель [126].

У вітчизняній науковій літературі також зустрічаються досить відмінні підходи до визначення поняття «аграрна

політика». В «Економічній енциклопедії» аграрна політика визначається як курс та система заходів, спрямованих на інтенсивний розвиток продуктивних сил села, вдосконалення або докорінну зміну існуючих форм власності, на поліпшення умов життя й побуту його мешканців, на забезпечення сировиною промисловості тощо [46, с. 17]. При цьому вона віднесена до важливих елементів соціально-економічної політики держави, яка передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики формування аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села. Тобто аграрна політика розглядається як комплекс заходів, спрямованих виключно на розвиток сільського господарства та земельних відносин, що є надто звуженим трактуванням.

Загалом термін «аграрна політика» набув поширення з початку 20-х років минулого століття. До цього використовувалася переважно категорія «продовольча політика». Всі питання, пов'язані з продовольчою проблемою в 1920-1930-ті чи наступні роки, розглядалися в контексті здійснення у цей період аграрної політики комуністичною партією і державою. Продовольча ж політика перестала бути предметом самостійного вивчення. Поняття «аграрна політика» і «продовольча політика», на думку Б.І. Хорошуна, близькі за своєю суттю, але все ж не рівнозначні. Аграрна політика – це сукупність заходів, які здійснює держава в галузі аграрних відносин, пов'язаних з володінням і користуванням землею як основним засобом виробництва в сільському господарстві. Продовольча ж політика – це сукупність заходів держави, спрямованих на вирішення продовольчої проблеми у вузькому чи широкому розумінні цього поняття. Продовольча політика поєднує питання розвитку сільського господарства і обслуговуючих його галузей промисловості, заготівель, зберігання сільгосппродукції, питання розвитку харчової і переробної індустрії, торгівлі продтоварами та їх імпорту. Продовольча політика включає в себе і заходи по поліпшенню структури харчування населення. Отже, поняття «продовольча політика» має інше функціональне навантаження, ніж «аграрна політика» [267, с.14]. Однак такий підхід до визначення аграрної політики є досить звуженим і може бути прийнятним лише з позиції її висвітлення в історичному аспекті. В сучасних умовах спектр

завдань аграрної політики не обмежується земельними питаннями, сферою виробництва, переробки та збуту продовольства і є значно ширшим.

Як стверджує академік П.Т. Саблук, у найбільш загальному аспекті аграрна політика держави являє собою розробку її владними структурами і практичне здійснення великої сукупності правових, організаційних, економічних, наукових, соціальних, кадрових та інших заходів з метою забезпечення такого розвитку аграрної сфери економіки, який би повністю відповідав продовольчим потребам країни [255, с. 9]. Йдеться не тільки про безпосередньо продовольчі інтереси, а й про задоволення всіх інших її потреб: усунення залежності від інших країн у продуктах харчування, розвиток експортного потенціалу продовольчого сектора економіки, створення надійних продовольчих запасів, гарантування продовольчої безпеки держави, виведення аграрного сектора на світовий рівень розвитку.

У науковій літературі зустрічаємо також трактування аграрної політики як сукупності науково обґрунтованих ідей і концепцій щодо розвитку сільського господарства та пов'язаних з ним галузей на певному історичному етапі життя країни. До повного поняття аграрної політики входять також наявність певних економічних структур, здатних забезпечити реалізацію цих ідей, а також функціонування відповідного господарського механізму, який би матеріально заохочував підприємства, організації, управлінські структури і працівників здійснювати їх [268, с. 17]. Однак вказане визначення, як вбачається, не відповідає у повній мірі принципу стратегічності, який характерний аграрній політиці, не враховує необхідність питань розвитку сільських територій.

Основними засадами державної аграрної політики на період до 2015 р. передбачено, що остання базується на національних пріоритетах та враховує необхідність входження України до світового економічного простору [165]. Складовими державної аграрної політики, як зазначається у Законі, є комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності функціонування аграрного сектора економіки, розв'язання соціальних проблем сільського населення та забезпечення комплексного і сталого розвитку сільських територій.

Наявність такого закону є позитивним явищем з точки зору визнання державною політикою необхідності формування чіткої та визначеної стратегії розвитку агропромислового комплексу як пріоритетної сфери національної економіки та основи функціонування держави. Проте даний Закон має ряд зауважень та пропозицій щодо його змісту і суті, врахування яких, як вбачається, дало б змогу суттєво підвищити ефективність державної аграрної політики. Насамперед необхідно акцентувати на відсутність визначення основних категорій, що вживаються у Законі, зокрема терміну «аграрна політика». При широкому спектрі галузей та сфер діяльності, на які поширюється аграрна політика, основні її пріоритети, визначені у ст. 3 Закону, стосуються практично виключно питань розвитку сільського господарства. У той же час формування продовольчої безпеки, яке визнано стратегічною метою аграрної політики, потребує врахування значно ширшого кола питань, пов'язаних, зокрема, із заготівлею, зберіганням, переробкою, реалізацією продовольчої продукції, її якістю і безпекою тощо.

Окремі положення Закону свідчать про дещо обмежене та непослідовне розуміння аграрної політики. Так, у ст. 2 Закону гарантування продовольчої безпеки держави віднесено до стратегічних завдань аграрної політики, проте у ст. 1 при визначенні напрямів, на яких зосереджуються основні складові аграрної політики, необхідність формування продовольчої безпеки не вказана. Аналогічну непослідовність зустрічаємо і надалі. Зокрема, у визначенні сфери поширення основних засад державної аграрної політики виокремлюється питання соціальної сфери села, при тому, що у якості одного із завдань цієї політики вказується ще й комплексний розвиток сільських територій, що, безумовно, є значно ширшим поняттям.

У цілому Закон має надто загальний характер, не містить конкретизованих напрямів та механізмів, за допомогою яких можливо було б сформувані і реалізувані ефективну державну аграрну політику. Вивчення аналогічного законодавства в США та Європейському Союзі свідчить, що законодавчі акти такого характеру повинні мати чітко визначені напрями впливу держави на процес функціонування всіх галузей, діяльність яких пов'язана з продовольством [118, с. 10-18]. Закон має формувати заходи

аграрної політики за визначеними пріоритетними сферами, якими, зокрема, мають бути товарні програми (прямі платежі виробникам, програми за окремими видами продовольства), зовнішня торгівля, продовольчі програми, кредитне обслуговування, сільський розвиток, охорона навколишнього природного середовища, наукові дослідження та ін. Загалом в Україні формується принципове розуміння аграрної політики, оскільки до об'єктів останньої відноситься не лише сільське господарство, садівництво, виноградарство, рибне господарство, а й харчова промисловість, переробка сільськогосподарської продукції, питання соціальної політики у сільській місцевості [139].

За визначенням В.Б. Шкляра, державна аграрна політика є складовою загальної економічної політики України, спрямованої на подолання кризової ситуації в агропромисловому виробництві, створення соціально-економічних умов життя і праці українських селян на рівні розвинутих країн, забезпечення конкурентоспроможного агропромислового виробництва на світовому аграрному ринку [283, с. 32]. Державна аграрна політика, як соціально-економічне явище, повинна сприяти досягненню поставленої політичної мети і завдань розвитку суспільного виробництва країни стосовно конкретних умов. Отже, державна аграрна політика, як складова соціально-економічної політики держави, є історичним явищем. В її змісті відображаються особливості етапного розвитку сільського господарства, всього селянського життя країни.

Головна вимога до сучасної аграрної політики – дотримання комплексного підходу при її виробленні та здійсненні, тобто визначення стратегічних і тактичних заходів, їх узгоджена реалізація у всіх ланках агропромислового комплексу. Це забезпечується через тісний взаємозв'язок складових економічної політики – фінансової, кредитної, податкової, цінової, політичної, доходів і пенсійного забезпечення [102, с. 36]. Обов'язковою вимогою до аграрної політики, що формується, є також її стратегічна спрямованість, поступальна орієнтація на вирішення в єдності найближчих і більш віддалених – в оглядовій перспективі і навіть поза її межами – потреб, завдань і проблем. Стратегія повинна спиратися на чітко визначені етапи і тактику її здійснення, всебічно відпрацьовані правові та соціально-економічні

механізми, які б відповідали найвищим критеріям вимогливості до них [255, с. 6].

Повністю погоджуємося з думкою академіка В.В. Юрчишина, що однією з найважливіших передумов високовідповідальної розробки та ефективного практичного втілення нової аграрної політики має стати усвідомлення її як такої нормативно-правової системи, у якій буде передбачено і забезпечено виконання в єдності соціальних, економічних і політичних завдань стратегічно-цільового призначення [288, с. 6-7]. З огляду на це нову аграрну політику можна буде вважати ефективно діючою лише за умови, якщо вона забезпечить досягнення в результаті її здійснення визначених у ній соціально-економічних і політичних цілей.

Не можна повністю погодитися з думкою С. Дем'яненка та І. Свідерської, що аграрна політика не повинна займатися проблемами розвитку сільських територій, які доцільно розглядати комплексно, із залученням не тільки Міністерства аграрної політики, але й ряду інших міністерств. На думку останніх, враховуючи актуальність, складність і комплексність цих проблем, слід створити окреме агентство з розвитку сільських територій, яке б координувало і спрямовувало всю відповідну роботу [40, с. 73]. Вважаємо, що органічне поєднання і взаємозалежність проблем розвитку аграрного сектора, пов'язаних із ним сфер економічної діяльності та сільських територій зумовлюють необхідність їх комплексного вирішення у контексті формування відповідної аграрної політики. Від рівня сільського розвитку залежить ефективність функціонування агропродовольчої сфери, а відтак і аграрної політики в цілому. До того ж, необхідність включення питань розвитку сільської місцевості до пріоритетів аграрної політики підтверджується досвідом ряду економічно високорозвинених країн. Проте варто погодитися з тим, що цими питаннями необхідно займатися комплексно, з відповідною координацією діяльності усіх зацікавлених сторін.

Зарубіжний досвід та практика аграрних перетворень в Україні показують, що ефективна аграрна політика досягається при оптимальному поєднанні стратегічних і тактичних установок [102, с. 35]. Якщо аграрна стратегія характеризується відносною стабільністю впродовж тривалого часу, то аграрна тактика

визначається гнучкістю, динамікою, швидкою реакцією на зміну соціально-економічних умов. Загалом проведене дослідження свідчить, що в економічній літературі сформувалися два принципових підходи до розуміння сутності аграрної політики. У вузькому значенні під аграрною політикою розуміють систему цілей і заходів, спрямованих на розвиток аграрного сектора економіки. У широкому значенні до аграрної політики за різними підходами включають:

- політику розвитку аграрного сектора;
- продовольчу політику, що стосується споживання продуктів харчування основними групами населення;
- агропромислову політику, пов'язану з проблемами обслуговування сільського господарства, включаючи торгівлю, переробку, сферу виробництва засобів виробництва для сільського господарства;
- зовнішньоторговельну аграрну політику;
- політику у галузі харчування;
- політику у сфері якості та безпеки продовольства;
- політику розвитку сільських територій.

Необхідно, однак, констатувати, що як у теоретичному відношенні, так і на практиці аграрну політику в основному обмежують рамками виробництва. Проте аграрна сфера є не тільки економічною, але й складною соціальною та вразливою агробіологічною системою, що безпосередньо впливає на якість життя населення. Тому аграрну політику варто виділити в окремий напрям національної політики, а не ідентифікувати її як складову соціально-економічної політики. В Україні розуміння політики є суттєво спотвореним як у сприйнятті її сутності безпосередньо політиками, так і громадянами держави. Виникла проблема заміни політики у традиційному розумінні політичними технологіями, як інструментами прихованого управління людиною. У класичному ж розумінні політика є особливою формою соціального представництва і регуляції інтересів різних соціальних верств, заснована на ідеї права [269, с.37]. Тому аграрну політику слід розглядати як особливу форму соціально-економічного представництва і регуляції інтересів різних соціальних верств та сфер економічної діяльності, засновану на ідеї права, в межах якої за допомогою комплексної системи стратегічних і тактичних

принципів, цілей, засобів і методів науково-методологічного, політико-правового, соціально-економічного, екологічного, інформаційно-комунікаційного та організаційного характеру вирішуються питання формування продовольчої безпеки держави та забезпечення сталого розвитку сільських територій.

Категоріальний апарат проблеми продовольчої безпеки потребує окремого дослідження. Виходячи з того, що найважливішою концептуальною основою життєзабезпечення людей є безперервне забезпечення та самозабезпечення їх продовольством, продовольча безпека розглядається як біосоціальна основа існування населення. У такому вигляді вона є своєрідною матеріальною субстанцією економічних і соціальних відносин і має безпосереднє відношення до демографічної і геополітичної безпеки. Тому продовольча безпека – не просто важливий інтерес нації, а об'єктивна та незамінна умова існування нації і держави, регіонів, кожної людини.

Кожна країна визначає поняття «продовольча безпека» у відповідності до свого економічного рівня, кліматичних і географічних умов. Згідно із формулюванням відповідного закону Російської Федерації, продовольча безпека – це такий стан економіки, в тому числі її агропромислового комплексу, який забезпечений відповідними ресурсами, потенціалом та гарантіями і при якому без зменшення державного продовольчого резерву незалежно від зовнішніх та внутрішніх умов, задовольняються потреби населення в продуктах харчування відповідно до фізіологічних норм харчування.

Дещо інше визначення запропонувала група експертів Національного фонду захисту прав споживачів Російської Федерації, узагальнивши думки багатьох спеціалістів: «Продовольча безпека – це забезпечена продовольчими ресурсами, потенціалом і гарантіями здатність держави, незалежно від зовнішніх і внутрішніх умов чи загроз, задовольняти потреби населення країни в цілому і кожного громадянина зокрема продуктами харчування, питною водою та іншими харчовими продуктами в обсягах, якості й асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я і розширеного відтворення народонаселення».

У визначенні необхідно виділити два суттєвих моменти. Перший полягає в тому, що продовольча безпека країни залежить від того, наскільки вона сама себе може забезпечити необхідною кількістю продовольства. В основному це, звичайно, зерно, хліб, тобто продовольча безпека – це умова, за якої у разі припинення поставок продуктів харчування із-за кордону не виникає продовольча криза. Другий момент включає питання якості продукції і можливість споживчого вибору, тобто продовольча безпека – це ще і гарантія повноцінного різноманітного харчування людей на рівні фізіологічних норм.

При тому концепція ФАО передбачає, що «продовольча безпека – це ситуація, за якої всі люди завжди мають фізичний та економічний доступ до безпечного і поживного продовольства, в достатній кількості для задоволення своїх потреб і переваг в їжі, в обсягах, необхідних для активного здорового життя» [278, с. 13]. При цьому зовсім не йдеться про незалежність від зовнішніх умов, тому що, наприклад, Норвегія (в силу своїх географічних особливостей) ніколи повністю її не забезпечить.

Майже аналогічне визначення продовольчої безпеки дає Агентство США з питань міжнародного розвитку (USAID), згідно з яким продовольча безпека – це коли всі люди мають постійний фізичний та економічний доступ до достатньої кількості продовольства для задоволення своїх харчових потреб, необхідних для продуктивного та здорового життя [306, с. 2]. Три елементи, які включає продовольча безпека – доступність, наявність, використання, пояснюються USAID таким чином: «Досягнення продовольчої безпеки вимагає, щоб сукупна доступність фізичних запасів продовольства була достатньою, домогосподарства мали адекватний доступ до цих продовольчих запасів через власне виробництво, ринок чи інші джерела і що використання цих запасів продовольства є відповідним, щоб задовольнити певні дієтичні потреби індивідумів» [297, с. 7].

Все ж таки деякі неаграрні країни, наприклад Японія, демонструють прагнення до незалежності від імпорту і пояснюють цим свої завищені витрати на сільськогосподарську продукцію. Така ситуація можлива тільки при сильному аграрному лоббі. Традиційні експортери світового ринку (зокрема США, Австралія) за зрозумілих причин, навпаки, роблять акцент на

можливості вільної торгівлі і стверджують, що ключовим елементом гарантування продовольчої безпеки є здатність платити за імпорт. Визначення імпорту продовольства як одного з альтернативних шляхів формування продовольчої безпеки держави (регіонів) наявне і у вітчизняній науковій літературі [13, с. 7-8].

На нашу думку, неправомірно співставляти у якості рівноцінних альтернатив наслідки від зовнішньої торгівлі продовольством і розвиток внутрішнього виробництва. Таке порівняння не враховує ефекту мультиплікації, коли фінансові вкладення оцінюються не в коротко-, а в довгостроковому періоді. Вкладення у власну економіку, якщо природні умови дозволяють виробляти достатню кількість продовольства, мають більш тривалий ефект, пов'язаний з амортизацією основних фондів та забезпеченням зайнятості населення. Загалом усі розвинуті країни і більшість країн, що розвиваються, створили системи, які сприяють збереженню і розвитку власного сільського господарства як стратегічно важливої для цих країн галузі незалежно від комерційної вигідності подібного курсу [9, с. 364].

Протилежне явище – «продовольча небезпека» – може бути хронічним і тимчасовим. Країна, окремих регіон, група населення, сім'я відчувають хронічну продовольчу небезпеку, коли споживання харчових продуктів є постійно недостатнім через неможливість їх придбати (недостатність грошових доходів) або коли виробити необхідну кількість продовольства неможливо. Тимчасова продовольча небезпека настає періодично при порушенні стабільності доступу до продовольства через зростання цін на продукти харчування, неврожаї або зниження рівня доходів. Додатково до хронічної й тимчасової незабезпеченості продовольством може бути виділено і стан потенційної продовольчої небезпеки, яка означає, що та чи інша держава залишається вразливою і непередбаченою до можливих зовнішніх негативних явищ – міжнародних економічних криз, погіршення кон'юнктури сільськогосподарських ринків, торгівельних війн. У цих випадках продовольча небезпека перетворюється із потенційної в тимчасову або навіть хронічну [79, с. 48].

Посилення уваги до питання необхідності забезпечення продовольчої безпеки спостерігається також в Україні. Вирішення комплексу проблем, від яких залежить продовольча

безпека країни, недопущення експансії неякісних імпортованих продуктів та продовольчих товарів, які може випускати в необхідних обсягах і належної якості національний агропромисловий комплекс, визначено ключовим завданням у сфері економічної та екологічної безпеки держави [91, с. 2]. Розробка системи конкретних дій щодо незворотного гарантування продовольчої безпеки України у її найповнішому розумінні, включаючи формування і підтримання на необхідному рівні стратегічних продовольчих резервів, формування вихідних засад виведення сільського господарства на екологічнобезпечний рівень розвитку визнано одними із цільових призначень аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України [193, с. 12].

У «Новій економічній парадигмі формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті» зазначається, що з урахуванням досвіду світової цивілізації має бути розроблена обґрунтована і всебічно виважена парадигма національної продовольчої безпеки з тим, щоб забезпечити населення країни продуктами харчування, одягом, житлом, а промисловість – сировиною. У вказаній парадигмі справедливо стверджується, що «без цього не можуть бути вирішені жодні інші завдання. Слід спиратися на ту незаперечну істину, що держава, яка має достатні запаси продовольства, виходить з ним на зовнішній ринок, успішно розвивається. Не може вважатися економічно розвинутою і багатою держава, якщо людина в ній обмежена у продуктах харчування» [194, с. 3]. Слід погодитися з думкою О. Кочеткова та Р. Маркова, що, незважаючи на зростаючу увагу до проблем продовольчого забезпечення України, у вітчизняній науковій літературі не вироблено єдиного підходу до визначення категорії «стан продовольчої безпеки країни» [85, с. 43]. Серед найбільш поширених визначень можна виділити три умовних групи:

– стан продовольчої безпеки характеризується певним рівнем забезпеченості країни продуктами харчування вітчизняного виробництва;

– стан продовольчої безпеки країни визначається за наявністю на національному продовольчому ринку достатньої кількості продовольства (незалежно від місця виробництва цієї продукції);

– стан продовольчої безпеки країни характеризується за допомогою двох критеріїв. Перший – наявність на продовольчому ринку країни продуктів харчування у кількості, достатній для підтримки активного, здорового життя усього населення країни (незалежно від місця виробництва цієї продукції), другий – доступність продуктів харчування для усіх верств населення країни.

Останнє визначення найбільш комплексне. Воно відображає не тільки наявність у країні достатньої для харчування кількості продовольства, а й економічну спроможність населення його придбати. Це пояснює його домінуючі позиції у наукових працях останніх років. Однак загалом кожне із зазначених визначень є досить обмеженим і враховує лише окремі аспекти проблеми продовольчої безпеки, яка є комплексною і повинна враховувати широкий спектр як економічних, так і екологічних, соціальних та демографічних факторів.

Н. Саперович та О. Шевцов розглядають продовольчу безпеку в контексті можливості держави гарантувати задоволення попиту в продовольстві на рівні, що забезпечує нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівень життєдіяльності населення. Продовольча безпека, за їх твердженням, вважається забезпеченою, коли всі люди в будь-який період часу мають фізичний та економічний доступ до достатньо безпечної та поживної їжі з метою задоволення своїх потреб у харчуванні для активного та здорового способу життя [196, с. 261]. Вказане визначення є дещо неконкретизованим, оскільки воно не дає відповіді на запитання: Що значить нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівень життєдіяльності? Чому їжа має бути достатньо, а не повністю безпечною? Також не зазначається, чи повинна держава гарантувати задоволення попиту в продовольстві за рахунок власного виробництва, чи альтернативою при цьому є імпорт продукції та ін.

У контексті розгляду існуючих підходів до визначення терміну «продовольча безпека» підтримки заслуговує твердження В. Кота, О. Сафіна стосовно того, що продовольчу безпеку необхідно розглядати не тільки з точки зору задоволення потреб людей за рахунок кінцевого продукту виробництва, але також із позиції стійкості й ефективності усього логістичного ланцюга,

який складається з галузей, що виробляють фактори виробництва, здійснюють власне виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечують зберігання, переробку і доведення продукції до кінцевого споживача. Обов'язковою складовою даного ланцюга повинно бути кадрове, технологічне та наукове забезпечення [72, с. 100].

Забезпечення продовольчої безпеки України вимагає підтримання відповідного рівня продовольчого самозабезпечення, що передбачає використання державної підтримки вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції та вжиття заходів імпортного контролю з метою їх захисту від іноземної конкуренції [285]. Надійність створення продовольчої безпеки полягає як у достатньому самозабезпеченні продуктами харчування, так і в наявності коштів для їх імпорту в необхідних обсягах за умов мінімальної потенційної вразливості продовольчого забезпечення населення в разі виникнення ускладнень з імпортом продовольства.

Під самозабезпеченням, тобто продовольчою незалежністю, яка є необхідною умовою продовольчої безпеки країни і регіонів, розуміється постачання основної частини населення продуктами харчування за рахунок внутрішнього виробництва. У даний час окремі регіони України намагаються реалізувати політику, направлену на самозабезпечення населення відповідної території продукцією харчування, виробленою в регіоні [256, с. 39]. При цьому виділяють пріоритетні види продукції. Їх виробництво повинно стати предметом особливої уваги з боку держави. Так відбувається в усьому світі. Високорозвинуті країни, інтенсивно розвиваючи світові ринки, наполегливо підтримують дуже високий рівень самозабезпечення. Наприклад, у США і Франції цей рівень складає близько 100%, в Німеччині – 93, в Італії – 78; навіть бідна на родючі ґрунти Японія притримується рівня самозабезпечення 50%.

На сучасному етапі все частіше під продовольчою безпекою розуміють забезпечення населення екологічно чистою, тобто безпечною для здоров'я їжею, яка не містить складових, здатних завдати як безпосередню, так і віддалену шкоду здоров'ю споживачів і майбутніх поколінь. Слід підкреслити, що головним критерієм якості продукції агропромислового комплексу є рівень

здоров'я споживачів. Такий підхід впливає із визначення здоров'я світовою спільнотою.

За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я, це стан повного фізичного, духовного та соціального благополуччя, який, природно, може бути досягнутий при найбільш сприятливих чинниках довкілля. Тому неможливо переоцінити екологічну складову сільськогосподарського виробництва, яке сьогодні впливає негативно не тільки на довкілля, а й на власну продукцію [271, с.15]. При тому фактично на сьогоднішній день негативний внесок АПК у забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості його природних ресурсів, особливо водних, становить приблизно 35-40% (земельних ресурсів – понад 59%, а поверхневих водойм – від 45 до 50%) [251, с. 49].

У Декларації прав людини ООН (1948 р.) у ст. 25 зазначено, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд і соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту, і право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості або іншого випадку втрати засобів для існування через незалежні від нього обставини. При цьому право на їжу пов'язується з підтриманням здоров'я. Відповідно, продовольча безпека повинна бути на такому рівні, при якому підтримується здоров'я [18, с.14]. Звідси виникає необхідність поєднання продовольчої безпеки людини з її здоров'ям. Тому до визначення продовольчої безпеки повинно включатися поняття здоров'я. Продовольчу безпеку необхідно пов'язувати з найвищим рівнем фізичного і психічного здоров'я, який можливо досягти, а не з невизначеним поняттям нормального функціонування організму або нормальною життєдіяльністю.

За твердженням О. Царенка, на сьогоднішній день Україна має розрахунковий збиток від забруднення продуктів харчування понад 6 млрд. доларів у рік. Виникають проблеми з усе новими виявленнями небезпечних для здоров'я речовин, а поява нових форм інфекції типу «пріонів» узагалі порушує питання про можливість подальшого розвитку людства [270, с.125-126]. Загалом внесок екологічної компоненти у формування так званого поля здоров'я в Україні становить 70% (у світі – 21%). Найменш здоровим населенням є сільське (у світі – навпаки),

80% сільських дітей мають проблеми зі здоров'ям [251, с. 51]. Тому подальший розвиток АПК нерозривно пов'язаний з проблемами його екологізації, підвищення якості продовольства і створенням відповідних організаційно-екологічних, технологічних, правових та управлінських передумов для вирішення цієї проблеми. Основою продовольчої безпеки є формування економічних механізмів, які б забезпечили сталий розвиток АПК як з економічного боку, так і з екологічного.

Обґрунтованою є думка С. Харічкова та Л. Купінця, що багатоаспектність політики екологоорієнтованого розвитку економіки, взаємозв'язок з усіма елементами концепції продовольчої безпеки дозволяє характеризувати проблему забезпечення харчового споживання населення як продовольчо-екологічну. Значимість продовольчих та екологічних аспектів системи безпеки варто розглядати як рівновелику. Підставою до цього є глобалізація економіки, вступ України до світового економічного співтовариства, перехід до економічного росту на базі екологізації економіки, у першу чергу аграрного сектора [265, с.169]. На нерозривності понять продовольчої та екологічної безпеки справедливо наголошують також ряд інших вітчизняних учених, зокрема А. Лисецький, за твердженням якого продовольча безпека України є національним пріоритетом, а тому проблеми екологізації сільськогосподарського виробництва є гострими з урахуванням природного потенціалу регіонів [97, с.54]. Поняття продовольчої безпеки з економічного боку включає наявність, стабільність і доступність ресурсів, а з екологічного – виробництво продукції високої якості.

У сучасних умовах центр тяжіння проведення ринкових перетворень переміщується в регіони, а процеси, що відбуваються там, зумовлюють зміну всієї економічної ситуації в країні. Тому важливо розглянути регіональні аспекти продовольчої безпеки в Україні. Продовольча безпека як складова економічної безпеки регіонів залежить від їх ресурсного потенціалу, інвестиційного і матеріально-технічного забезпечення, ступеня правового захисту прав територіальних утворень, характеру лобіювання регіональних інтересів у вищих органах влади, вирішення питань власності, регіональної бюджетно-фінансової політики, методів управління господарським комплексом, які використовуються;

ступеня предметної, функціональної і територіальної кооперації, рівня розвитку ринкової інфраструктури [10, с. 11].

Проблеми підвищення економічної та, відповідно, продовольчої безпеки особливо важливі в період реформування економіки. У цих умовах надається особливе значення реальним можливостям окремого територіального утворення формувати безпеку України, залишаючись при цьому стійкою і прогресуючою територією, спроможною ефективно нейтралізувати або попереджувати появу економічних загроз [53, с.121]. Необхідність дослідження регіональних аспектів продовольчої безпеки зумовлюється також розмірами країни, різноманітністю природно-кліматичних умов, економічною і демографічною ситуацією, так як задоволення потреб в продовольстві має здійснюватися відносно кожної конкретної людини в місцях її фактичного проживання.

Визначення поняття продовольчої безпеки на регіональному рівні вимагає системного підходу. Специфіка версії системного підходу полягає, зокрема, в тому, що система продовольчої безпеки регіону ієрархічно вбудована в комплекс біосоціальних систем вищого рівня. За визначенням Л. Корнієнко, система продовольчої безпеки регіону – це система безпеки продовольчої ресурсної структури регіональної демографічної популяції, сформована із взаємозалежних підсистем за функціональним, організаційним, ресурсним і технологічним принципами, що має головною метою надійне, достатнє і якісне задоволення фізіологічних потреб населення основними продуктами харчування. Зазначене визначення, на нашу думку, також є дещо обмеженим, оскільки у ньому взагалі відсутнє поняття здоров'я як основний критерій продовольчої безпеки. Немає єдності щодо підходів у визначенні категорії продовольчої безпеки навіть у чинних законодавчих та нормативно-правових актах (табл. 1.1).

Наведені визначення є дещо звуженими і потребують уточнення, оскільки саме від правильного розуміння поняття продовольчої безпеки залежить уся подальша діяльність та успіх державної політики, спрямованої на її формування. Враховуючи викладене, більш відповідним є підхід, за якого продовольча безпека розглядається як такий еколого-економічний стан держави, при якому всі її громадяни забезпечені продовольством

Визначення категорії «продовольча безпека» у вітчизняних законодавчих та нормативно-правових актах

Назва законодавчого, нормативно-правового акту	Визначення
Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 р. № 1877-IV	Продовольча безпека – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності
Постанова КМУ від 19 вересня 2007 р. N 1158 «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українсь-кого села на період до 2015 року»	Продовольча безпека держави – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її життєдіяльності
Наказ Міністерства економіки України «Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України» від 02.03.2007 р. № 60	Продовольча безпека – це такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави
Проект Закону України «Про продовольчу безпеку України», 2004 р.	Продовольча безпека України – стан економіки України, при якому державою гарантується фізична і економічна доступність продуктів харчування для всіх верств населення відповідно до медично-рекомендованих норм харчування, забезпечується продовольча незалежність країни і підтримується стабільність розвитку агропродовольчого сектора
Проект Закону України «Про продовольчу безпеку України», 2005 р.	Продовольча безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої держава гарантує фізичну й економічну доступність та якість життєво важливих продуктів харчування населенню згідно з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування, підтримує стабільність продовольчого забезпечення населення та забезпечує продовольчу незалежність

Джерело: власні дослідження.

в необхідній кількості, асортименті та відповідної якості, що підтримує найвищий рівень їх здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави) для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища [109, с. 17-18].

Очевидно, що досягти продовольчої безпеки можливо лише за рахунок системного підходу, при якому аграрна політика має охоплювати сільське та рибне господарство, садівництво, виноградарство, харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів, сфери оптової і роздрібної торгівлі, виробництва засобів виробництва для сільського господарства та харчової промисловості, аграрну науку й освіту, питання комплексного розвитку сільських територій. Сталий розвиток сільських територій слід розуміти не тільки з позиції виробництва продовольчого ресурсу, а й з урахуванням необхідності забезпечення належних умов та якості життя тих, хто проживає у сільській місцевості.

Отже, запропоновані визначення відповідають основним принципам, на яких має базуватися вітчизняна аграрна політика, а саме соціальності, системності, стратегічності та стабільності. Питання формування понятійного апарату аграрної політики не можна недооцінювати, оскільки від правильного розуміння його залежить вся подальша стратегія та тактика дій та, відповідно, результативність цієї політики. Як засвідчує світова та вітчизняна практика, ігнорування окремих аспектів та складових державної аграрної політики, на перший погляд навіть незначних, не дає змоги досягти бажаного успіху на шляху її реалізації. І навпаки, виважений та системний підхід до формування та здійснення аграрної політики є основою для високоефективного соціально-економічного розвитку країни, добробуту її громадян.

1.2. Аграрна політика в системі економічної політики держави

Теоретичні дослідження проблеми аграрної політики в Україні на сьогоднішній день відстають від практичних аспектів

її реалізації, що не дозволяє виявити історичну перспективу розвитку вітчизняної аграрної політики та, відповідно, обрати найбільш раціональні форми і методи її формування та реалізації. Крім того, наявність відповідного теоретичного обґрунтування надає практикам відповідні орієнтири, формує чітку перспективу розвитку. Важливість проблеми викликає необхідність подальшого поглиблення теоретичних уявлень щодо сутності аграрної політики, що дозволить модернізувати інструментарій відповідних досліджень.

Необхідність в особливій аграрній політиці, хоча і пов'язаній, але автономній від загальної економічної політики, пояснюється природними і економічними особливостями сільськогосподарського виробництва, особливим характером продовольства як товару як з точки зору виробників, так і споживачів [118, с.15]. Проголошена Окінавською хартією (2000 р.) побудова глобального інформаційного суспільства вимагає висхідних по спіралі проривів в Економіці Знань у напрямку, насамперед, забезпечення в наступні 30-50 років їжею додатково 2-2,5 млрд. чол. при значному поліпшенні раціону ще 2,5-3,0 млрд. чол. [43]. Очевидно, що досягнення такого результату вимагатиме зосередження інтелектуального потенціалу людства на системному вирішенні ряду гносеологічних, аграрних і економічних проблем.

Історичний вітчизняний і зарубіжний досвід показує, що об'єктивно існуючі недоліки вільного ринку усуваються або згладжуються шляхом державного втручання в ринкові відносини. Причому необхідність регулювання аграрної економіки не може бути обґрунтована дією будь-якого одного фактора, а обумовлена їх сукупністю, серед яких визначальне значення мають особливості сільськогосподарського виробництва і умови відтворювального процесу.

Під терміном «політика» (від грець. *politika* – державні чи суспільні справи) розуміють діяльність у сфері відносин між соціальними групами населення, а також участь у справах держави, визначення форм, завдань і змісту її діяльності. Ядром політики є отримання, утримання і використання державної влади. Державі, як керуючій системі суспільства, належить вирішальна роль у визначенні пріоритетів, цілей і завдань суспільного розвитку, а також у розробці і реалізації системи конкретних заходів

для їхнього досягнення [3, с.5]. Нормальний розвиток суспільства можливий тільки на основі тісної і гармонійної взаємодії основних сфер життєдіяльності – політичної, економічної, соціальної та духовної. Економіці належить виняткова роль у забезпеченні функціонування суспільства як сфери виробництва і відтворення матеріальних благ. Економічне життя розвивається за специфічними законами, однак відносини з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ в історії людства завжди мали соціально-політичне забарвлення. Це змушувало державну владу втручатися в економічні процеси, здійснювати їхнє коректування і регулювання, тобто розробляти і здійснювати економічну політику.

Складність економічної політики полягає в тому, що на шляху до досягнення визначеної мети вона торкається численних господарських сфер: фінансів, кредиту, грошового обігу, податкової системи, промисловості, сільського господарства, зовнішньої торгівлі тощо. У рамках кожної сфери економічна політика конкретизується і реалізується як фінансово-кредитна, податкова, бюджетна, структурна, зовнішньоекономічна, промислова, аграрна і т.д. Це підсистеми загальної економічної політики держави. Як показує вітчизняний і світовий досвід, кожна підсистема в структурі економічної політики може стати могутнім засобом впливу на економічну систему і громадське життя в цілому.

Ринок є ефективним у вирішенні проблеми задоволення матеріальних потреб суспільства. Разом з тим жодна із сучасних економічних систем не функціонує в суто ринковому вигляді. Світовий досвід показав, що одного ринкового механізму недостатньо, щоб забезпечити стабільний розвиток економіки. Він має потребу в доповненні і коректуванні – державному регулюванні, тобто в системі заходів економічної політики держави. На відміну від економічної політики конкретних фірм і груп товаровиробників, що переслідують особисті чи корпоративні інтереси, економічна політика держави повинна визначатися суспільними (загальнонаціональними) інтересами, бути орієнтованою на неухильне підвищення добробуту суспільства.

Економічну політику зазвичай прийнято розглядати як дещо зовнішнє відносно основних закономірностей, за якими існує та діє економічна система, як збурення, які вносять дії уряду, що

керується позаекономічними міркуваннями, до збалансованих, об'єктивних економічних процесів. Якщо окремі інструменти економічної політики, які спираються на притаманні ринковим механізмам важелі, насамперед у грошово-кредитній чи бюджетно-податковій сферах, і є предметом розгляду економічної теорії чи спеціалізованих відгалужень економічної науки, економічна політика як цілісна система не розглядається як предмет економічного дослідження, тому вивчається, як правило, теорією державного управління, політологією, іншими неекономічними напрямками суспільної науки.

Між тим суб'єкти та об'єкти економічної політики є частинами суспільної системи, а її інструментарій підпорядкований внутрішнім закономірностям останньої. Відтак цілком доречним видається розглядати економічну політику як невід'ємну складову процесу суспільного відтворення, яка має об'єктивні закони розвитку, що можуть бути визначені та описані, виходячи з характеристик суспільної системи, в якій ця політика здійснюється [49, с.12]. Аграрна політика є пріоритетною складовою економічної та загалом національної політики держави, що формується в тісному зв'язку з іншими складовими останньої – зовнішньоторговельною, промисловою, екологічною, соціальною і т.д. [3, с.8].

Деталізація глобальної мети економічного розвитку країни забезпечується досягненням цілей галузевих чи функціональних підсистем агропродовольчої сфери в сукупності, розробляється науково-обґрунтована стратегія і тактика, конкретизована в заходах щодо її реалізації; встановлюються терміни і критерії досягнення проміжних орієнтирів. Аграрна політика є способом вирішення завдань, що стоять перед державою в плані оптимізації масштабів і якісних параметрів агропромислового виробництва. Базою для формування аграрної політики повинен бути аналіз галузі з точки зору інтенсивності чи екстенсивності історичних шляхів розвитку, її місця в секторі реальної економіки; характеру, рівня і видів конкуренції, як обов'язкового елемента ринку; системи ціноутворення, фінансування, кредитування, страхування, оподаткування і безлічі інших факторів, ігнорування хоча б одного з яких може призвести до недосягнення цілей розвитку економіки країни в цілому.

Пріоритетність агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці зумовлюється винятковою значущістю та незамінністю вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, потребою відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної культури [165]. Проте практика формування вітчизняних нормативно-правових документів, що безпосередньо визначають пріоритети та напрями розвитку агропродовольчої сфери економіки, свідчить про відсутність чіткого розуміння та усвідомлення вказаної проблеми. Так, Стратегією економічного і соціального розвитку України на період до 2015 р. найважливішими цілями аграрного сектора визначено досягнення стабільного економічного зростання шляхом забезпечення умов для розвитку ефективного підприємництва в аграрній сфері, підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного агропромислового сектора на внутрішньому та зовнішньому ринках на базі нарощування обсягів інвестицій та їх інноваційного спрямування, створення цивілізованих умов для проживання в сільській місцевості як основи притоку працездатних верств населення та відтворення людського капіталу, формування дієздатних сільських територіальних общин [253]. Така розпорошеність цілей, відсутність чітко визначеної та декомпозованої на складові основної мети розвитку аграрного сектора економіки не сприятиме формуванню та реалізації ефективної аграрної політики держави.

Виробництво продуктів харчування є найпершою умовою життя людей та виробництва взагалі. Цим характеризується життєво важлива роль, що виконує агропродовольча сфера в будь-якому суспільстві. Загострення продовольчої проблеми зумовлює надзвичайну актуальність розвитку сільського господарства, суміжних із ним галузей, аграрних відносин і аграрної політики. Аграрна політика – це політика, спрямована на динамічний і ефективний розвиток не тільки аграрного виробництва, але й забезпечення на цій основі зростання життєвого рівня населення. Виділення аграрної політики як самостійної сфери в загальній економічній політиці держави обумовлено особливостями аграрного виробництва, специфікою регулювання аграрних відносин.

В основі аграрної політики знаходяться суб'єкти (виробники, споживачі продовольства, платники податків) і об'єкти (засоби і предмети агропромислового комплексу). Це – онтологічний аспект проблеми, або основоположні сутності аграрної політики. Активізуючий момент діяльності суб'єкта – його потреби, інтереси і цілі або аксіологічний аспект проблеми, її мотиваційне ядро. Для вирішення завдань аграрної політики необхідне вивчення характеристик і можливостей об'єкта (природних ресурсів, сільськогосподарських і агропромислових технологій тощо). Це – гносеологічний аспект або пізнання сутностей.

Квінтесенцією проблеми є етап вибору тих цілей, що найбільш ефективні з погляду досягнення основної мети аграрної політики. Це останній – праксеологічний аспект проблеми. Ціннісні відносини окремих людей у результаті їх об'єднання в соціальні групи перетворюються в суспільні відповідно до діалектики одиничного, особливого, загального. Оскільки людині в поведінкових ситуаціях необхідно вирішувати проблему вибору своїх можливостей, виходячи з особистих потреб, так і суспільство, визначивши потреби у вигляді цілей розвитку, змушене, враховуючи можливості, ранжувати ці цілі, тобто проводити ціннісну оцінку «ситуації». Таким є філософське ядро методології вибору пріоритетів суспільного розвитку, у т.ч. аграрної політики.

Отже, теорія аграрної політики як система включає чотири основних елементи: онтологію (визначення об'єктом аграрної політики ринку сільськогосподарської продукції); аксіологію (формулювання цілей аграрної політики виходячи із суспільних потреб); гносеологію (аналіз стану об'єкта, що забезпечує задоволення цих потреб) і, нарешті, праксеологію (як вибір пріоритетів).

Поряд з використанням загальних принципів управління аграрна політика має специфічні риси. Її особливість полягає в тому, що вигоди, які отримуються, мають непряме вираження у формі збільшення тривалості життя населення, забезпечення зайнятості, підвищення екологічності виробництва та інших факторів, що визначають рівень життя [50, с.31-32]. Дослідження сутності категорії продовольчої безпеки, як ключового пріоритету аграрної політики, дають можливість зробити висновок, що

її теоретичні основи ґрунтуються на економічній теорії, згідно з якою основою існування людського суспільства є виробництво матеріальних і духовних благ для задоволення потреб. Людина намагається задовольнити насамперед найнеобхідніші свої потреби. За відомою теорією А. Маслоу, яка визначає вагомість потреб, першочерговими є фізіологічні потреби, серед яких найголовнішою є харчування [27, с.10].

Люди націлені на пошук особистої мети, і це робить їх життя значним і осмисленим. Мотиваційні процеси є серцевиною гуманістичної теорії особи. Всі потреби людини природжені і організовані в ієрархічну систему пріоритетів або домінування у порядку: фізіологічні потреби, потреби безпеки і захисту, приналежності і любові, самоповаги, самоактуалізації, або потреби особистого вдосконалення. В основі цієї схеми знаходиться припущення, що домінуючі потреби, розташовані внизу, мають бути певною мірою задоволені до того, щоб людина могла усвідомити наявність і бути мотивованою потребами, розташованими вище.

Отже, потреби одного типу повинні бути задоволені повністю, перш ніж інші, розташовані вище, з'являться та стануть діючими. Задоволення потреб, розташованих внизу ієрархії, робить можливим усвідомлення потреб, розташованих вище в ієрархії, та їх участь у мотивації. Таким чином фізіологічні потреби повинні бути достатньою мірою задоволені перш, ніж виникнуть потреби безпеки; фізіологічні потреби та потреби безпеки і захисту повинні бути задоволені певним чином раніше, ніж виникнуть і вимагатимуть задоволення потреби приналежності і любові [105]. Послідовне розташування основних потреб в ієрархії є головним принципом, що знаходиться в основі організації мотивації людини. Ієрархія потреб розповсюджується на всіх людей, і чим вище людина може піднятися в цій ієрархії, тим більшу індивідуальність, людські якості і психічне здоров'я вона продемонструє. Отже, аграрна політика, націлена на формування продовольчої безпеки держави, сприяє значною мірою забезпеченню реалізації двох найбільш важливих груп потреб – фізіологічних та потреби у безпеці.

Практично у всіх країнах аграрний сектор є однією з небагатьох галузей економіки, що знаходиться під посиленням

державним впливом. Обґрунтування необхідності формування особливої державної політики в аграрному секторі економіки, основним напрямом якої є фінансова підтримка товаровиробників, концентрується навколо наступних основних функцій сільського господарства (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Функції сільського господарства

Функції	Опис	
Економічна	Економічна діяльність в аграрному секторі та галузях, що використовують сільськогосподарську сировину, метою якої є виробництво товарів та послуг	Зайнятість населення
Соціальна	Продовольча безпека Життєздатність сільських територій Культура, культурні цінності, звичаї, традиції	
Екологічна	Сільськогосподарські ландшафти Збереження біорізноманіття	

Джерело: Preparations for the 1999 Ministerial Conference: Negotiations on Agriculture. Communication from Japan to the General Council. WT/GC/W/220, June 1999.

Зазначені функції втілилися в комплексній концепції багатофункціональності сільського господарства, що використовується багатьма міжнародними організаціями, зокрема ФАО, і країнами (Японією, Південною Кореєю, Швейцарією, Норвегією та ЄС) для розгляду в більш широкому ракурсі впливу сільського господарства на екологічну ситуацію і розвиток сільських територій. Концепція багатофункціональності розглядає сільське господарство як основу економіки, соціальної і природоохоронної сфер сільських територій. У Статті 33.2 Угоди про створення Європейського Співтовариства зазначено, що при розробці єдиної аграрної політики і спеціальних методів її застосування необхідно брати до уваги особливу природу сільськогосподарської діяльності, що впливає із соціальної структури сільського господарства, а також зі структурної і природної неоднорідності різних аграрних регіонів.

Сільське господарство не тільки виробляє сільсько-господарську продукцію, але й створює продовольчу безпеку, скорочуючи ризики, пов'язані з несподіваними подіями чи можливою нестачею продовольства в майбутньому, сприяє збереженню землі і навколишнього середовища, створенню красивих ландшафтів і підтримці життя сільського населення за допомогою виробничої діяльності в гармонії з природою. Усе це включає поняття багатфункціональності сільського господарства» [313]. У період 1950-1970-х років основним завданням аграрної політики було нарощування обсягів виробництва продуктів харчування. У 1980-х серед пріоритетів аграрної політики провідною стає продовольча безпека, що розглядається з погляду необхідності забезпечення не тільки фізичної, але й економічної доступності продуктів харчування. З кінця 1980-х усе більша увага починає приділятися питанням сталого розвитку сільського господарства. Наприкінці 1990-х років була сформована комплексна концепція багатфункціональності, що враховує необхідність системного розгляду питань продовольчої безпеки, соціальної й економічної ролі сільського господарства, стану навколишнього середовища. Продовольча безпека, життєздатність сільських районів і захист навколишнього середовища є суспільними благами. Тому для їхнього забезпечення необхідне формування і реалізація відповідної державної політики.

На Самміті 1996 р. 112 Глав Держав визнали, що торгівля є ключовим елементом у досягненні світової продовольчої безпеки, оскільки вона породжує ефективне використання ресурсів і стимулює економічний розвиток. Торгівля істотно впливає на доступ до продовольства, оскільки має позитивний вплив на економічний ріст, доходи і зайнятість населення. Відповідна торгова політика сприяє досягненню мети сталого розвитку і продовольчої безпеки. Однак не було досягнуто домовленості про те, яку питому вагу повинно мати внутрішнє виробництво продовольства і зовнішня торгівля при формуванні національної політики продовольчої безпеки.

Розвиток сільського господарства також нерозривно пов'язаний з життєздатністю сільських районів, оскільки значна частина їхнього населення прямо чи побічно зайнята в сільському господарстві. Більше того, проблеми соціального та екологічного

характеру часто є наслідком урбанізації. Тому забезпечення життєздатності сільських районів є важливим напрямом державної політики. Сільське господарство на багатьох територіях країни є єдиним можливим джерелом робочих місць.

Необхідність захисту навколишнього середовища як неторговий аспект сільського господарства охоплює такі напрямки, як сільськогосподарський ландшафт і інші питання екології. У багатьох країнах значна частина видів, що знаходяться під загрозою вимирання, залежать цілком від сільськогосподарського ландшафту. Збереження біологічної варіативності, таким чином, тісно пов'язане із захистом сільськогосподарського ландшафту.

Спільні продукти сільського господарства нерідко мають і негативний характер, що виявляється в забрудненні навколишнього середовища. Відходи тваринництва, добрива, пестициди, високий рівень розораності забруднюють природне середовище, скорочують ареали поширення дикої флори і фауни. Вирішення подібних проблем вимагає державного втручання, що виражається в заохоченні екологічно чистих виробництв і штрафуванні забруднювачів доквілля. У цьому контексті важливим фактором є розвиток екологічно чистого сільськогосподарського виробництва і збуту натуральних продуктів.

Концепція багатофункціональності використовується рядом країн як аргумент на користь подальшого використання заходів щодо підтримки виробництва. Однак в умовах України вона може стати насамперед основою для обґрунтування необхідності і важливості формування більш активної аграрної політики. Головний аргумент проти використання концепції багатофункціональності для обґрунтування необхідності підтримки аграрного сектора пов'язаний з теорією порівняльних переваг, яка стверджує, що економічна доцільність вимагає, щоб країна експортувала ті товари, за якими вона має порівняльні переваги виробництва, та імпортувала всі інші [103, с.709].

Однак у сучасних умовах концепція порівняльних переваг, як аргумент щодо необхідності зняття торгових бар'єрів для розширення світової торгівлі і підвищення за рахунок цього загального економічного добробуту у світі, в класичному розумінні застосовуватися не може. По-перше, внаслідок істотного субсидування аграрного сектора в ряді країн виникають склад-

ності в оцінці чистих виробничих витрат. По-друге, частка сільського господарства в споживчій ціні продовольства в умовах ринку не є переважаючою. У сучасних умовах все більшої питомої ваги в її структурі набирають витрати, пов'язані з переробкою і маркетингом, рівень яких різний не тільки в розрізі країн, але й значною мірою диференційований у межах окремо взятої країни.

По-третє, на міжнародному і національному ринках більшості видів продуктів харчування домінують транснаціональні корпорації, що найчастіше використовують різні можливості розширення своєї присутності на ринках тієї чи іншої країни. Наприклад, при здійсненні імпортової продовольчої інтервенції використовується відомий у світовій практиці спосіб витіснення вітчизняного виробника з ринку за допомогою кон'юнктурного маневру. При цьому поставки спочатку дешевого імпортного продовольства займають лідируючу позицію на ринку країни-імпортера і подавляють вітчизняне виробництво, яке конкурує з імпортом. Після цього ціни на імпортні товари, які виявилися поза конкуренцією, підвищуються до розмірів їх реальної вартості. У даному контексті варто також зазначити, що окремі країни активно використовують своє становище на міжнародному ринку продовольства в якості одного з інструментів політичного впливу.

По-четверте, розвиток генної інженерії надає переваги країнам, які активно використовують її технології при виробництві агропродовольчої продукції, знижуючи витрати виробництва. Таким чином ці країни отримують порівняльні переваги щодо тих чи інших видів продукції. Крім того, неправомірно співставляти в якості рівноцінних альтернатив наслідки від зовнішньої торгівлі продовольством і розвиток внутрішнього виробництва. Таке порівняння не враховує так званого ефекту мультиплікації, при якому фінансові вкладення оцінюються не в коротко- (коли торгівля безперечно може мати разові переваги), а в довгостроковому періоді. Вкладення у власну економіку, якщо природні умови дозволяють виробляти достатню кількість продовольства, по-перше, мають більш тривалий ефект, пов'язаний з амортизацією основних фондів, і, по-друге, забезпечують

зайнятість населення, що в даний час є основним критерієм оцінки багатьох економічних програм у розвинутих країнах світу.

Розглянуті реалії сучасності спотворюють теорію порівняльних переваг у її класичному розумінні, а тому при її використанні у якості аргументу для лібералізації зовнішньої торгівлі можуть стати потенційною загрозою продовольчої безпеки окремо взятої країни. Таким чином, можна зробити висновок, що майбутні реформи аграрної політики повинні і, очевидно, будуть концентруватися саме навколо питань продовольчої безпеки, а також проблем навколишнього середовища.

1.3. Інституціональне середовище функціонування агропродовольчої сфери

У сучасній економічній науці інституціональний підхід як ефективна методологія аналізу суспільних процесів є однією з ключових тем. Інститути розглядаються як формальні і неформальні «правила гри», що існують у суспільстві. Вони структурують, упорядковують людську діяльність, є довговічними, стійкими та інертними. Інститути мають здатність створювати сприятливе середовище для спільного вирішення складних проблем обміну. Більше того, інститути, в тому числі політичні, є факторами економічного процесу, що детермінують і, у кінцевому рахунку, стимулюють економічний ріст [124, с.12, 22]. Застосування положень інституціональної теорії надає можливість включити економічні процеси в більш широкий контекст соціально-економічних, політичних і культурних змін. Формування системи інститутів викликане потребою до скорочення трансакційних витрат, які визначаються як витрати експлуатації економічної системи [287, с.66]. Це тривалий і складний процес. Поряд із природною еволюцією інститутів можливий і їх імпорт, який передбачає радикальні зміни у формальних правилах взаємодії суб'єктів на основі орієнтації на вже відомі зразки. При цьому роль держави з чисто технічної, зведеної до законодавчої фіксації неформальних норм, перетворюється в чільну [128, с.202]. Якщо ж держава самоусувається від своєї ролі в

цьому процесі, то результатом стає стагнація та деструктивні зміни в економіці і соціальній сфері.

Інституціональна трансформація аграрної сфери національної економіки є важливою передумовою і фактором утвердження сучасних ринкових відносин у державі. Однак, незважаючи на активні реформаторські дії протягом останніх років, вона до цього часу виявилася незавершеною. Причиною цього є не лише політичні упущення, а й значною мірою домінування положень неокласичної теорії, згідно з якою запозичені західні інститути будуть ефективно працювати у вітчизняних умовах. Однак традиційний підхід виявився неспроможним пояснити всі прорахунки аграрної політики в Україні. У даному контексті суттєво актуалізується теоретична і практична значимість дослідження ринкової трансформації агропродовольчої сфери на засадах теорії інституціоналізму, що, як підтверджує світова практика, дозволить розробити більш реалістичний теоретичний фундамент для формування аграрної політики держави.

Проблеми соціально-економічних відносин в аграрній сфері з позицій інституціональної теорії достатньо глибоко розкрили у своїх дослідженнях ряд зарубіжних учених – У. Коестер, Й. Нікула, Л. Сленген, К. Хагедорн, І. Буздалов, І. Буробкін, О. Гатаулін, С. Головін, З. Калугіна, Г. Калягін, Є. Крилатих, В. Кундіус, В. Милосердов, І. Палаткін, О. Родіонова, Є. Серова, В. Узун, Д. Епштейн та ін. Інституціональні перетворення в аграрному секторі вітчизняної економіки досліджені в роботах В. Андрійчука, П. Гайдуцького, С. Дем'яненка, О. Мороз, В. Нелепа, О. Онищенко, В. Паламарчука, М. Руженського, П. Саблука, Л. Шепотько, В. Юрчишина та інших науковців. Разом з тим, можливості інституціонального підходу в опрацюванні шляхів підвищення ефективності аграрного сектора, зокрема ролі та місця держави у цьому процесі, залишаються реалізованими не повною мірою. Це обумовлює необхідність подальших системних досліджень у вказаному напрямі з метою розвитку відповідного теоретичного підґрунтя при формуванні аграрної політики.

Економічні інститути включають поряд з формами суспільного відтворення юридичні норми, які склалися в суспільстві, звичаї, традиції, характер мислення та «ідеологію» економічних

суб'єктів, правила поведінки, мотиви і стимули, втілені в структурі і функціональних особливостях інституціональної системи. Економічні інститути – це об'єктивна реальність, результат історичної еволюції, яка здійснюється через взаємодію матеріальних умов, законодавчу творчість людей, розвиток ідей, політику держави, а також звичаї та традиції, мотиви поведінки і стимули. Ці інститути виступають у якості факторів, які формують поведінку економічних суб'єктів, вносять в неї елементи організованості, створюють можливості для управління поведінкою соціальних груп і окремих верств населення [190, с.8]. Враховуючи винятковий вплив інститутів на функціонування економіки, в тому числі аграрної, державі має належати пріоритетне становище в процесі регулювання інституціональних перетворень у галузі.

Нинішній розвиток аграрних інститутів в Україні значною мірою залежить від минулого, а моделі управління базуються на інституціональній історичній спадщині. З огляду на високу консервативність і прихильність сільського населення до традицій аграрна економіка найбільш закрита для швидких позитивних інституціональних змін, і логіка попередніх відносин та соціальних інститутів до цих пір суттєво визначає пореформений розвиток і функціонування господарських одиниць [28, с.19]. Впливовими негативними факторами неформального інституційного середовища на селі, що сформувалися ще за часів командно-адміністративної економіки, є байдуже ставлення до землі, низька мотивація і відповідальність за результати праці та ін. У сучасних умовах на них позначилися нові соціальні відносини, що сформувалися під впливом кардинальних змін в інститутах власності, організаційно-правових формах і макроекономічному середовищі. Як наслідок, на селі склалася неоднорідна та суперечлива система цінностей.

Пошук можливостей поєднання потенціалу ринку та регулюючих системних заходів залишатиметься і надалі одним із найважливіших завдань аграрної політики. Це визначає доцільність поглиблення державної підтримки аграрного сектора економіки. Проте одночасно з наданням фінансової допомоги держава повинна виступати гарантом захисту прав власності та законодавчо встановлених «правил гри» [117, с.6-7]. Державне регулювання

має полягати не в централізованому управлінні та безпосередньому втручанні в економічні процеси, а у створенні інституціональних та організаційних умов, які сприяють відродженню у селянина почуття господаря, реалізації виробничої ініціативи та підприємництва, соціальному захисту сільського населення, раціональному використанню ресурсів галузі, що забезпечуватиме зростання ефективності аграрного сектора економіки.

Формування ефективного механізму державного управління передбачає у собі здійснення державою більш послідовної аграрної політики, спрямованої на державну інституціоналізацію зовнішнього середовища, що забезпечує стимулювання реформ та ефективності аграрного сектора; зростання зацікавленості сільських товаровиробників у ефективному використанні можливостей, закладених у приватній власності на землю і майно (земельні та майнові паї), а також прогресивних формах господарювання; оздоровлення соціальної ситуації в аграрному секторі [88, с.17]. Організація державою процесу інституціональних змін буде мати позитивні наслідки, якщо вона узгоджена з власними законами і тенденціями розвитку інституціональних систем, з механізмами їх саморегуляції, рівнем їх історичної зрілості, соціокультурними особливостями. Ефективно керувати процесами таких змін здатна тільки держава, яка бере участь у цих процесах на основі діалогу, побудованого на принципах взаємодій. Базовим механізмом ефективних інституціональних змін може бути тільки партнерство, а точніше, внутрішня конвергенція, взаємне пристосування держави, господарюючих суб'єктів і ряду інститутів, що відіграють роль базису в ринковій макроекономіці [184, с.17]. Необхідна системна орієнтація, оскільки інститути в аграрному секторі розвиваються на перетині екологічних та суспільних систем, включених до більш масштабних систем [307].

Державна підтримка повинна бути направлена на створення умов конкурентоспроможності галузі, що передбачає стимулювання галузевих наукових досліджень, підвищення кваліфікації кадрів, розширення сфери послуг, контроль і стимулювання якості, розвиток виробничої і соціальної інфраструктури, а також формування ефективного інституціонального середовища як базового фактору позитивних змін. Інституціональний аналіз

соціоекономічних процесів в аграрному соціумі передбачає опис функціонуючих інститутів та їх взаємодію між собою як системи, оцінювання цієї системи як нематеріальних активів та з точки зору потенціалу ефекту синергії. Так, дотримання законодавчих норм, виконання контрактних угод, законослухняність, дотримання норм морального кодексу тощо повинні бути складовими будь-якого ефективного інституту. Тому пропагування цих норм, суспільний і державний контроль за їх дотриманням здатний забезпечити синергічний ефект зниження трансакційних витрат [117, с.7-8].

Розробка і реалізація державної аграрної політики пов'язується також з необхідністю врахування впливу ментальної складової на інституціональні перетворення в агропродовольчій сфері. Цей вплив проявляється в наявності і дії неформальних інститутів, які доповнюють і посилюють або послаблюють офіційні норми і правила. Неформальні інститути і їх зміни, що є об'єктом впливу державної аграрної політики, відбуваються дуже повільно, що пов'язано з труднощами перебудови людської свідомості та психології.

Вплив на інституціональні зміни в агропродовольчій сфері ментальної складової має розглядатися через призму їх сприйняття українськими селянами. Проведені дослідження свідчать про неоднозначне ставлення сільських трудівників до інституціональних перетворень в аграрному виробництві [190, с.14]. Оцінка домінантних рис української економічної ментальності констатує, що серед найменш сприятливих для ефективного соціально-економічного розвитку серед них, зокрема, є індивідуалізм, що є джерелом фамілістичності суспільства і, відповідно, низького рівня соціальної довіри, а тому потребує зміни суспільних пріоритетів і формування соціально-інтегруючих чинників. Це свідчить і про брак духовного капіталу в українському суспільстві, що потребує створення відповідних умов для його формування та відновлення.

Разом з тим емоційно-естетична домінанта української економічної ментальності є джерелом емоційно-міфологічного світосприйняття і, відповідно, міфологізації економічної свідомості, що стає джерелом панування у суспільстві репродуктивно-імітуючого (традиційного економічного знання), а не творчого

економічного поступу (креативного економічного мислення). Результатом подібного детермінізму стає домінування суб'єкта економічного пізнання над суб'єктом економічного відкриття. За таких умов створюється ситуація, коли в соціумі функціонує традиційне економічне знання, але майже відсутнє креативне економічне мислення. Саме тому постає потреба чіткого визначення конструктивних вимірів використання в Україні економічної ідеології неолібералізму та формування умов для адекватного самопізнання нацією її власної соціально-економічної ідентичності та креативного (а не сугестивного) ставлення до соціально-економічного розвитку. Домінування традиційного економічного знання над креативним економічним мисленням сприяє формуванню неефективної для продуктивного соціально-економічного розвитку економічної ідеології.

Зміни у формах власності, політичній організації та соціокультурній структурі суспільства, стосунках між особистістю і суспільством, в ідеології та суспільній психології, соціокультурних орієнтаціях людей, особливо молоді, не завжди вписуються в усталені ціннісні схеми, нерідко суперечать традиційним уявленням і звичним способам життя. Їх беззастережне, активне й творче сприйняття прогресивною частиною українського суспільства межує з певною розгубленістю тих, хто звик жити за усталеними нормами та життєвими стереотипами [134, с.1]. Переважна більшість молоді поки що не має чіткої орієнтації у життєвих цінностях. Зокрема, відчувається дискомфорт між перспективою обраної професії, суспільними «запитами» на неї, точніше відсутністю таких запитів, з одного боку, і своїми нахилами, здібностями, уявленнями тощо – з іншого. Ускладнює ситуацію вибору цінностей для сучасної молоді наявність атмосфери руйнування усталеної системи ідеалів, відчуттів, орієнтацій і необхідності залучатися до нової системи світоглядних, етичних, політичних цінностей [134, с.11].

Враховуючи викладене, подальша трансформація українського суспільства має передбачати механізми подолання притаманної йому соціально-економічної сугестії у напрямку формування нового типу економічного мислення та відповідного йому продуктивного соціального характеру на основі формування відповідної економічної ідеології [26, с.12-14]. У цьому плані

актуальним є завдання розробки та реалізації політики щодо подолання зазначених небажаних ментальних рис шляхом їх тривалого і цілеспрямованого викорінення із соціальної свідомості. Для досягнення зазначеної мети необхідно здійснити формування нової економічної ідеології, яка б забезпечила розвиток активного типу селян-підприємців.

Для цього доцільно розробити і реалізовувати програми відродження активних творчих компонентів народної культури в господарській і соціальній діяльності українських селян, гнучкої соціальної політики щодо села, створення системи соціального захисту і допомоги селянам на всіх рівнях, зміцнення фінансового і соціального становища селянських домогосподарств. Зазначені заходи слід спрямовувати на формування позитивного ставлення селян до ринкових перетворень, їх активне включення в ці процеси та формування особистості сучасного сільського трудівника, людини обізнаної з новітніми досягненнями сільськогосподарської науки, технологій, озброєної сумою знань про основи ринкової економіки і національної сільськогосподарської культури [190, с.14].

Тобто зміни, спрямовані на забезпечення стабільності, мають здійснюватися в межах інституціональної структури, що враховує не тільки економічні показники і технічну ефективність. Суспільна, культурна і економічна системи тісно взаємопов'язані, і для досягнення стабільності їх необхідно розглядати інтегровано [309]. Такий інтегрований підхід передбачає, що інституційні зміни стають частиною історії, системи цінностей, норм, звичок, традицій, що глибоко вкорінилися в свідомості народу. Вони не можуть бути просто перейняті, для подібних змін потрібні час та цілеспрямовані зусилля [64]. Також важливо враховувати фактор сприйняття і визнання інституційних змін тими, кого вони стосуються. Побудова інститутів сталого сільського розвитку має супроводжуватися безперервними інвестиціями в соціальний та людський капітал на селі.

Вивчення історії формування інституціональної структури аграрної економіки свідчить, що якщо в процесі еволюційного розвитку формальні і неформальні інститути, як правило, удосконалюються паралельно, вчасно адаптуючись до мінливої соціальної реальності, то під час радикальних перетворень

економіки нові, «нав'язані зверху» формальні складові вступають у протиріччя зі століттями сформованими неформальними інститутами і реальною економічною ситуацією. Історія аграрної економіки являє собою класичну ілюстрацію зазначеного конфлікту [28, с.23]. Саме тому до цього часу спостерігається певна протидія розвитку нових форм господарювання, впровадженню організаційних інновацій і росту ефективності аграрного сектора економіки.

Враховуючи викладене, успішна адаптація села до ринку значною мірою буде залежати від того, наскільки обраний шлях перетворень, з одного боку, органічно «впишеться» в систему діючих норм і не викликатиме у більшості селян неприйняття, пасивність, а, навпаки, зможе пробудити у них інтерес до підприємництва, ринкових відносин; з іншого боку – забезпечить «вироснування» ефективних інституціональних структур і оптимальну траєкторію еволюції інституціональної системи, що призведе поступово до незворотніх позитивних змін у соціально-економічній структурі села, економічній свідомості і поведінці господарюючих на землі людей, зберігаючи при цьому «зв'язок часів», тобто інституціональну наступність [7, с.71]. Шляхи підвищення соціальної активності населення потрібно віднайти в надрах самого сільського соціуму, в практиці щоденних відносин селян, в їх прогресивних ціннісних орієнтаціях, вищих проявах масової свідомості, звичаях і традиціях [8, с.146]. Без урахування цього результативність аграрних перетворень та ефективність аграрної політики держави залишатиметься низькою.

Отже, інституціональне середовище є визначальним фактором функціонування агропродовольчої сфери економіки, яке створює необхідні умови її розвитку, забезпечення продовольчої безпеки держави та сталого розвитку сільських територій. Формування вказаного середовища має здійснюватися на основі системного підходу до розвитку всіх його складових – організаційної, ринкової, культурної та ін. (рис. 1.1).

При цьому важливо забезпечити ефективну інституціональну інтеграцію, яка передбачає координацію між різними організаціями на всіх рівнях прийняття рішень для досягнення поставлених завдань. Для цього організації і правові інстанції повинні визнати спільну вигоду, стати частиною однієї інтегрованої

системи. Вони мають погоджувати питання розподілу обов'язків і загальних стратегічних напрямів діяльності.

Загалом, як свідчить міжнародний досвід, на сьогоднішній день необхідним є перехід від централізованої аграрної політики, сконцентрованої на аграрному секторі, до більш інтегрованої політики розвитку сільської місцевості, що передбачає наявність зв'язку між економічними, екологічними, соціальними та територіальними аспектами життєдіяльності сільських територій. Для успішної реалізації цієї політики потрібно, зокрема, забезпечити створення відповідних місцевих, регіональних і державних інститутів; сформуванню дієву систему суспільного управління на місцевому рівні; стимулювати розвиток громадянського суспільства як активного і критично налаштованого партнера.

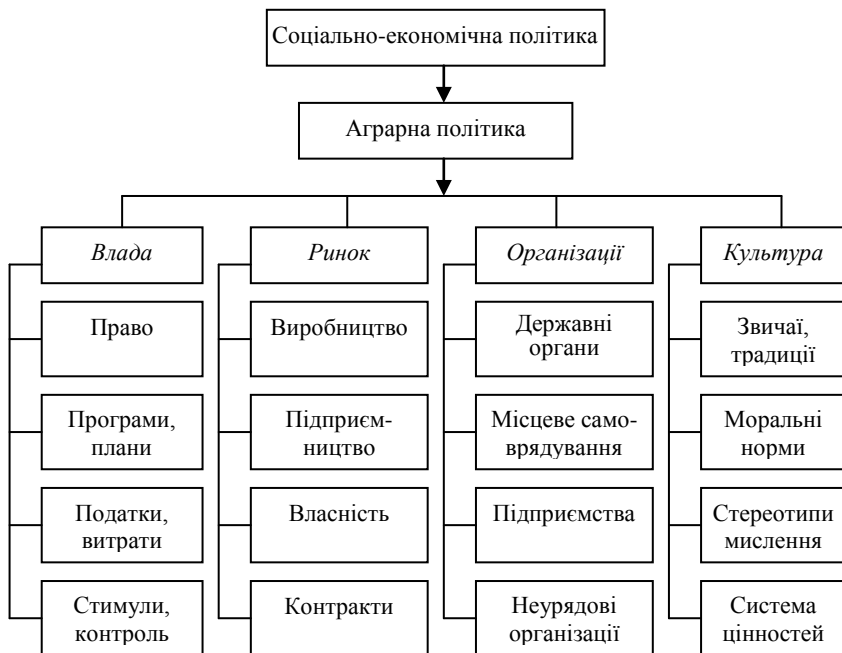

Рис. 1.1. Напрями формування інституціонального середовища функціонування агропродовольчої сфери

Джерело: власні дослідження.

Існує нагальна необхідність в реалізації програм інституціонального партнерства для обміну знаннями між політиками, науковцями, практиками на місцевому рівні з метою вивчення схожих і різних проблем. Такий обмін стимулюватиме інституційні зміни на шляху до сталого функціонування агропродовольчого сектора. Тобто інституційні зміни, як базова передумова проведення аграрних перетворень, мають стосуватися як формальних, так і неформальних інститутів. При цьому неможливо обмежитися встановленням нових норм та правил. Необхідним є активне залучення суспільства до процесу прийняття рішень, зміни в системі цінностей.

1.4. Ієрархія пріоритетів аграрної політики

Визначення пріоритетів є одним із найважливіших етапів формування аграрної політики, так як від правильності та обґрунтованості їх вибору залежить ефективність реалізації політики та ступінь досягнення цілей і вирішення завдань, що стоять перед агропродовольчою сферою. Поняття «пріоритети» передбачає вибір серед сукупності завдань наважливіших із них, реалізація яких найбільшою мірою сприятиме досягненню поставленої мети. Пріоритети можна розглядати як формалізацію призначення різної ваги властивостям з метою надати більшу важливість одним властивостям і меншу – іншим. Вони є важливим елементом при формуванні стратегії і прийнятті рішень. Пріоритети – це вид ієрархії, коли певним цілям віддають перевагу порівняно з іншими. При цьому керуються як політичною доцільністю, так і вимогами суспільства, поточним моментом, результатами формального аналізу [25, с.154-155].

Без урахування довгострокових пріоритетів, тобто в умовах відсутності єдиної стратегічної лінії, без суттєвого аналізу ефективності витрат бюджетних коштів за попередній період та прогнозування подальших наслідків заходи аграрної політики не мають належної ефективності, що підтверджується багаторічним вітчизняним досвідом. Продовольство – це перша життєва потреба людини, яку можна розглядати як один із виробничих ресурсів країни. Тому якість і кількість продуктів харчування визначають стан здоров'я населення; або здатність трудових

ресурсів стати більш ефективними. Не проводиться ефективна аграрна політика – погіршується здоров'я населення, зменшується його абсолютна активна чисельність – знижується продуктивність праці у всіх галузях економіки. Перший ефект, вигода або втрата від проведення аграрної політики – підтримка здоров'я населення як основи функціонування національної економіки.

Тому в законодавчому порядку має бути визначена система пріоритетів у сфері аграрної політики держави. Загалом у якості пріоритетних завдань аграрної політики найчастіше виділяють формування висококонкурентного аграрного виробництва і забезпечення продовольчої безпеки [40, с.72], [44, с.37], [36, с.4]. В Україні на даний час основним нормативно-правовим документом у сфері регулювання аграрної політики є Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», яким встановлено, що державна аграрна політика спрямована на досягнення таких стратегічних завдань, як гарантування продовольчої безпеки держави; перетворення аграрного сектора у високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринку сектор економіки країни; збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; розвиток сільських територій та вирішення соціальних проблем на селі.

Основними пріоритетами державної аграрної політики визначено:

- створення умов для реалізації та захисту прав селян на землю, формування ринкових земельних відносин, охорони земель;

- посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня у галузях економіки країни;

- створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників;

- розроблення державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою вирішення проблеми зайнятості сільського населення;

– державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції;

– запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили;

– державна підтримка суб'єктів аграрного сектора шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин;

– створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектора економіки;

– державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектора;

– створення умов для закріплення в сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування;

– державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу;

– удосконалення системи державного управління, ефективно поєднання загальнодержавної й регіональної політики в аграрному секторі [165].

Наявність такого Закону є позитивним явищем з точки зору визнання в державній політиці необхідності формування чіткої та визначеної стратегії щодо розвитку агропромислового комплексу як пріоритетної сфери національної економіки та основи функціонування держави. Проте безпосередньо Закон має ряд зауважень та пропозицій щодо його змісту і суті, врахування яких, як вбачається, дало б змогу суттєво підвищити ефективність державної аграрної політики.

Окремі положення Закону засвідчують про дещо обмежене та непослідовне розуміння аграрної політики. Так, у ст. 2 Закону

гарантування продовольчої безпеки держави віднесено до стратегічних завдань аграрної політики, проте у ст. 1 при визначенні напрямів, за якими зосереджуються основні складові аграрної політики, необхідність формування продовольчої безпеки не вказується. При широкому спектрі галузей та сфер діяльності, на які поширюється аграрна політика, визначені у ст. 3 Закону основні її пріоритети стосуються виключно питань розвитку сільського господарства. У той же час формування продовольчої безпеки, яке визнано стратегічною метою аграрної політики, потребує врахування значно ширшого кола питань, пов'язаних, зокрема, із заготівлею, зберіганням, переробкою, реалізацією продовольчої продукції, її якістю і безпекою та інших, про що детальніше йтиметься нижче [213; 215].

Таким чином, як впливає з вищезазначеного, основним пріоритетом аграрної політики повинно стати формування продовольчої безпеки держави. Інші завдання, навіть першочергового характеру, варто розглядати як складові зазначеного пріоритету. З метою вирішення проблеми продовольчої безпеки найбільш необхідною є розробка нової державної аграрної політики, яка має визначити стратегічні орієнтири та завдання розвитку агропродовольчої сфери країни з одночасною розробкою основних механізмів їх реалізації. Вказана політика повинна мати системний характер функціонування, охоплюючи не тільки агропродовольчу сферу, а й питання здорового харчування населення, якості та безпеки продовольства, розвитку сільських територій, наукового забезпечення вказаних процесів та ін.

Формування пріоритетів аграрної політики держави доцільно проводити з використанням сучасних методів прогнозування та довгострокового планування. Найбільш універсальним засобом планування є метод ПАТТЕРН. Вказаний метод заснований на принципі поділу складної проблеми на дрібні до того часу, поки кожна підпроблема не зможе бути всебічно і надійно кількісно оцінена експертами (метод експертних оцінок). Методика виникла в результаті аналізу найбільш складного місця в плануванні – розриву між стратегічними планами і механізмом їх забезпечення. При використанні методу передусім формується сценарій, в якому робиться спроба без кількісних оцінок проаналізувати завдання аграрної політики, напрями зусиль і

завдання на перспективу. Сценарій використовується для побудови «дерева цілей». Характерним при цьому є використання коефіцієнтів відносної важливості. Сума коефіцієнтів відносної важливості для кожного рівня ієрархії приймається рівною одиниці.

Основним принципом побудови «дерева цілей» є повнота розбивки: кожна ціль верхнього рівня повинна бути представлена у вигляді підцілей наступного рівня таким чином, щоб повністю визначити розуміння вихідної цілі. Однак сучасне використання методу «дерева цілей» не вичерпується побудовою ієрархії цілей, як це було прийнято в 60-70 рр. «Дерево цілей» в концентрованому вигляді повинно включати основні рівні, такі як цілі, завдання, ресурси і результати. Так відбувається поєднання бажаного з можливим, а «дерево цілей» стає одним із найбільш важливих стратегічних документів. Продовольча безпека, як ключовий пріоритет аграрної політики, має бути відправним пунктом для формування цілей нижчого рівня.

При визначенні пріоритетів аграрної політики звичайно згадується у якості цілі тільки один критерій – збільшення виробництва. При цьому проблема безпеки продовольства розглядається окремо. Відділення питання якості продовольства від його кількості є одним із вузьких місць аграрної політики держави, яка проводиться в даний час. Вирішити спочатку продовольчу проблему кількісно, а вже потім – з урахуванням його якості неможливо, оскільки низькоякісне продовольство не сприятиме підвищенню рівня здоров'я населення. Тому при розробці пріоритетів аграрної політики проблеми кількості і якості продукції повинні бути поєднані в одне ціле. У цьому плані найбільш необхідним є удосконалення системи державного контролю за якістю та безпекою продовольства, охоплення споживачів системою інформування і просвіти щодо безпеки продуктів харчування; гарантування відшкодування збитків, завданих здоров'ю споживачів неякісними товарами; подальша адаптація національних стандартів, процедур сертифікації товарів до правил і практики Європейського Союзу.

Агропродовольча сфера розглядається лише як частина об'єктів управління аграрної політики, що стосується формування пропозиції на аграрну продукцію і продукти її переробки.

Одночасно необхідним є формування попиту на вказану продукцію. В даному випадку потрібен системний підхід, який передбачає розробку пріоритетів за кожним із напрямів аграрної політики з наступним їх розглядом у взаємозв'язку. Таким чином заходи, які приймаються стосовно сільськогосподарських товаровиробників, доповнюються заходами щодо підприємств торгівлі чи населення. Відносно останнього, зокрема, це має виражатися у вигляді різного роду соціальних програм, направлених на забезпечення необхідного рівня харчування всіх категорій населення, підвищення зайнятості.

Стійка система продовольчого забезпечення має гарантувати достатню кількість продуктів високої якості, в той же час допомагаючи стимулювати сільське господарство і сприяти соціальному розвитку в сільській місцевості. Так, в Угорщині розвиток трудомісткої галузі виробництва фруктів (садівництво і обробка фруктів) забезпечив робочі місця для 5-10% населення в районах з високим рівнем безробіття. Аналогічні заходи були проведені свого часу в Фінляндії [321, с.14]. У контексті зазначеного необхідно відмітити, що коли надходження продовольчих товарів у місця споживання в обсягах і асортименті, що відповідають платоспроможному попиту, у цілому не викликає особливого занепокоєння, то їх економічна доступність, обумовлена розмірами доходів, соціальних виплат та пільг, що дозволяє усім верствам населення купувати продукти харчування в потрібній кількості, а також виробляти їх в господарствах населення, є не досить стабільною.

Необхідним є підвищення стійкості економічної доступності продовольства для найбільш вразливих груп населення, особливо в регіонах з низьким рівнем соціально-економічного розвитку. При цьому заходи, спрямовані на ефективний аграрний розвиток цих територій, є хоча і важливим, але тільки одним з аспектів даної проблеми. Державна та регіональна соціально-економічна політика має більшою мірою орієнтуватися на підвищення купівельної спроможності населення депресивних територій, де в умовах низьких темпів росту заробітної плати працездатного населення зростає значимість соціальних виплат.

Світовий досвід показує, що верстви населення з низькими доходами не обов'язково наблизяться за своїм статусом до людей

з високими доходами за рівнем економічного розвитку. Нині стає очевидним, що існуючі механізми доступу бідних верств населення як до продовольства, так і до базових соціальних послуг і системи соціального забезпечення не працюють як слід, що посилює процеси поляризації в суспільстві. Низький рівень поляризації позитивно впливає на соціально-економічну стабільність, яка, у свою чергу, є запорукою створення ефективної системи продовольчої безпеки [286, с.6]. Елементами стратегії зменшення поляризації має стати впровадження структурних реформ, спрямованих на генерацію зайнятості, переосмислення регіональної політики з метою формування умов прискореного розвитку депресивних регіонів, забезпечення роботою бідних верств населення.

При вивченні причин бідності багато проблем виникає через неможливість одержання необхідної інформації чи обмежений характер наявної інформаційної бази. Тому існуюча в Україні інформаційна база для виміру рівня споживання населенням продовольства повинна бути удосконалена. Сучасна система статистичного обліку є неповною і не досить достовірною. Наприклад, зі статистичного спостереження випадає велика група населення, яка не має визначеного місця проживання. Немає інформації про рівень споживання продовольства переселенцями і біженцями, особами з інших населених пунктів, які проживають і працюють без оформлення документів на проживання. У цій ситуації необхідно є розробка і проведення моніторингу продовольчої безпеки території з низькими темпами соціально-економічного розвитку, який включатиме не тільки збір і аналіз даних про постачання і споживання життєво необхідних продуктів харчування, але й аналіз прогностичних оцінок розвитку загальної соціально-економічної ситуації і ситуації у сфері продовольчого забезпечення на рівні регіону. Основною метою моніторингу стану продовольчої безпеки регіонів з низькими темпами соціально-економічного розвитку є отримання вичерпних даних про обсяги споживання продовольства окремими групами населення.

У даний час в Україні недостатньо розвинута система державної соціальної допомоги для незахищеного населення, значна частина якого не може споживати достатньо продуктів

харчування через неможливість купувати необхідну їх кількість для забезпечення активного та здорового життя. В умовах глибокої диференціації споживання продовольства населенням із різних соціальних груп важливим завданням постає створення механізмів адресної продовольчої допомоги соціально незахищеним групам населення, які повинні забезпечити їм вільний доступ до продовольства відповідної якості і асортименту незалежно від рівня доходів.

Програми продовольчої допомоги, засновані на ідеології соціальної справедливості, є невід'ємною частиною програм продовольчої безпеки в більшості розвинутих країн. Вказані програми сприяють підтримці доходів сільськогосподарських товаровиробників і знижують соціальну напругу в суспільстві. Продовольча підтримка малозабезпечених верств населення є необхідною також тому, що висока вартість лікування, низька продуктивність і передчасна смертність негативно позначаються на економіці. Ця проблема буде постійно посилюватися, якщо не буде вжито відповідних заходів. Деякі з цих тенденцій включають збільшення споживання жирів тваринного походження і нездорову гідрогенізацію жирів, широке заміщення харчових продуктів із високим вмістом поживних елементів (фрукти, овочі) енергетично насиченими харчовими продуктами з низьким вмістом поживних мікроелементів; глобальний маркетинг і споживання солоних, солодких і жирних легких закусок.

Хоча коефіцієнти смертності можуть бути спочатку вищі в більш багатих секторах суспільства та у міських районах, глобальний досвід свідчить про те, що згодом всі основні шкідливі фактори ризику для здоров'я концентруватимуться навколо найбідніших верств населення – навіть у багатьох сільських районах – і перетворюватимуться в основний фактор, що сприятиме нерівності в соціальному відношенні [78, с.3]. Однією з проблем при реалізації програм продовольчої допомоги є те, що існуюча статистика не дозволяє визначити групи продовольчого ризику. У цьому відношенні представляє інтерес досвід США, де регулярно проводяться так звані «продовольчі переписи» населення. На їх основі виявляються «групи ризику», розробляються програми регулювання продовольчого ринку та адресні програми допомоги громадянам, що потребують підтримки.

Для вирішення проблеми продовольчої безпеки необхідно у першу чергу розробити механізм адресної допомоги групам ризику – тим людям, чиї доходи нижчі прожиткового мінімуму. Адресної допомоги потребують діти раннього віку (можна використати систему молочних кухонь чи дитячих поліклінік); вагітні і годуючі матері, непрацюючі, пенсіонери й інваліди (талони на придбання основних продуктів, безкоштовні комплексні сніданки й обіди); особи без постійного місця проживання (безкоштовні їдальні). Потрібно налагодити дієвий моніторинг харчування населення, а також якості і безпеки харчових продуктів, що дозволить отримати достовірні дані про поширення і види порушень харчування, оцінити ефективність програм адресної допомоги групам ризику, коректувати напрямки і завдання державної політики в галузі здорового харчування. При моделюванні споживання необхідно не тільки враховувати динаміку доходів населення, але й рівень їх диференціації. Скорочення диференціації доходів призведе до зростання товарообороту при одній і тій же величині загального обсягу номінальних грошових доходів, оскільки бідні верстви населення витрачають на купівлю товарів більшу частку доходів, ніж багаті.

Враховуючи викладене, виникає потреба у формуванні та реалізації структурованої аграрної політики, основними елементами якої, на думку О.Є. Жоголевої, є продовольча, сільськогосподарська, агропромислова і зовнішня аграрна політика. Значення даної структуризації полягає в розумінні аграрної політики як єдиного цілого, що складається з чотирьох взаємозалежних частин. Завдання науки полягає не в констатації функцій окремих органів управління агропродовольчою сферою, а в осмисленні системи об'єктів впливу держави в рамках аграрної політики з тим, щоб у подальшому визначити шляхи перетворення інституційної системи вказаної сфери відповідно до більш повних уявлень про дану систему [50, с.43-44].

Таким чином, аграрна політика держави повинна бути комплексною, передбачати тісний взаємозв'язок між усіма її структурними елементами, що дасть можливість досягти максимального ефекту від реалізації цієї політики в процесі формування продовольчої безпеки держави (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Структурні елементи державної аграрної політики

Джерело: власні дослідження

Кожен структурний елемент аграрної політики має одну основну мету – забезпечення продовольчої безпеки держави, яка конкретизується за кожним із напрямів. Так, для сільськогосподарської політики основною метою, яка забезпечує продовольчу безпеку, є підвищення ефективності аграрного виробництва та стабілізація доходів аграрних товаровиробників; для агропромислової політики – підвищення ефективності галузей, пов’язаних із сільським господарством. Для продовольчої політики – це забезпечення гарантованого доступу населення до продовольства, в тому числі шляхом створення механізмів адресної допомоги малозабезпеченим його верствам; для політики у галузі харчування – створення умов, що забезпечують задоволення потреб різних груп населення в раціональному харчуванні; для політики у сфері якості та безпеки продовольства – формування надійної системи контролю за якістю та безпекою продуктів харчування на всіх стадіях їх виробництва; для зовнішньоекономічної політики – підвищення рівня доходів агропродовольчої сфери від зовнішньоторговельних угод. При

реалізації аграрної політики враховується не лише економічний аспект, як це має місце в даний час, оскільки, наприклад, сільський розвиток не може бути врахований у зазначеному аспекті. Безробіття в сільській місцевості пов'язано не тільки з виробництвом продовольства, а й з розвитком сільської промисловості, сфери послуг і т.д. Тому мають враховуватися такі важливі складові, як стан оточуючого середовища і добробут населення. При формуванні аграрної політики необхідно враховувати той факт, що продовольча політика, яка стимулює виробництво переважно м'ясо-молочних продуктів та ігнорує виробництво фруктів і овочів, є не тільки несприятливою для оточуючого середовища, але і протирічить завданням у галузі харчування [303, с.322]. Останні ж, навпаки, передбачають більше споживання овочів і фруктів у поєднанні з меншим вживанням насичених жирів з м'яса і молочних продуктів.

Таким чином, у якості ключових пріоритетів аграрної політики пропонується розглядати продовольчу безпеку та сталий сільський розвиток. До складу пріоритетних доцільно також віднести питання формування конкурентного аграрного виробництва та якості і безпеки продовольства (рис. 1.3).

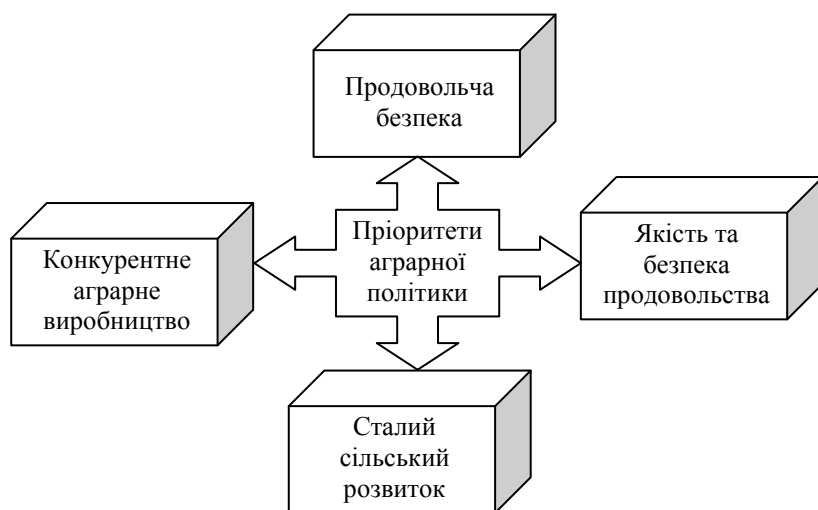

Рис. 1.3. Пріоритети аграрної політики

Джерело: власні дослідження.

Система пріоритетів і завдань аграрної політики будується за моделлю «дерево цілей», тобто побудови ієрархії підцілей та завдань, які декомпозують цілі вищого рівня і в комплексі забезпечують досягнення визначених пріоритетів. З огляду на наявність двох ключових пріоритетів – формування продовольчої безпеки та забезпечення сталого сільського розвитку, створюються два відповідних «дерева цілей». На рис. 1.4 та 1.5 наведені три верхніх рівні «дерева цілей» за кожним із указаних пріоритетів.

Рис. 1.4. «Дерево цілей» формування аграрної політики за пріоритетом «Продовольча безпека»

Джерело: власні дослідження.

Рис. 1.5. «Дерево цілей» формування аграрної політики за пріоритетом «Сталий сільський розвиток»

Джерело: власні дослідження.

Формування наступних рівнів проводиться з урахуванням правила поділу основних цілей відповідно до логіки розвитку досліджуваних цільових блоків. Ціннісні орієнтації та системні установки сільського населення можуть диференціюватися за окремими територіями. Крім того, кожен регіон характеризується власною специфікою та наявним потенціалом. Тому структура «дерева цілей» у різних регіонах може видозмінюватися. Її формування варто проводити на основі широких громадських обговорень населенням відповідної території, що забезпечить не лише правильність визначення цілей, а й консолідацію територіальної громади у процесі їх досягнення.

Для реалізації пріоритету «Сталий сільський розвиток» планується забезпечити досягнення таких стратегічних цілей як «Зростання добробуту сільського населення», «Розвиток економічного потенціалу», «Покращення якості сільського середовища», «Ріст освітнього, культурного і духовного потенціалу», «Створення безпечних умов життя». Оцінка відносної важливості кожної із вказаних цілей визначається на основі експертних оцінок методом парних порівнянь у процесі аналізу ієрархій (метод Сааті) (табл. 1.3). При цьому мають бути враховані як загальні ціннісні орієнтації території у вигляді сталого розвитку та забезпечення конкурентоспроможності, так і головні інтереси окремих груп населення

Таблиця 1.3

**Оцінка питомої ваги цілей для забезпечення
сталого сільського розвитку**

<i>Цілі</i>					Всього
Зростання добробуту сільського населення	Розвиток економічного потенціалу	Покращення якості сільського середовища	Ріст освітнього, культурного і духовного потенціалу	Створення безпечних умов життя	
<i>Питома вага цілей</i>					
0,245	0,270	0,195	0,113	0,177	1,0

Джерело: власні дослідження.

Оцінка значущості при попарному порівнянні елементів на всіх нижніх рівнях проводиться з точки зору їх взаємовпливу і впливу на оцінку кожного елемента верхнього рівня. В результаті отримуємо виражені в частках одиниці оцінки цілей, які визначають відносну важливість цілей вищого рівня. Побудова «дерева цілей» передбачає детальний опис кожної цілі з підцілями, завданнями і діями. У табл. 1.4 деталізоване перше завдання – «Зростання добробуту сільського населення». Кожне із завдань включає в себе відповідний набір дій, потрібних для виконання завдань, досягнення результатів і, в результаті, поставлених цілей.

Таблиця 1.4

Орієнтовна структура цілі «Зростання добробуту сільського населення»

Ціль	Підціль	Завдання	Питома вага цілей і завдань
1	2	3	4
1. Зростання добробуту сільського населення			0,245
	1.1. Дотримання соціальних стандартів та нормативів		0,082
		1.1.1. Створення належних житлових умов	0,040
		1.1.2. Забезпечення соціальних гарантій і охорони праці	0,025
		1.1.3. Забезпечення рівних соціальних можливостей	0,017
	1.2. Висока ефективна зайнятість сільського населення		0,046
		1.2.1. Стимулювання розвитку підприємництва у сільському господарстві і в несільськогосподарській сфері	0,015
		1.2.2. Розвиток соціального партнерства між працедавцями, профспілками, органами влади	0,018
		1.2.3. Професійне навчання безробітних, що проживають у сільській місцевості, основ підприємницької діяльності	0,013

Закінчення таблиці 1.4

1	2	3	4
	1.3. Повне задоволення потреб у житлі, товарах та послугах		0,044
		1.3.1. Збільшення обсягів будівництва житла в сільській місцевості, надання довгострокових пільгових кредитів сільським забудовникам	0,018
		1.3.2. Розширення асортименту товарів за економічно обґрунтованими цінами	0,017
		1.3.3. Розвиток сфери побутового обслуговування	0,009
	1.4. Зростання доходів, зниження диференціації їх рівня		0,073
		1.4.1. Динамічне підвищення реальних доходів сільського населення	0,032
		1.4.2. Цільова фінансова допомога уразливим соціальним групам населення (інваліди, пенсіонери, багатодітні сім'ї та ін.)	0,041

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, при побудові «дерева цілей», як інструменту формування стратегії аграрної політики, система цілей має охоплювати усі аспекти проблеми, вирішення яких у сукупності сприятиме реалізації пріоритетів аграрної політики. При цьому на всіх рівнях формується набір кількісних і якісних індикаторів, визначаються ризики і припущення, які можуть перешкодити або, навпаки, сприяти досягненню цілей.

1.5. Ефективність аграрної політики

Аграрна політика і конкретні заходи щодо регулювання аграрного сектора економіки вимагають оцінки з погляду не тільки їхньої розробки і здійснення, але й ефективності. Це важливо для підсумкової оцінки діяльності держави і суб'єктів господарювання, виявлення недоліків, невирішених питань і нових проблем, які необхідно вирішувати в майбутньому, удосконалюючи політику. Аграрна політика позитивно може бути оцінена лише тоді, коли вона забезпечує вищу ефективність

і конкурентноздатність агропродовольчої сфери, поліпшення соціального стану селян і підвищення рівня розвитку сільських територій. Звідси стає очевидною необхідність у розробці критеріїв оцінки результативності аграрної політики.

Для вирішення цього завдання в науковій літературі пропонується використовувати широкий спектр показників, зокрема таких як абсолютна величина доданої вартості в сільському господарстві в порівняльних цінах, а також темпи її зростання; обсяг доданої вартості сільського господарства на одного працівника і співвідношення даного показника з величиною доданої вартості на одного зайнятого в економіці в цілому; відповідність сільськогосподарської продукції світовим стандартам та ін. Критеріальними параметрами і показниками оцінки розвитку АПК визначають ступінь інтегрованості сфер АПК; параметри структури і збалансованості розвитку АПК; досконалість організації виробництва і системи управління; ефективність функціонування АПК [290, с.10]. Окремі вчені при оцінці аграрної політики акцентують на необхідності враховувати усі види її ефективності: політичну, економічну, соціальну, екологічну [58, с.115]. На думку ряду провідних вітчизняних вчених-аграріїв, єдиним інтегральним показником стану сільських територій може стати Індекс людського розвитку [5, с.129]. Однак зазначений показник був розроблений для оцінки рівня соціально-економічного розвитку окремих країн. У ньому знаходять своє відображення показники, що характеризують тривалість життя, освіту, матеріальний добробут населення [195]. Очевидно, що значення ряду показників, що є складовими при розрахунку інтегрального індексу людського розвитку, залежить від ефективності соціально-економічної політики держави в цілому, а не тільки її аграрної складової.

Для оцінки ефективності аграрної політики і вартісних порівнянь її пріоритетів пропонується також застосування аналізу «витрати-вигоди» у двох нових аспектах: повний облік амортизації знову створених основних фондів у дохідній частині політики; застосування різних схем оцінки вигод у залежності від джерела їхнього отримання. При реалізації продуктового підходу використовується зіставлення вигідності виробництва продукції в країні з її імпортом. Для обґрунтування структурних програм,

таких як реорганізація аграрних підприємств, реформування земельних відносин тощо, може використовуватися так званий бюджетний підхід [50, с.52-54]. Проте при його застосуванні враховується лише частина факторів, що мають вплив на процес досягнення визначених пріоритетів аграрної політики, тому зазначений метод доцільно використовувати тільки в якості одного з інструментів у комплексній методології такої оцінки.

Деякі вчені пропонують використовувати набір індикаторів аграрної політики, які групуються в модулі різної складності: товарного ринку, структурний, макроекономічного та регуляторного середовища, досліджень і розгортання технологій [323]. Однак зазначений набір індикаторів є обмеженим, оскільки характеризує в основному умови і результати функціонування аграрного сектора. У ньому відсутні показники, що виражають результативність такого функціонування (рівень і структура споживання населенням безпечних продуктів харчування, їх економічна доступність для різних верств населення і т.д.).

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379 затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [42]. При цьому індикаторами продовольчої безпеки визначено:

1) добову енергетичну цінність раціону людини, що визначається як сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності. Граничний (пороговий) критерій встановлений у 2500 ккал на добу, при цьому 55% добового раціону повинні забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження.

2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою.

3) достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 17% рівень, що відповідає 60 дням споживання.

4) економічну доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 60% рівень.

5) диференціацію вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами.

6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення.

7) продовольчу незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку. Граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 30% рівень.

Проте у наведеному наборі індикаторів не враховуються питання якості та безпеки харчових продуктів, показники розвитку агропродовольчої сфери як системоутворюючої для всієї системи продовольчої безпеки. Завищеними є граничні критерії показників економічної доступності харчових продуктів та продовольчої незалежності. Власне, методика визначення економічної доступності є обмеженою та не відповідає змісту даної категорії. Диференціацію вартості харчування за соціальними групами доцільно розраховувати як співвідношення між вартістю харчування не 20, а 10% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 10% домогосподарств з найменшими доходами.

Таким чином, існуючі підходи до визначення ефективності аграрної політики вимагають подальшого вдосконалення. При цьому набір відповідних показників формується з урахуванням визначеної цільової спрямованості зазначеної політики. Враховуючи вищевикладене, основними критеріями ефективності аграрної політики є стан продовольчої безпеки країни та рівень сільського розвитку. Перший визначається широким спектром взаємозалежних показників, які систематизуються у відповідні групи і характеризують:

1. *Стан забезпечення населення якісною і безпечною продукцією* (рівень захворюваності населення, пов'язаний з недостатнім чи нераціональним харчуванням; стан контролю за дотриманням якості і безпеки продовольчої продукції; розвиток інформаційної діяльності, спрямованої на поліпшення забезпеченості населення якісним і безпечним продовольством; обсяг окремих видів продовольчої продукції, що виробляється за міжнародними стандартами якості в загальному обсязі її виробництва).

2. *Рівень споживання населенням продуктів харчування* (фактичне споживання окремих видів харчових продуктів в розрахунку на душу населення; споживання продуктів харчування в домогосподарствах з дітьми в залежності від кількості дітей у їхньому складі; споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильними (10%) групами за рівнем середньодушових сукупних витрат).

3. *Економічну* (вартість набору продуктів харчування відповідно до раціональних норм їхнього споживання; рівень середньомісячної номінальної і реальної заробітної плати; розподіл населення за рівнем середньодушових сукупних витрат; частка сукупних і грошових витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат населення; індекс споживчих цін на продовольчі товари, в т.ч. у розрізі окремих видів товарів; рівень монополізації продовольчого ринку) і *фізичну* (структура джерел реалізації продовольчих товарів на ринку; наявність мережі роздрібної торгівлі у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність торгових місць на продовольчих ринках у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність приватних підприємств у сфері торгової діяльності на відповідній території; стан розвитку оптової торгівлі продовольчими товарами; наявність основних видів продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі (чи на ринках) на відповідній території (міста, селища, села); асортимент продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі на відповідній території) доступність продовольства.

4. *Стійкість продовольчого ринку* (визначається рівнем роздрібних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням нормативної рентабельності її виробництва) і *ступінь його незалежності* (частка імпортованих товарів у загальній структурі реалізації; рівень залучення місцевих можливостей

агропромислових структур щодо насичення локальних ринків продукцією власного виробництва, що вимірюється у відсотках продажу окремих видів продовольчих товарів місцевого виробництва в загальному обсязі їхньої реалізації; рівень самозабезпеченості продовольчими товарами; обсяг запасів продовольства; баланс зовнішньої торгівлі продовольчими товарами);

5. *Рівень розвитку агропродовольчої сфери* (частка агропродовольчої сфери у формуванні валового внутрішнього продукту; обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; урожайність основних видів сільськогосподарських культур; продуктивність худоби і птиці; частка господарств населення у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції; рентабельність виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; фінансові результати діяльності сільськогосподарських і переробних підприємств; обсяги інвестицій в агропродовольчу сферу, у т.ч. іноземних; рівень державної підтримки аграрних товаровиробників).

6. *Природно-ресурсний потенціал і ефективність його використання* (площа ріллі в розрахунку на 1 жителя; родючість землі, у тому числі в розрізі окремих територій; частка деградованих земель у загальній їхній структурі; рівень розораності земель і ін.).

Оскільки результативність аграрної політики є наслідком спільної дії великої кількості факторів, при оцінці її ефективності необхідно враховувати їхню взаємодію і комплексний вплив на регульовані державою об'єкти, виділяти результати часткової і загальної дії. Негативну зміну кожного з показників, що входять у вищевказані групи, варто розцінювати як реальну чи потенційну загрозу продовольчій безпеці країни, оскільки усі вони тісно взаємозалежні і взаємопідпорядковані з погляду своєї цільової спрямованості.

Таким чином, оцінювати рівень продовольчої безпеки доцільно за допомогою інтегрального показника, який відображає всі вищезазначені аспекти. Методика розрахунку рівня продовольчої безпеки, яка наводиться нижче, враховує основні положення методики розрахунку рівня економічної безпеки,

затвердженої наказом Міністерства економіки України від 02.02.2007 № 60.

Процес формування продовольчої безпеки характеризується множиною ознак ($m \geq 2$), тому при упорядкуванні одиниць сукупності виникає необхідність агрегування усіх ознак множини в одну інтегральну оцінку. Агрегування ознак ґрунтується на так званій теорії «адитивної цінності», згідно з якою цінність цілого дорівнює сумі цінностей його складових. Якщо ознаки множини мають різні одиниці вимірювання, то адитивне агрегування потребує приведення їх до однієї основи, тобто попередньої нормалізації. Вектор первинних ознак $[x_1, x_2, \dots, x_m]$ замінюється вектором нормалізованих значень $[z_1, z_2, \dots, z_m]$.

На практиці застосовують різні способи нормалізації. Усі вони ґрунтуються на порівнянні емпіричних значень показника x_i з певною величиною a . Такою величиною може бути максимальне x_{\max} , мінімальне x_{\min} , середнє значення сукупності $[x_1, x_2, \dots, x_m]$ чи еталонне (порогове) x_e значення показника. Якщо x_{ij} – деякі показники, $j = 1, \dots, m$; $i = 1, \dots, n$, які в сукупності характеризують продовольчу безпеку, то інтегральний показник (індекс) безпеки повинен мати вигляд лінійної згортки:

$$I_i = \sum_{j=1}^m a_{ij} z_{ij},$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} .

Цей індекс дорівнює 1 тоді, коли всі x_{ij} набувають «найкращих», або оптимальних, значень, і 0 тоді, коли всі показники «найгірші». Вимоги до a_{ij} та z_{ij} :

усі a_{ij} задовольняють такі умови:

$$0 \leq a_{ij} \leq 1$$

$$\sum_j a_{ij} = 1$$

кожен із z_{ij} є нормалізованим, тобто $0 \leq z_{ij} \leq 1$, причому $z_{ij} = 1$ відповідає оптимальному значенню, а $z_{ij} = 0$ – найгіршому.

Діапазон можливих значень кожного показника розбивається на 5 інтервалів: $[x_{гр}^H, x_{пор}^H)$, $[x_{пор}^H, x_{опт}^H)$, $[x_{опт}^H, x_{опт}^B]$, $(x_{опт}^B, x_{пор}^B]$,

$(x^B_{пор}, x^B_{гр}]$, де $x^H_{гр}, x^B_{гр}$ – економічно досяжні мінімальне та максимальне значення індикатора, або нижня та верхня границі;

$x^H_{пор}, x^B_{пор}$ – порогові нижнє та верхнє значення індикатора, тобто значення, які бажано не перетинати;

$x^H_{опт}, x^B_{опт}$ – мінімальне та максимальне оптимальні значення індикатора, тобто інтервал оптимальних значень.

При цьому $x^H_{опт}$ та $x^B_{опт}$ знаходяться в інтервалі порогових значень $[x^H_{пор}, x^B_{пор}]$. Значення $x^H_{опт}$ може дорівнювати $x^B_{опт}$, тоді інтервал $[x^H_{опт}, x^B_{опт}]$ перетворюється в точку $x_{опт}$. Значення $x^H_{гр}, x^H_{пор}, x^H_{опт}, x^B_{опт}, x^B_{пор}, x^B_{гр}$ визначаються експертним методом. Значення нормалізованого показника в точках $x^H_{гр}, x^B_{гр}$ визначається експертним методом або становить 0,5.

Задача нормалізації показників – це перехід до такого масштабу вимірювань, коли «найкращому» значенню показника відповідає значення 1, а «найгіршому» – значення 0. З точки зору математики, це є задача нормування змінних, а з точки зору статистики – перехід від абсолютних до нормалізованих значень індикаторів, що змінюються від 0 до 1 і вже своєю величиною характеризують ступінь наближення до оптимального значення, що можна також інтерпретувати у відсотках: 0 відповідає 0 %, 1 – 100 %.

При формуванні ознакового простору (множини індикаторів) важливо забезпечити інформаційну односпрямованість показників x_i . З цієї метою показники поділяють на стимулятори та дестимулятори. Зв'язок між інтегральною оцінкою I й показником-стимулятором прямий, між I й показником-дестимулятором – обернений. Дестимулятори перетворюють на стимулятори за допомогою нормування.

Нормування індикаторів здійснюється двома методами.

Перший метод нормування розраховується за формулою:

$$z_{ij1} = \begin{cases} x_{ij} / x_{опт}, & \text{якщо показник є стимулятором, при цьому } z_{ij1} = 1 \\ \text{при } x_{ij} = x_{опт} \\ x_{опт} / x_{ij}, & \text{якщо показник є дестимулятором, при цьому } z_{ij1} = 1 \\ \text{при } x_{ij} = x_{опт}, \end{cases}$$

де x_{ij} – значення індикатора;

z_{ij1} – нормоване значення індикатора x_{ij} першим методом.

Другий метод нормування розраховується за формулою:

$$Z_{ij2} = \begin{cases} \frac{X_{ij} - X_{гр}^H}{X_{пор}^H - X_{гр}^H}, & X_{гр}^H \leq X_{ij} < X_{пор}^H \\ \frac{(X_{ij} - X_{пор}^H) + X_n^* (X_{опт}^H - X_{ij})}{X_{опт}^H - X_{пор}^H}, & X_{пор}^H \leq X_{ij} < X_{опт}^H \\ 1, & X_{опт}^H \leq X_{ij} \leq X_{опт}^B \\ \frac{X_v^* (X_{ij} - X_{опт}^B) + (X_{пор}^B - X_{ij})}{X_{пор}^B - X_{опт}^B}, & X_{опт}^B < X_{ij} \leq X_{пор}^B \\ \frac{X_{гр}^B - X_{ij}}{X_{гр}^B - X_{пор}^B}, & X_{пор}^B < X_{ij} \leq X_{гр}^B \end{cases}$$

де Z_{ij2} – нормоване значення індикатора x_{ij} за другим методом;

$$x_n^* = 0,5; \quad x_6^* = 0,5.$$

За межами інтервалу $[x_{гр}^H, x_{гр}^B]$ нормалізовані величини дорівнюють 0. Для визначення вагових коефіцієнтів використовується модель головних компонент, яка трансформує m -вимірний ознаковий простір у p -вимірний простір компонент ($p < m$). У моделі головних компонент зв'язок між первинними ознаками і компонентами описується як лінійна комбінація

$$y_i = \sum_j^m c_{ij} G_j,$$

де y_i – стандартизовані значення i -ї ознаки з одиничними дисперсіями; сумарна дисперсія дорівнює кількості ознак m ;

c_{ij} – внесок j -ї компоненти в сумарну дисперсію множини показників i -ої сфери.

Компоненти G_j також представляють собою лінійну комбінацію:

$$G_j = \sum_i^m d_{ij} \cdot x_{ij},$$

де d_{ij} – факторні навантаження;

x_{ij} – вхідні дані.

Вагові коефіцієнти a_{ij} розраховуються за формулою:

$$a_{ij} = \frac{c_{ij} \cdot |d_{ij}|}{\sum c_{ij} |d_{ij}|}$$

Побудова моделі головних компонент здійснюється за допомогою пакета «Статистика» у три етапи: розрахунок кореляційної матриці R; виокремлення головних компонент і розрахунок факторних навантажень; ідентифікація головних компонент. Інформаційною базою компонентного аналізу можуть бути як первинні ряди (*Raw data*), так і кореляційна матриця (*Correlation matrix*). Тип інформаційної бази вказується на стартовій панелі модуля (*Input file*). Процедура методу головних компонент – *Principal components* – представлено в модулі *Factor Analysis* – факторний аналіз. Праворуч розміщено поля для установлення параметрів моделі: *Maximum no. of factors* – максимальне число факторів і *Minimum eigenvalue* – мінімальне власне число. Якщо не задано іншого, ці параметри становлять відповідно 2 і 1. За командою на виконання програми з'являється вікно *Factor Analysis Results* – результати факторного аналізу, в інформаційній частині якого вказується кількість ознак, метод аналізу, десятковий логарифм детермінанта кореляційної матриці, число відокремлених факторів і власні значення матриці λ_j .

Після установлення *Eigenvalues* система видає таблицю значень власних чисел, які є дисперсіями головних компонент, а також внесок кожної з них у сумарну варіацію ознакової множини – *% total Variance* – внесок кожної компоненти у факторне навантаження – коефіцієнти c_{ij} . З-поміж процедур обертання факторів – *Factor rotation* – вибирається *Varimax normalized* – варімакс нормалізований. Згідно з опцією *Factor loadings* маємо таблицю факторних навантажень, значення яких наближаються до 1 або 0. Ознаки, що навантажують кожна компонента, виділено. Це – коефіцієнти d_{ij} .

Вагові коефіцієнти однакові для обох методів розрахунку нормалізованих показників. Розрахунок інтегрального індикатора для першого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

$$I_{j1} = \sum_i a_{ij} \cdot z_{ij1},$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij1} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} , розраховані за першим методом.

Розрахунок інтегрального індикатора для другого методу розрахунку нормалізованих значень індикаторів здійснюється за формулою:

$$I_{j2} = \sum_i a_{ij} \cdot z_{ij2},$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску i -го показника в інтегральний індекс;

z_{ij2} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} , розраховані за другим методом.

Узагальнений інтегральний індикатор:

$$I_j = (I_{j1} + I_{j2})/2$$

Однією зі складових оцінки результативності аграрної політики може також бути застосування системи рейтингових індикаторів, які використовуються як інформаційне джерело і вказують на ключові проблеми, що перешкоджають ефективному розвитку агропродовольчої сфери окремих регіонів. Крім того, вони корисні для перспективного планування, оскільки ідентифікують перешкоди, що стримують надходження інвестицій і розвиток конкурентоздатності [32, с. 73]. Результати рейтингових оцінок можуть застосовуватися при вирішенні проблеми регіональних диспропорцій у рівні розвитку агропродовольчої сфери та для здійснення моніторингу зближення аграрної економіки окремих регіонів на основі кількісних оцінок критеріїв зближення, встановлення пріоритетів у реалізації стратегії розвитку агропродовольчої сфери і оцінки ступеня досягнення поставлених цілей,

ефективності державної політики в зазначеній сфері, прогнозування і планування. Оцінку рівня розвитку та ефективності управління агропродовольчою сферою регіонів України пропонується проводити за основними чотирма групами показників, які характеризують:

- рівень економічного розвитку;
- фінансовий стан підприємств агропродовольчої сфери;
- рівень інвестиційної активності;
- розвиток зовнішньоекономічної діяльності.

Стан та ефективність управління агропродовольчою сферою за рівнем економічного розвитку можна оцінити на основі показників продукції сільського господарства в розрахунку на одну особу, продуктивності праці у сільському господарстві, індексу валової продукції сільського господарства. Для оцінки фінансового стану аграрних підприємств регіону можуть бути використані показники частки прибуткових підприємств в їх загальній чисельності та рівня рентабельності. Рівень інвестиційної активності аграрних підприємств регіону визначають з використанням показників обсягу прямих іноземних інвестицій у галузь та темпів їх приросту (зменшення) у порівнянні з базисним періодом. Розвиток зовнішньоекономічної діяльності пропонується оцінювати на основі показників щодо експорту продукції рослинництва і тваринництва та темпів зміни їх значень відносно визначеного базисного періоду.

Рейтингова оцінка кожного регіону за кожною групою показників може бути розрахована за наступними формулами. Так, для обчислення індивідуальних оцінок рівня розвитку аграрного сектора використовується формула:

$$P = \frac{X_i - X_{\min}}{X_{\max} - X_{\min}},$$

де P – рейтингова оцінка;

X_{\max} , X_{\min} , X_i – відповідно максимальні, мінімальні та конкретні значення показників.

Узагальнена оцінка в рамках групи показників може бути обчислена шляхом сумування визначених індивідуальних оцінок та ділення на їх кількість:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{n},$$

де R – узагальнена оцінка рівня розвитку аграрного сектора;

P_i – індивідуальна оцінка рівня розвитку аграрного сектора за окремим показником;

n – кількість показників у межах групи.

Запропонована методика рейтингових оцінок дозволяє:

– проводити системний аналіз динаміки трансформації економіки агропродовольчої сфери з урахуванням регіональних особливостей її розвитку;

– виявляти слабкі елементи економіки агропродовольчої сфери на основі порівняльного аналізу окремих складових рейтингової оцінки;

– проводити порівняльний аналіз рівня конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості аграрної сфери окремих регіонів;

– здійснювати планування і коригування заходів загальнодержавної та регіональної аграрної політики щодо забезпечення реалізації визначених завдань розвитку агропродовольчої сфери [217; 219].

Для ідентифікації і формування політики сільського розвитку недостатньо показників, які використовуються для характеристики сільського господарства. Тому не випадково країни ЄС формують політику безперервного розвитку села на основі актуалізації необхідності використання нових показників розвитку сільських територій. Крім того, використання концепції багатofункціональності сільського господарства вимагає диверсифікації статистичної інформації, оскільки аналіз нових об'єктів, що опиняються у сфері впливу аграрної політики сільського розвитку, має проводитися не лише на основі опису їх якості і логічних роздумів, але й з урахуванням їх якісних характеристик [35, с.18].

Основою оцінки рівня сільського розвитку є визначення якості життя сільського населення. Серед сучасних методик оцінки соціально-економічних змін загалом та якості життя

зокрема найбільше поширення отримали система показників якості життя країн ОЕСР, яка охоплює 9 основних соціальних індикаторів життєдіяльності людини; інтегральний індикатор, названий «мірою економічного добробуту»; апробовані у проектах ООН інтегральні характеристики – індекс зубожіння населення (ІЗН), параметр розширення можливостей жінок (ПРМЖ); інтегральні показники, засновані на витратних (нормативних) параметрах; сім системоутворюючих показників, запропонованих Міжнародним банком реконструкції і розвитку; п'ятиблокова система, сформована Статистичним комітетом Росії, та інші [136, с.21-22]. Проте загальним недоліком зазначених систем є відсутність узагальнюючого індикатора, який би зводив сукупність параметрів до одного значення.

Найбільш поширеним є Індекс людського розвитку (ІЛР), що визначається за методикою, запропонованою ООН за даними щодо стану здоров'я, рівня освіти та добробуту населення. Проте вказаний індекс містить обмежену кількість показників, що характеризують стан людського розвитку, не враховує негативних індикаторів (наприклад, рівень безробіття) і використовується загалом для проведення порівняльного аналізу соціально-економічного розвитку держав. Держкомстатом України розроблена власна методика вимірювання людського розвитку регіонів держави, яка передбачає системний аналіз проблеми, її структурування та представлення у вигляді ієрархії; кількісну оцінку пріоритетів цієї ієрархії, за рахунок чого з'являється можливість визначати питомий внесок структурних компонентів у кінцевий результат. Вказана методика може бути прийнята за основу при розробці методики оцінки стану сільського розвитку, узагальнюючим критерієм якої пропонується визначити Індекс сільського розвитку.

За основу приймається ієрархічна схема, верхній щабель якої – це індекс сільського розвитку, другий – індикатори розвитку основних аспектів сільського розвитку, які охоплюють: соціальні (матеріальний добробут, демографічний розвиток, ринок праці, освіти, здоров'я населення, соціальне середовище), економічні (економічний розвиток, інфраструктура, фінансові механізми та ресурси), екологічні індикатори (сприяння сталості сільського господарства, боротьба із знелісненням, захист навколишнього

середовища, управління відходами) та організаційні індекси (Додаток А). Розрахунок узагальнюючого індексу сільського розвитку проводиться з використанням методики, запропонованої для розрахунку індикатору продовольчої безпеки.

Розділ 2

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД І СУЧАСНА ПРАКТИКА АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

2.1. Історичний досвід аграрної політики

В умовах формування сучасної аграрної політики, спроможної забезпечити ефективну реалізацію її цілей, важливого значення набуває необхідність дослідження аграрного розвитку і аграрних перетворень в Україні в історичній ретроспективі. Вказаній проблематиці присвячена значна кількість праць як вітчизняних істориків, так і економістів-аграрників. При цьому, однак, недостатньо дослідженими залишаються питання оцінки минулого у вказаній сфері з позицій інституціональної теорії, що має надзвичайно важливе значення для розробки обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення напрямів сучасної аграрної політики. Для отримання повної, цілісної та достовірної картини історичного минулого розвитку агропродовольчої сфери при проведенні відповідних досліджень аграрну політику потрібно розглядати як комплекс заходів не лише політичного і соціально-економічного, а й духовно-культурного плану. Саме від сприйняття селянством, як носієм моральних цінностей, уявлень, ідей та традицій, тих чи інших реформаторських дій щодо аграрної сфери значною мірою залежала їх ефективність та дієвість.

Одним із найдавніших прикладів високого рівня розвитку цивілізації на території сучасної України є черняхівська культура (друга половина II-VII ст. н.е.). Основною сферою діяльності черняхівців було сільське господарство, зокрема землеробство [23]. Розвиток останнього на великих площах забезпечував можливість не тільки самозабезпечення зерном, але і вивозу його на зовнішні ринки. Це стимулювало розвиток як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. З другої половини XVII ст. аграрний розвиток України форсувався під визначальним впливом економіки Росії і характеризувався посиленням феодальної земельної власності і кріпосного права. На відміну від Росії в Україні приватновласницький інстинкт на селі був виражений

значно сильніше. Існування общини часто обумовлювалося об'єктивною необхідністю або було штучним. Наприклад, розповсюдження інституту общини в період визвольної війни 1648-1654 рр. мало на меті освоєння вільних територій. Після освоєння Північного причорномор'я в цьому регіоні багатьма поміщиками створювалися штучні общини [257, с.472].

На відміну від країн Західної Європи, де до другої половини XIV ст. фактично утворилися централізовані держави, українські землі входили до складу інших країн, що обумовило значну диференціацію у цілях та методах проведення аграрних реформувальних на відповідних територіях. У сфері найбільш активних реформаторських дій опинилися селяни закарпатських земель, що належали Австрії. Найбільш прогресивним був загальноавстрійський Урбаніальний патент Йосипа II від 10 лютого 1789 р., який встановив, що податок, який селянин зобов'язаний виплачувати поміщикам, має сплачуватися грошима і складати 17% селянського доходу. Панщина була скасована. «Майнове право» поміщика на землю, з якої селянин не міг бути зігнаний і яку він міг успадковувати, обмежувалося правом стягувати прибутковий податок у розмірі 17%. Це складало незначну частку того, що поміщик отримував раніше [54]. Проте в 1790 р. урбаніальний патент був скасований.

Впродовж першої половини XIX ст. з розвитком товарно-грошових відносин на українських землях поглибилася майнова диференціація селянства. У зазначений період сільське господарство почало набувати підприємницького характеру, насамперед, за рахунок товаризації великих поміщицьких, а дещо пізніше, і середніх господарств. Скасування кріпацтва в 1861 р. в цілому стимулювало розвиток сільського господарства України. Проте, з часом почала актуалізуватися проблема малоземелля значної частини селян, яка особливо ускладнилася на початку XX ст. Загострювали ситуацію на селі збереження великого поміщицького землеволодіння, наявність обмежень щодо купівлі, продажу та застави землі. Характерною рисою проведення реформи було те, що строк перехідного періоду встановлювався не меншим 20 років з часу законодавчого оформлення положень реформи з урахуванням фактору диференціації за регіонами. Тобто наявним було глибоке розуміння необхідності тривалого

періоду для завершення перетворень у відносинах земельної власності.

Столипінська аграрна реформа прискорила перехід села на індустріальну основу, створила сприятливі умови для розвитку приватного селянського землеволодіння, стимулювала впровадження агрономічних заходів та посилила тенденцію до зростання товарного, підприємницького виробництва. Аграрна політика українських національних урядів в 1917-1920 рр. концентрувалася практично виключно на вирішенні проблеми наділення селян землею. Однак чинник політичної та економічної нестабільності, викликаний революційними подіями у цей період, викликав намагання урядів розв'язувати вказану проблему активними методами, без урахування необхідності її вирішення еволюційним шляхом.

Реалізація аграрної політики більшовицької партії у цей же період визначалася фактором ведення війни. Знищення приватної форми власності в сільському господарстві, застосування реквізиційних методів щодо селян в ході реалізації продовольчої розкладки призвели до втрати стимулів до праці та, відповідно, різкого погіршення стану аграрного сектора. Після перших невдалих спроб насадження комунізму деякі представники влади змушені були визнати, що психологія селян досить повільно піддається комуністичному і колективістському впливові [94, с.81]. Найпершою перешкодою на шляху до колективних форм господарювання вважалось притаманне селянам «бажання мати своє власне господарство, бути господарем і володарем у своїй родині» [137, с.11]. Тобто, характерною рисою українського селянина був чітко виражений індивідуалізм, який стимулював неприйняття ним колективних форм господарювання.

Нова економічна політика спричинила зміни в духовному житті селянства, «оживила» його економічні та політичні інтереси, пригнічені політикою «воєнного комунізму», стимулювала господарську ініціативу. Дослідження соціально-економічного становища українського села у період НЕПу виявляє, що використання ринкових механізмів саморегулювання аграрної економіки у цей період не було домінуючим. Широко використовувалися адміністративні форми управління. За твердженням Ю.В. Котляра, центральне місце в духовній сфері селянина 20-х рр.

XX ст. займали ідеї і соціальні почуття, які виникали на ґрунті аграрних відносин. Саме духовні основи, пов'язані з землею, визначали типологічні особливості внутрішнього світу селянина. Прагнення мати більше землі і займатися на ній індивідуальним господарством було виявом глибинної селянської соціально-психологічної сутності.

Окремі території України в силу як географічних, так і історико-культурних факторів характеризувалися досить відмінними тенденціями у характері аграрних трансформацій. Зокрема, специфікою Півдня України було психологічне неприйняття селянством деспотичного характеру центральної влади, будь-якого насилля, усвідомлення своєї сили і незалежності. Ще однією особливістю цієї території був природничо-географічний фактор – степ, де клімат, у зв'язку з нерівномірністю розподілених у часі опадів, характеризувався посухою, суховіями та чорними бурями. Це призводило до нестабільності врожаю, не сприяло розвитку рільництва. Такий природний фон формував у населення впертий, відважний характер, жагу до боротьби, бажання захищати власні інтереси. Етнічна мозаїчність «вихувала» у місцевого населення терпимість до чужоземної мови, традицій, культури, відкритість до сприйняття нового, яке допомагало у веденні власного господарства. На ментальність селянства Півдня України впливав і релігійний фактор: стародавні язичницькі вірування та православ'я. Релігія допомагала селянину залишитись справжнім охоронцем українського народного духу [83, с.15].

Вказані ментальні особливості селян Півдня України значною мірою формують динаміку аграрних трансформацій й на сучасному етапі. Чітке вираження приватновласницьких інстинктів визначило переважання індивідуальних форм ведення господарства на зазначеній території (табл. 2.1). Позитивний вплив проведення нової економічної політики на селі виявився також в активізації розвитку різних форм самоорганізації селян, зокрема у діяльності земельних громад, проведення безпартійних селянських конференцій, спроб відновлення діяльності селянських спілок.

Однак надалі повернення до політики насильницької колективізації викликало втрату істотної частини продуктивних сил,

масове вилучення виробленої продукції за низькими цінами, поглиблення нееквівалентного обміну між містом і селом. Система заготівель і закупівель сільськогосподарської продукції призвела до різкого звуження товарно-грошових відносин та вільної торгівлі продовольством. Внаслідок насильницьких методів проведення колективізації в Україні були знищені історичні, національні традиції використання землі, створені командно-бюрократичні інституції управлінської системи.

Таблиця 2.1

Співвідношення фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств на Півдні України у 2006 р.

Регіони	Фермерські господарства, од. на кінець року	Сільськогосподарські підприємства, од. на кінець року	Відношення кількості фермерських господарств до кількості сільськогосподарських підприємств, разів
Україна – всього	43150	7611	5,7
Запорізька область	2328	260	9,0
Автономна Республіка Крим	1977	213	9,3
Херсонська область	2506	236	10,6
Одеська область	6255	403	15,5
Миколаївська область	4559	276	16,5
В середньому по південних областях	3525	277	12,7

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 321; «Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2006 рік», с. 24.

Різно погіршилася демографічна ситуація на селі, оскільки значна кількість селян була вислана за межі України, в результаті

репресій розпалося чимало сімей, відбувалася міграція сільського населення до міст у промислові центри, різко зменшилася народжуваність, лише 7-8% демобілізованих із Червоної Армії поверталися у місця попереднього проживання [239, с.14-15]. Намагання примусового створення колективних форм господарювання часто зустрічали різкий опір селянства. Скажімо, якщо створені в 1919 р. російські комітети бідноти припинили своє існування відразу після закінчення громадянської війни, то в Україні вони продовжували діяти до 1932 р. [47, с.1091].

З середини 30-х років починає формуватися нова система сільського господарства, яка передбачала не лише тотальне державне регулювання розвитку аграрного сектора, але і безпосереднє управління виробництвом. Державою було монополізовано процес розподілу як основних ресурсів для аграрних товаровиробників, так і виробленої останніми готової продукції, основна частка якої надходила до державних заготівельних організацій. Характерною особливістю даної системи було те, що на колгоспи і радгоспи покладалося також завдання обслуговування значної частини соціальної та інженерної інфраструктури у сільській місцевості. Усі подальші заходи аграрної політики радянського уряду принципово не змінювали характер даної системи, вносячи в неї лише окремі корективи.

Ідеологія радянської аграрної політики базувалася на намаганні сформувати у свідомості селян стереотип щодо переваги суспільних інтересів над особистими, що було необхідно для забезпечення вирішення проблем розвитку інших галузей за рахунок сільського господарства. Наслідком такої політики було те, що сільськогосподарська праця стала найдешевшою в системі виробництва в СРСР і в Україні, зокрема [57, с.10]. У післявоєнний період необхідність нагального вирішення продовольчого питання вимагала формування нової аграрної політики. Однак брак ресурсів для матеріально-технічного забезпечення вирішення цієї проблеми призвів до використання екстенсивних методів розвитку сільського господарства. З метою стимулювання продуктивності праці здійснювалася політика обмеження особистих господарств, які були основним джерелом продовольчого забезпечення селянських домогосподарств.

Суттєві зміни в аграрній політиці, які стимулювали ефективніший розвиток галузі, відбулися у 1953-1958 рр. у вигляді реалізації заходів щодо підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів, значного підвищення закупівельних цін на сільсько-господарську продукцію, збільшення державних видатків на розвиток села та поліпшення його технічного і кадрового забезпечення. Негативним аспектом аграрної політики у цей період було подальше стримування розвитку особистих господарств колгоспників. Однак період підйому виявився нетривалим.

До середини 60-х рр. в країні загострилася продовольча проблема, що стимулювало реалізацію ряду заходів щодо розвитку міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції, інтенсифікації сільського господарства у вигляді збільшення капіталовкладень, розширення застосування добрив, зрошування, комплексної механізації і хімізації, ослаблення контролю над колгоспами і скасування деяких обмежень щодо ведення особистого підсобного господарства колгоспників та ін. Однак збереження низького рівня мотивації праці в рамках колгоспної системи не забезпечило адекватного витраченим ресурсам ефекту.

Продовжувалося зниження обсягів виробництва більшості основних видів продукції землеробства. Низька продуктивність підвищувала собівартість виробництва всіх видів тваринницької продукції, що було головною причиною різкого зниження рентабельності галузі – з 10,7% в роки IX п'ятирічки до 1,6% в X-й і 0,06% – в перші роки XI п'ятирічки. Майже 35,5% основних промислово-виробничих фондів переробних галузей АПК були фізично зношені і морально застарілі. Соціально-побутова сфера села залишалась відсталою і занедбаною.

Низька якість житлово-побутових умов у поєднанні з наслідками реалізації концепції «неперспективних» сіл стали важливими причинами міграції сільського населення у міста. В результаті кількість працівників, зайнятих у всіх галузях сільського господарства, значно скоротилася. Дефіцит робочої сили негативно впливав на упорядкування режиму праці й відпочинку колгоспників, що у поєднанні з обмеженими можливостями сільської молоді у використанні вільного часу негативно позначалося на стабільності сільськогосподарських колективів, а також на ефективності їхньої роботи [101].

У травні 1982 р. прийнято Продовольчу програму, якою було заплановано широкий спектр комплексних заходів, спрямованих на вирішення ключових проблем розвитку села, зокрема поліпшення управління агропромисловим комплексом шляхом налагодження координації роботи сільського господарства, пов'язаних з ним галузей промисловості та торгівлі; інтенсифікації землеробства й тваринництва та розвитку переробних галузей; запровадження економічних важелів впливу на розвиток сільського господарства, впровадження досягнень науково-технічного прогресу у сільське господарство та соціальну перебудову села. За рахунок випереджаючих темпів росту оплати праці на селі планувалося забезпечити вирівнювання розміру грошових доходів жителів села і міста.

Продовольча програма виявилася низькоефективною. Істотного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції досягти не вдалося (табл. 2.2). Основними причинами цього залишалися надмірна централізація управління сільським господарством, відсутність господарської свободи підприємств, особистої матеріальної зацікавленості працівників у результатах роботи та ін.

Таблиця 2.2

**Індекси валової продукції сільського господарства,
всі категорії господарств, %**

Рік	До попереднього року	До років	
		1980	1985
1982	106,9	107,7	
1983	102,6	110,6	
1984	103,7	114,7	
1985	99,0	113,5	100,0
1986	102,2	116,0	102,2
1987	102,2	118,5	104,4
1988	98,4	116,6	102,7
1989	105,1	122,5	107,9
1990	96,3	118,0	103,9

Джерело: розраховано за даними статистичного збірника «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 39.

У 50-80-х роках ХХ ст. значний вплив на розвиток колгоспно-радгоспного виробництва мали також особисті

підсобні господарства. Роль підсобних господарств колгоспників зумовлювалась, насамперед тим, що вони були постачальниками на ринок багатьох продуктів. У той час як колгоспно-радгоспний сектор відіграв вирішальну роль у виробництві зернових і технічних культур, особисті підсобні господарства забезпечували 53% приросту м'яса в країні, 35-38% – картоплі, овочів, молока, вовни, 87% – яєць.

М.М. Зісюю на конкретних прикладах доведено, що присадибне господарство колгоспників за своєю суттю фактично не було підсобним. Через обмеженість матеріального стимулювання в колгоспах селяни змушені були все більше часу приділяти своєму особистому господарству. Таке становище негативно позначалося на продуктивності праці і призводило до того, що особисті економічні інтереси селян переважали над інтересами суспільного виробництва. Водночас це робило працю в колективних сільськогосподарських підприємствах взагалі безперспективною. З цього питання держава змушена була проводити відповідну політику, яка мала суперечливий характер: по-перше, декларувалася підтримка селян; по-друге, вводилися нові податки на особисте господарство. Позитивні зрушення на селі мали епізодичний характер і безпосередньо залежали від економічної політики партійно-господарського керівництва щодо особистих підсобних господарств. У той же час держава була зацікавлена у таких господарствах лише як додаткових джерел надходження сільськогосподарської продукції [57, с.11].

Таким чином, історичний досвід підтверджує, що будь-яка реформа, особливо аграрна, передбачає необхідний визначений історичний строк, оскільки за своєю суттю вона є прискореним у часі періодом еволюційного шляху суспільного розвитку. При цьому, як зазначає О.О. Мороз, моделювання напрямів та типів траєкторії інституціональної еволюції вимагає врахування особливостей аграрного соціуму та закономірностей інститутогенезу як універсального системного процесу. Основою цього процесу є якісна зміна впливу різних інститутів або рекомбінація інституціональної системи на основі сталого переліку базових елементів у матриці детермінантних факторів (економічних, культурних, владних, організаційних) за умови принципової незамінності цих факторів [117, с.12]. Враховуючи характерну

для села консервативність, період реалізації змін та отримання практичних результатів реформ може тривати десятиліття. Тому намагання отримати нагальний результат у вигляді значного підвищення ефективності функціонування аграрного сектора шляхом реалізації революційних заходів у процесі його реформування, навпаки, відстрочують таку можливість.

Характерними рисами більшості розглянутих в історичному аспекті аграрних трансформацій в Україні було їх чітке супроводження з боку держави у вигляді розробки та використання відповідних механізмів планування, організації та контролю вказаних процесів. Аграрна політика дореволюційного періоду характеризувалася виваженістю підходів до реформування аграрної сфери, яке здійснювалося за попередньої ґрунтовної підготовки і реалізація якого була розрахована на тривалий період з урахуванням необхідності забезпечення еволюційності розвитку процесів реформування. При цьому сама необхідність проведення трансформацій в аграрній сфері була викликана об'єктивними факторами суспільного розвитку на відповідному історичному етапі.

Натомість політика радянської влади орієнтувалася на використання сільського господарства як джерела ресурсів для розвитку інших сфер економіки, насамперед промисловості. Саме цим фактором, а також періодичним загостренням проблеми забезпечення країни продовольчими ресурсами визначався характер більшості здійснюваних аграрних реформ. Відсутність чіткої довгострокової стратегії розвитку аграрного сектора економіки з визначеними цілями та механізмами їх реалізації зумовлювала фрагментарний характер аграрних трансформацій. Поряд із орієнтацією на отримання нагальної результативності від запроваджуваних змін така політика не мала належної ефективності.

Для досліджуваного періоду характерним є також звужене розуміння та наповнення аграрної політики, оскільки остання концентрувалася по суті на питаннях земельних відносин, форм господарювання та виробничих аспектах функціонування сільського господарства. Лише з 80-х років визріло розуміння необхідності проведення комплексної політики щодо розвитку

села, яка мала передбачати одночасне вирішення як виробничих, так і соціальних аспектів його життєдіяльності. Проте глибина негативних тенденцій розвитку аграрної економіки у цей період, що суттєво скріплювалася та консервувалася стійкими змінами у свідомості селян, вимагала істотно радикальніших трансформацій у формах і методах державного регулювання розвитку села, відносин власності, а також тривалого періоду для формування принципово нової свідомості господарювання. Тому позитивна направленість зазначених реформ потенційно не могла бути реалізованою, оскільки не підкріплювалася реальними можливостями щодо їх практичного втілення.

У державній політиці відсутнім було розуміння пріоритетності аграрного сектора економіки в розвитку держави, що відповідним чином впливало на формування і здійснення аграрної політики, її ефективність. Тобто неусвідомлення державними владними структурами значення і ролі аграрної сфери економіки у розбудові країни має достатньо глибоке історичне коріння, що значною мірою проявляється до теперішнього часу і є одним із ключових факторів, що стримують реалізацію адекватної цілям розвитку суспільства аграрної політики.

2.2. Реформування аграрної сфери національної економіки

Метою економічних реформ є створення умов для кращої координації економічних дій. Економічні реформи здійснюються рівно настільки, наскільки вони дозволяють економічним суб'єктам скорочувати свої трансакційні витрати. Становлення економічних інститутів, які сприяють зниженню трансакційних витрат, виступає каталізатором проведення економічної реформи. Їх наявність, ефективне функціонування або відсутність визначають інтенсивність здійснення економічної реформи, а іноді і її кінцевий результат. Реформи реалізуються через державне регулювання економіки, що змінює зовнішнє середовище, в якому діють економічні суб'єкти. Пристосовуючись до цих змін, підприємства трансформують свою економічну поведінку і очікування майбутнього. Тому успіх або невдача економічної

реформи залежать як від державної політики – чіткості поставлених цілей, інтенсивності і послідовності в здійсненні перетворень, так і від зворотної реакції підприємств.

Держава в перехідній економіці відіграє визначальну роль в становленні ринкового господарства. Ринок не формується сам по собі, а є системою взаємозв'язаних інститутів, що забезпечують його безперерйне функціонування. Проте державне регулювання повинне не заміщати ділову активність підприємств, а створювати для них відповідні інституційні рамки і забезпечувати рівні конкурентні умови зі світовим ринком [99, с.46]. Необхідною умовою досягнення економічного зростання агропродовольчого сектора є загальноекономічні та інституційні реформи, до яких належать загальна лібералізація і реформа державних інституцій з метою створення сильної держави, яка була б здатна забезпечувати виконання контрактів, збір податків і створення стабільних загальних макроекономічних базових умов. В стратегію реформування необхідно також включати розвиток нових інституцій з виконання угод і забезпечення обміну продукцією. Це може бути реалізовано за участю публічних інституцій або через створення середовища, в якому приватні і неформальні, але законні інституції з наглядом за виконанням контрактів зможуть розвиватися [141, с.19].

Реформування аграрного сектора, яке головним чином концентрувалося навколо питань реструктуризації колгоспів і радгоспів та розподілу земельних прав, стало одним із ключових напрямів переходу України від командно-адміністративної до ринкової економіки. Однак протягом 90-х років вказаний процес не вніс кардинальних змін у характер функціонування аграрної сфери, зберігаючи традиційну колективну організацію аграрного виробництва в країні. Відповідно, не повною мірою вдалося вирішити основні завдання здійснюваних трансформацій, сутність яких полягала у забезпеченні економічно ефективного розвитку галузі (рис. 2.1).

Проте неправомірно було б пояснювати критичний стан галузі у зазначений період виключно неефективністю аграрної політики, оскільки визначальним фактором стримування її розвитку у цей час була загальноекономічна кризова ситуація в країні. Звуження внутрішнього споживчого ринку сільсько-

господарської продукції в умовах низької купівельної спроможності населення викликало різке скорочення її збуту.

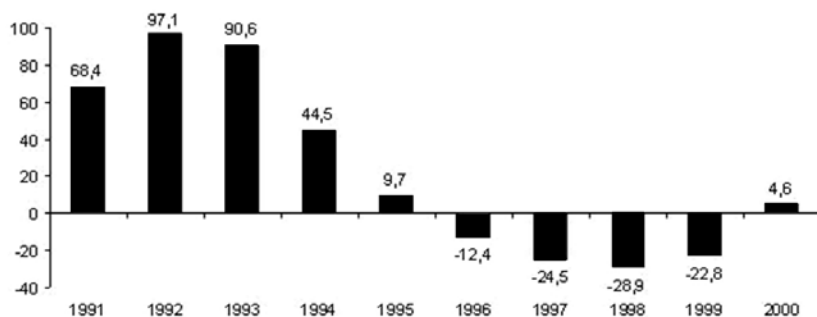

Рис. 2.1. Рівень рентабельності (збитковості) сільськогосподарських підприємств у 1991-2000 рр., %

Джерело: Сільське господарство: Зведені показники [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Початкове зниження виробництва продукції було тісно пов'язане з розпадом інституцій. Соціалістична система залишила вкрай неефективний механізм постачання матеріально-технічних ресурсів, виробництва і торгівлі, реорганізація якої та інституційні зміни, пов'язані з цим, були головними причинами розриву виробничих відносин і, відповідно, скорочення інвестицій та виробництва продукції. Негативний вплив руйнування інституцій посилювався внаслідок погіршення умов торгівлі, зумовленого лібералізацією цін і торгівлі та скороченням субсидій.

В практиці реформування аграрного сектора вітчизняної економіки у 90-ті роки можна виділити декілька основних етапів. Перший – створення підґрунтя реформи шляхом формування у 1990-1992 рр. законодавчих основ для приватизації землі (Постанова Верховної Ради СРСР «Про земельну реформу» від 18.12.1990 р., Закон України «Про форми власності на землю» 1992 р., Земельний кодекс). Другий – перетворення у 1992-1993 рр. колгоспів та радгоспів у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) та приватизація останніх шляхом розподілу земельних і майнових прав між працівниками. Третій – розробка

та введення у дію в 1995 р. механізмів поділу земель КСП на індивідуальні земельні паї, що фактично створювало умови для персоніфікації земельної власності, оскільки фізичні особи отримали юридичне право при виході з КСП отримати свій земельний пай.

Проте масового фізичного розподілу земель не відбулося. Причин цього вбачається декілька. По-перше, це низький рівень економічної свідомості та ініціативності селян у вказаний період, викликаний багаторічним домінуванням колективних форм господарювання. По-друге – незацікавленість КСП, насамперед їх керівництва, у виході з нього учасників та, відповідно, створення перепон на цьому шляху. По-третє – неможливість розподілу землі внаслідок наявності значної заборгованості у більшості КСП як результату їх збиткової діяльності (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Рентабельність сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 1995-1999 рр., %

Роки	Продукція сільськогосподарства всього	у т.ч.	
		продукція рослинництва	продукція тваринництва
1995	13,6	55,5	-16,5
1996	-11,7	29,7	-39,7
1997	-24,1	14,5	-54,3
1998	-29,5	-3,3	-49,9
1999	-22,1	8,0	-46,6

Джерело: Сільське господарство: Зведені показники [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

По-четверте – це загальноекономічна криза в державі, відсутність системи державної підтримки та стимулювання розвитку малих форм бізнесу на селі, що формувало фактор невпевненості у можливості успішного ведення власної підприємницької діяльності. У командно-адміністративній економіці формування ціннісних орієнтацій щодо сільського господарства

концентрувалося на створенні уявлень про те, що виробництво продовольства є соціальним обов'язком. Земельні ресурси розглядалися у якості суспільного надбання. Зумовлене роками укорінення цих стереотипів у свідомості стало фактором інерційної дії у період впровадження ідеї, що суспільні володіння мають стати об'єктом купівлі-продажу. Керівництвом регіонів та безпосередньо підприємств така ідея розглядалася як загроза місцевій економіці. Проте стримування процесу фізичного розподілу земель у цей період загалом не можна розцінювати цілком негативно, оскільки при збитковому характері функціонування основної кількості аграрних підприємств різкі зміни у землекористуванні могли суттєво ускладнити їх виробничий процес, що в результаті негативно вплинуло б на селянські домогосподарства, які значною мірою були залежні від КСП як у соціальному, так і у виробничому аспектах.

Четвертий етап реформування аграрної сфери – зміна у 1999-2000 рр. організаційно-правових форм КСП шляхом їх перетворення в сільськогосподарські підприємства різних видів та розподіл земельних ділянок між власниками земельних паїв з відповідним оформленням права власності. Станом на 1 січня 2001 р. 6,48 млн. селян стали власниками сертифікатів, що підтверджують їхнє право на земельну частку (пай). Усього селяни отримали 26,5 млн. га сільгоспугідь. Процес трансформації організаційно-правової структури аграрного сектора фактично тривав до 2007 р. За інформацією Державного комітету України із земельних ресурсів станом на 1 липня 2007 р. реформування по Україні було проведено в 11888 господарствах (99,7%). Внаслідок реформування створено 29,5 тисяч нових агроформувань ринкового типу. З них: ТОВ – 7,2 тисяч (24,3%), приватних (приватно-орендних) підприємств – 5,2 тисяч (17,5%), акціонерних товариств – 0,7 тисяч (2,5%), с/г кооперативів – 1,4 тисяч (4,6%), фермерських господарств – 10,2 тисяч (34,6%), інших суб'єктів господарювання – 4,8 тисяч (16,5%). Із загальної кількості нових агроформувань зареєстровано 28697 (97,4%).

Сертифікати на право на земельну частку (пай) отримали 6,8 млн. громадян, або 98,6 % від тих, що набули це право. Кількість нотаріально посвідчених переходів права на земельну частку (пай) (на підставі договору) – 1098,9 тисяч, з них: успадковано

988,0 тис. (89,9%), по даровано 95,2 тис. (8,7%), обміняно 2,6 тис. (0,2%), продано 13,1 тис. (1,2%). Станом на 01.07.07 р. фактично оформлено та видано держактів узамін сертифікатів на право на земельну частку (пай) 6,1 млн. громадянам (89%). Власниками права на земельну частку (пай) укладено 4349,2 тис. (63%) договорів оренди земельної частки (паю) (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Укладення власниками права на земельну частку договорів оренди, станом на 1 липня 2007 р.

Термін оренди	Кількість договорів, тис.	Структура, %
1-3 роки	701,8	16,1
4-5 років	2581,7	59,4
6-10 років	790,9	18,2
понад 10 років	274,8	6,3
Всього	4349,2	100

Джерело: Про хід здійснення реформи в аграрному секторі економіки України [Електронний ресурс] / Державний комітет України із земельних ресурсів. – Режим доступу: http://dkzr.gov.ua/terra/control/uk/publish/article?art_id=58585&cat_id=36903.

Зареєстровано 3980,1 тис. (91,5%) договорів оренди. Площа наданих в оренду земельних часток (паїв) становить 17,1 млн. гектарів (62% розпайованих угідь). Середній розмір орендної плати на рік становить 137,3 грн. за 1 гектар. Загальна сума виплат за оренду земельних часток (паїв), згідно з укладеними договорами на 2007 р., становить 2,3 млрд. грн. Серед форм оплати за оренду земельних часток (паїв) домінує натуральна (сільськогосподарською продукцією) і грошова. Станом на 01.07.2007 р. фактично виплачено за оренду земельних часток (паїв) 98,8 млн. грн. (4,2%). Загалом характерною рисою аграрної політики 90-х років було збереження високого рівня безпосереднього втручання державних структур у процес функціонування аграрних підприємств у вигляді реалізації програм їх фінансування, реалізації виробленої продукції та ін.; обмеження експорту сільськогосподарської продукції. Регіональна аграрна політика багатьох областей характеризувалася яскраво вира-

женим місцевим протекціонізмом у вигляді створення бар'єрів на шляху вивезення сільськогосподарської сировини з їх території.

Лібералізація аграрної політики з 2000 р. у вигляді скорочення програм матеріально-технічного постачання галузі, її фінансування, реалізації сільськогосподарської продукції сприяли підвищенню рівня економічної самостійності підприємств та стимулювали їх до пошуку ефективних способів ведення агробізнесу. Тенденція щодо економічного піднесення з 2000 р. поряд із прискоренням процесів реформування аграрного сектора активізували його подальший розвиток. Поступово почала знижуватися гострота таких традиційних проблем, як низький рівень трудової дисципліни, відсутність мотивації, крадіжки, пияцтво [9, с.8]. Формування відповідної нормативно-правової бази сприяло досить активному створенню фермерських господарств, чисельність яких на кінець 2000 р. становила 38,4 тис. одиниць, а у відповідному періоді 2006 р. зросла до 43,2 тис. одиниць. Проте рівень їх внеску у загальне виробництво сільськогосподарської продукції в Україні залишається невисоким (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Питома вага фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, % до загального обсягу

Продукція	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Зернові та зернобобові культури	5,1	8,1	9,0	7,7	9,9	10,7	12,3
Цукрові буряки (фабричні)	5,7	6,7	8,1	8,4	8,5	8,9	10,5
Соняшник	10,0	11,0	13,4	14,1	14,1	15,6	15,9
Картопля	0,3	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,5
Овочі	1,4	1,5	1,9	2,0	2,0	2,1	2,8
Продовольчі баштанні культури	10,0	5,1	10,8	7,1	5,9	5,5	5,9
М'ясо усіх видів (у забійній вазі)	0,5	0,5	0,5	0,7	0,7	0,9	1,4
Молоко	0,5	0,6	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7
Яйця	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4

Джерело: Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 149.

Причини цього були закладені ще у початковий період розвитку фермерства, коли вказаний процес не був забезпечений наявністю відповідних механізмів підтримки (фінансування, збуту, інформаційного забезпечення та ін.), які залишаються нерозвиненими і донині. Недоліком аграрної політики України, що зберігає свою актуальність до сьогоднішнього дня, є також те, що до її об'єктів не віднесено особисті селянські господарства, які у 90-ті роки стали основою формування продовольчої безпеки держави. Не було досліджено особливостей їх функціонування, можливостей взаємодії з сільськогосподарськими та переробними підприємствами. Лише у 2006 р. Держкомстатом України вперше проведено державне статистичне спостереження щодо окремих показників розвитку домогосподарств, членам яких, відповідно до чинного законодавства, надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства». Однак далі проведення такого пасивного моніторингу справа не пішла.

У період реформування держава істотно послабила свої позиції в управлінні земельними ресурсами, що ускладнює будь-які централізовані заходи, пов'язані з упорядкуванням використання земельного фонду країни. У цій ситуації також буде вкрай складно здійснювати необхідні перетворення в структурі сільськогосподарських угідь і агроландшафту в цілому, реалізувати природоохоронні програми внутрішнього і міжнародного рівнів [104, с.12-14]. Лише у 2002-2003 рр. з метою запобігання порушень у сфері використання та охорони земель, що масово виникали при реформуванні земельних відносин, було удосконалено систему державного управління земельними ресурсами та контролю за їх використанням і охороною.

Зокрема, у грудні 2002 р. створено урядовий орган державного управління – Державну інспекцію з контролю за використанням і охороною земель. Держкомземом України в кінці 2005 р. створено територіальні органи Держземінспекції. Станом на 01.06.2006 р. територіальні органи Держземінспекції (Управління з контролю за використанням та охороною земель) створені та зареєстровані як юридичні особи в усіх областях. Також Законом України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» законодавчо визначено правові, економічні та

соціальні основи організації здійснення державного контролю за використанням та охороною земель, спрямовані на забезпечення раціонального використання і відтворення природних ресурсів та охорону довкілля.

Проте загалом повноцінного функціонування земельного ринку до сьогоднішнього дня не забезпечено, оскільки не працюють основні його елементи, якими є, зокрема, наявність землі як об'єкту купівлі-продажу; система диференціації земель та затверджені параметри ціноутворення на землі різних категорій, призначення та місцезнаходження; організаційно-правовий механізм оформлення угод і цивільного функціонування земельного ринку; ефективна система державного регулювання ринку землі на загальнодержавному та регіональному рівнях.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що загалом на початковому етапі реформування відсутнім було розуміння того, що питання створення в принципово нових умовах високоефективного аграрного сектора, з необхідністю одночасного кардинального ідеологічного реформування, є надзвичайно складним завданням, вирішити яке, по-перше, об'єктивно досить складно, по-друге, це у будь-якому випадку потребує досить тривалого часу. Також відсутнім було чітке усвідомлення того, що подібне реформування може бути успішним лише у випадку, якщо в його основу буде покладено чітке усвідомлення усіма зацікавленими сторонами цілей подібного реформування, а також механізмів, за допомогою яких може бути досягнутий відповідний результат.

Як наслідок, на першому етапі реформування не було всебічно оцінено ситуацію в аграрній сфері та не намічено реально досяжних і стратегічно важливих цілей та пріоритетів аграрної політики. В результаті аграрна сфера втратила більшість переваг, наявних на стартовій позиції, та зіткнулася з глибокою системною кризою. Проте навіть за умов наявності та достатнього рівня усвідомлення таких цілей і пріоритетів досягти їх реалізації було б досить проблематично, оскільки досягнення будь-якої цілі в рамках складного процесу реформування безпосередньо пов'язано з рівнем професійності тих, хто здійснює подібне реформування. В той же час у силу дії комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин Україна в момент здобуття незалежності не мала необхідного контингенту висококваліфікованих кадрів

відповідного профілю. Відсутність відповідного досвіду значною мірою призвела до того, що зусилля по реформуванню мали не концептуально виважений, цілеспрямований і послідовний характер, а були ситуативними, спонтанними, суперечливими.

На думку деяких фахівців, головною перешкодою успішних реформ було також те, що аграрна політика в Україні проводиться великою кількістю погано скоординованих органів [141, с.33]. У період реформування не було прийнято відповідного основоположного законодавчого акту, в якому б чітко було сформульовано суть і пріоритети аграрної політики, що проводилася, з відповідними ресурсами і очікуваними результатами.

Таким чином, основними факторами, що стримували ефективне реформування аграрної сфери економіки, стали порушення принципу еволюційності її розвитку; незабезпеченість процесу реформування відповідними ресурсами, як наслідок загальної кризи економіки у період до 2000 р. та значної питомої ваги сільського господарства у структурі ВВП; відсутність чітко визначеної стратегії розвитку галузі з відповідною їй інформаційною та юридичною підтримкою; ігнорування у державній політиці інерційного впливу неформальних інститутів (виробничих відносин, соціальних установок, традицій, звичок та ін.) на окремі реформаторські дії. В умовах демонтажу ціннісних орієнтацій, створених командно-адміністративною економікою, процес формування їх нової, адекватної ситуації модифікації не був забезпечений, що стримувало рівень соціальної підтримки реформ. Не сприяв активізації розвитку та результативності останніх також низький рівень суспільної самоорганізації на селі.

Аграрна політика концентрувалася переважно на питаннях земельних відносин, у той час як необхідним був системний підхід, який би враховував комплексний характер кризового стану аграрної сфери та сільської місцевості у цілому і передбачав послідовне, поступове та цілеспрямоване вирішення економічних, соціальних та екологічних проблем. При створенні нових форм і видів регулювання аграрної сфери не достатньою мірою було враховано динаміку інституційних перетворень з обліком не тільки загальнодержавних, але і регіональних економічних, соціальних, природних і інших особливостей. В умовах припинення існування системи централізованого планування і

контролю не було вчасно створено адекватних ситуації нових інституцій, які б забезпечували реалізацію функцій розповсюдження інформації та надання фінансових послуг. Узагальнення досвіду проведення аграрних реформ дає змогу сформувати їх основні функціональні блоки, які мають відповідні напрями та зміст (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Складові аграрної реформи

Блоки реформи		Зміст реформи
1	2	3
I.	Визначення мети та цілей реформи	1. Формування теоретичних положень організаційно-структурної моделі реформи. 2. Призначення державних органів, відповідальних за процес реформування та створення механізму їх взаємодії 3. Законодавче затвердження концепції аграрної реформи
II.	Формування стратегії реалізації реформи	1. Розробка проекту детального всебічного комплексного плану щодо забезпечення досягнення мети та цілей реформи. 2. Винесення проекту реформи на загальне суспільне обговорення 3. Законодавче затвердження стратегії реформи
III.	Інформаційно-ідеологічне забезпечення процесу реформування	Реалізація комплексу заходів щодо роз'яснення мети та змісту реформи, формування позитивного ставлення до її проведення
IV.	Наповнення реформи	1. Сталий розвиток сільських територій (обґрунтування пріоритетних напрямів розвитку сільських територій, комплекс заходів щодо розвитку малого бізнесу, соціальної і інженерної інфраструктури на селі) 2. Створення загальних умов функціонування сільського господарства (удосконалення земельного законодавства, антимонопольної політики, підтримка створення і функціонування асоціацій і союзів виробників в АПК, формування системи державного інформаційного забезпечення у сфері сільського господарства, кадрове забезпечення, розвиток пріоритетних наукових досліджень і т.д.)

Закінчення таблиці 2.6

1	2	3
		3. Розвиток пріоритетних підгалузей сільського господарства 4. Досягнення фінансової стійкості сільського господарства 5. Законодавче забезпечення складових реформи
V.	Створення системи контролю за здійсненням реформи	1. Забезпечення функціонування системи моніторингу параметрів реформи 2. Корегування процесу реалізації реформи з урахуванням зміни ситуації та регіональних особливостей 3. Визначення ефективності реалізації реформи у цілому та за окремими складовими

Джерело: власні дослідження.

Послідовна реалізація визначеної етапності процесу трансформації забезпечить створення надійних передумов для утвердження справжнього власника в аграрному секторі та сприятиме ефективному досягненню поставлених цілей реформування, що, в результаті, стане надійним фундаментом росту національної економіки.

2.3. Аграрна політика у пореформений період

Початком пореформеного розвитку аграрної сфери прийнято вважати період після перетворення сільськогосподарських підприємств в агроформування ринково-підприємницького типу (господарські товариства, приватні підприємства, виробничі сільськогосподарські кооперативи, фермерські господарства) з одночасним завершенням реформування земельних і майнових відносин власності на основі Указу президента України від 3 грудня 1999 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки». Такі перетворення здебільшого були здійснені у 2000 р. [281, с.1]. Динаміка обсягів сільськогосподарського виробництва у 2000-2007 рр. характеризувалася різко вираженою нестабільністю: значні темпи зростання у 2000-2001 рр. та 2004 р. чергувалися його скороченням у 2003 р. та 2007 р. (рис. 2.2).

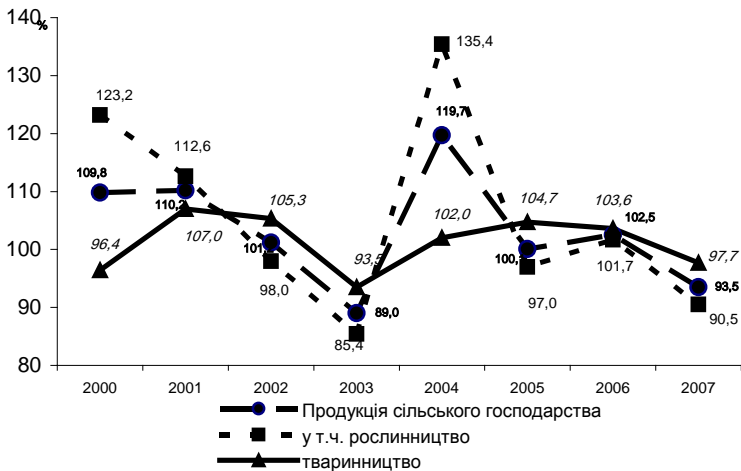

Рис. 2.2. Динаміка обсягів сільськогосподарського виробництва в 2000-2007 рр., у % до попереднього року

Джерело: Стан сільського господарства у 2007 році: Експрес-інформація [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

Загалом за період 1998-2007 рр. обсяг виробництва валової продукції сільського господарства в Україні зріс на 16,5%. При цьому за продукцією рослинництва зростання становило 25,6%, тваринництва – 6,6%. Динаміка виробництва у сільськогосподарських підприємствах характеризувалася тенденцією до випереджаючого збільшення виробництва продукції тваринництва – 22,7% за досліджуваний період, в той час як за рослинницькою продукцією зазначений показник становив лише 10,8%. За цей же період виробництво в господарствах населення збільшилося на 17,3% за рахунок зростання в рослинництві на 39,2% (Додаток Б).

Рентабельність сільськогосподарського виробництва у 1999-2007 рр. також значно диференціювалася у розрізі окремих років і в середньому за рік протягом періоду, що розглядається, становила 5,1%. Найвищою вона була за насінням соняшника, зерном та картоплею – відповідно 46,6%, 22,1% та 18,7%. Натомість виробництво усіх видів тваринницької продукції, крім яєць, залишалося збитковим (Додаток В). Збитковість більшості видів сільськогос-

подарської продукції адекватно позначилась на фінансових результатах діяльності підприємств. Галузь сільського господарства, мисливства та лісового господарства традиційно залишалася однією з найменш прибуткових в економіці держави (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

**Фінансовий результат за видами економічної діяльності
у 2000-2006 рр., млн.грн.**

Галузі	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Прибуток, збиток (-)	13933,0	18740,6	14641,2	19643,3	44578,4	64370,8	76253,4	135898
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	1752,4	899,1	-254,6	769,5	2768,0	3702,4	2731,8	7624,2
Промисловість	8834,6	8537,2	2866,5	7137,0	18936,9	28264,3	34699,6	43700,9
Будівництво	40,3	722,8	-39,6	14,1	770,6	872,2	1603,1	1629,0
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових та ін. виробів	1195,1	2352,0	4356,4	573,7	6930,2	9464,2	10334,8	16816,9
Транспорт та зв'язок	706,7	4135,7	4269,4	5805,2	6665,6	9629,7	8499,7	11342,8
Фінансова діяльність	1211,7	2344,9	2358,1	4252,7	7058,0	9334,3	11664,7	22592,6

Джерело: «Статистичний щорічник України за 2006 рік» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM; Фінансові результати діяльності підприємств України за 2007 рік: Експрес-інформація [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Незадовільне фінансове становище основної маси підприємств не дало їм можливості проводити своєчасне оновлення машинно-тракторного парку. Як наслідок, лише за період 2000-2006 рр. кількість тракторів та зернозбиральних комбайнів у них скоротилася відповідно на 35,2% і 32,2%. При цьому кількість зазначених видів техніки в господарствах населення, навпаки, зростає за цей же період на 41,6% та в 7 разів відповідно (табл. 2.8).

Аналогічними тенденціями характеризується динаміка наявності енергетичних потужностей та споживання електроенергії в сільськогосподарських підприємствах у 2000-2006 рр. (табл. 2.9).

Таблиця 2.8

**Наявність тракторів і зернозбиральних комбайнів
у 2000-2006 рр., на кінець року; од.**

Вид техніки	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Трактори всіх марок	379872	373981	364376	347661	331457	325505
у тому числі						
в с.-г. підприємствах	262762	243696	224577	207721	196080	182552
в господарствах населення	117110	130285	139799	139940	135377	142953
Зернозбиральні комбайни	65577	64036	62114	60086	59937	59174
у тому числі						
в с.-г. підприємствах	61259	57430	53569	49986	47150	44252
в господарствах населення	4318	6606	8545	10100	12787	14922
Міні-трактори і мото-блоки						
в господарствах населення	x	x	x	x	21923	23467

Джерело: Статистичний бюлетень «Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві в 2006 році», с. 7.

Протягом 2004-2007 рр. кількість зареєстрованих безробітних у сільській місцевості скоротилася на 26%, проте їх чисельність залишається досить високою і становить 53,8% у загальному обсязі (табл. 2.10). У 2007 р. середньодушові загальні доходи 37,5% сільського населення залишалися нижчими прожиткового мінімуму (Додаток Д).

Таблиця 2.9

**Енергетичні потужності та споживання електроенергії в
сільськогосподарських підприємствах у 2000-2006 рр.**

Показники	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Енергетичні потужності – всього, тис.к.с.	94870	87567	80450	73147	66504	62881	59190
<i>Енергетичні потужності в розрахунку, к.с.:</i>							
на 100 га посівної площі	424	395	382	399	345	341	322
на 1 підприємство	2257	2083	1985	1884	1792	1747	1766
<i>Спожито електроенергії для виробничих потреб:</i>							
всього, млн кВт-год.	3811,3	3031,0	2804,6	2663,5	2483,8	2490,4	2519,8
в розрахунку на 1 підприємство, тис. кВт-год.	90,7	72,1	69,2	68,6	66,9	69,2	75,2

Джерело: Статистичний бюлетень «Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві в 2006 році», с. 33.

Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 2000-2007 рр. показує, що рівень оплати праці у сільському господарстві залишався найнижчим порівняно з іншими галузями (табл. 2.11).

*Таблиця 2.10***Кількість зареєстрованих безробітних за місцем проживання у 1999-2007 рр., на кінець звітного періоду; тис. осіб**

Роки	Всього	за місцем проживання	
		міське населення	сільське населення
1999	1174,5	920,9	253,6
2000	1155,2	863,7	291,5
2001	1008,1	696,7	311,4
2002	1034,2	610,6	423,6
2003	988,9	539,7	449,2
2004	981,8	514,9	466,9
2005	881,5	428,8	452,7
2006	759,5	353,9	405,6
2007	642,3	296,4	345,9

Джерело: Кількість зареєстрованих безробітних за статтю та місцем проживання у 1999-2007 рр. [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів) в цьому ж році склало 4,9 разів (Додаток З). За грошовими доходами значення вказаного коефіцієнта становило 5,6 разів (Додаток К). Наявність негативних тенденцій розвитку аграрного сектора та виникнення продовольчої кризи у 2003 р. стимулювало розробку ряду заходів щодо забезпечення його стабілізації. Одним з найбільш визначальних кроків у вказаному напрямі стало законодавче визначення основ державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку

[151] та основних засад державної аграрної політики, спрямованих на забезпечення сталого розвитку аграрного сектора національної економіки на період до 2015 року, системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації державної аграрної політики всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування [165].

Таблиця 2.11

Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 2000-2007 рр., в розрахунку на одного штатного працівника, грн.

Вид діяльності	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Всього	230	311	376	462	590	806	1041	1351
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ним послуги	111	151	178	210	295	415	553	733
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	175	224	271	350	498	668	851	1100
Рибальство, рибництво	147	204	242	291	375	499	607	721
Промисловість	302	406	485	591	743	967	1212	1554
Будівництво	260	362	427	546	709	894	1140	1486
Торгівля; ремонт	226	284	330	394	509	713	898	1145
Діяльність транспорту та зв'язку	336	460	573	685	843	1057	1328	1670
Фінансова діяльність	560	833	976	1051	1258	1553	2050	2770

Джерело: Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 1995-2007 роках [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Не заперечуючи позитивність таких кроків, слід відзначити непослідовність державної політики і в даному випадку, оскільки Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», який можна визначити як свого роду базовий для подальшого формування законодавчого забезпечення розвитку аграрної сфери, був прийнятий вже після прийняття Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Як наслідок, спостерігається принципова неузгодженість окремих положень вказаних законодавчих актів, зокрема щодо розуміння сутності проблеми продовольчої безпеки держави. Крім того, практична реалізація положень зазначених нормативно-правових актів за більшістю напрямів стримується до цього часу. Зокрема, Аграрний фонд, як основний орган, який здійснює державне цінове регулювання на ринку сільськогосподарської продукції, почав відносно активно функціонувати лише у 2008 р.

Одним із пріоритетів економічної політики України загалом та її аграрної складової зокрема протягом останніх років був вступ до Світової організації торгівлі (СОТ), що є необхідною передумовою інтеграції держави у європейське та світове економічне співтовариство. Проте поряд з позитивними моментами вказаний процес викликає ряд негативних наслідків, що вплинуть на рівень продовольчої безпеки держави. В цих умовах виникає нагальна необхідність ідентифікації потенційних негативних наслідків, що можуть виникнути після набуття Україною членства в СОТ та розробки адекватних заходів щодо їх нейтралізації.

Складність та багатоаспектність проблеми розвитку аграрного сектора України в умовах активізації інтеграційних процесів робить її актуальною та потребує подальших наукових досліджень, зокрема щодо виявлення потенційних загроз стану продовольчої безпеки держави, рівню конкурентоспроможності аграрних товаровиробників, в т.ч. у регіональному розрізі, та формування відповідної аграрної політики, спрямованої на вирішення вказаних проблем. На сьогоднішній день до СОТ входить 151 країна світу, якими формується понад 95% обсягу світової торгівлі та 90% світового ВВП. Вступ до СОТ означає для України інтеграцію до міжнародної ринкової економіки,

створення правових засад для стабільного і передбачуваного ведення бізнесу і міжнародної торгівлі; доступ до міжнародного механізму вирішення торгових спорів, створення сприятливого клімату для іноземних інвестицій, більш широкий вибір товарів і послуг, отримання Україною статусу повноправного учасника міжнародної торгівлі, що збільшує її можливості брати участь у регіональних союзах і об'єднаннях.

Країни, що приєднуються до організації, беруть на себе певні зобов'язання щодо державної підтримки сільського господарства, доступу на ринок сільськогосподарських і продовольчих товарів, санітарних і фітосанітарних заходів, експортної конкуренції в сільськогосподарській і продовольчій торгівлі. Багатосторонні переговори щодо державної підтримки сільського господарства в Україні після вступу до СОТ завершені у 2008 р. За базовий період при розрахунку сукупного виміру підтримки (СВП) сільського господарства був прийнятий період 2004-2006 рр., коли рівень зазначеної підтримки дорівнював 609 млн. дол. США (або 3 млрд. 43 млн. грн.). Також до підтримки включено непродуктову підтримку «жовтої скриньки» у розмірі 595 млн. дол. США (або 3 млрд. 51 млн. грн.). Ця сума не включається до сукупного показника підтримки згідно із параграфом 4 статті 6 Угоди про сільське господарство СОТ, тому що вона менша, ніж 5% від вартості валової продукції сільського господарства. Крім того, до внутрішньої підтримки за 2004-2006 роки включено 470 млн. дол. США (або 2 млрд. 424 млн. грн.) у вигляді «зелених програм» підтримки сільськогосподарських виробників. Сумарно підтримка становить 1799, 6 млн. дол. США або більше дев'яти млрд. грн. (табл. 2.12).

При цьому можливий рівень підтримки галузі не обмежується тільки СВП. Рівень СВП – це сума підтримки, що перевищує 10% рівень *de minimis* (5% з продуктової підтримки та 5% з непродуктової). Тобто, якщо навіть скоротити СВП до нуля, то галузь може підтримуватися у обсягах, що не перевищують 5% від загальної вартості продукції сільського господарства та 5% від вартості виробництва конкретного виду продукції у поточно-му році. Використання бюджетних коштів на програми «зеленої скриньки» не обмежується правилами СОТ і залежить тільки від можливостей державного та місцевих бюджетів України.

Таблиця 2.12

Розрахунок рівня підтримки сільського господарства України, млн. дол. США

Показники	У середньому за період				
	1994-1996 рр.	1997-1999 рр.	2000-2002 рр.	2003-2005 рр.	2004-2006 рр.
Сукупний вимір підтримки	1360	61	1086	546	609,5
Продуктова підтримка, яка не перевищувала 5% рівень de minimis і не включалася до СВП	34	56	195	55,1	124,5
Непродуктова підтримка, яка не перевищувала 5% рівень de minimis і не включалася в СВП	-	419	-	443,7	594,6
Програми зеленої скриньки	140	278	126	355,9	471,0
Загальний рівень підтримки у відповідні роки	1534	814	1407	1400,7	1799,6

Джерело: Інформація стосовно рівня внутрішньої підтримки сільського господарства України [Електронний ресурс] / Міністерство економіки України. – Режим доступу: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38238

Бюджетне фінансування програм «зеленої скриньки» – це видатки на створення інфраструктури, консалтинг, маркетингові послуги, охорону навколишнього середовища, навчання, інспектування продукції, розбудову сучасної системи технічних стандартів, прискорення роботи по їх гармонізації з міжнародними та європейськими. Україна погодилася не здійснювати субсидування експорту і застосовуватиме тарифну квоту на тростинний цукор-сирець (260 000 тон на рік згідно із Законом України № 404-V від 30.11.2006 р. з 1 січня року наступного, за роком вступу до СОТ, зі збільшенням до 267 000 тон у 2010 році). Квота розподілятиметься у порядку надходження заявок через 3 роки після вступу країни до СОТ.

Експортне мито на насіння олійних культур (соняшника, льону) буде зменшуватися щороку на 1% до значення 10% протягом 6 років, відповідно до Закону України № 2773-IV від 07.07.2005 р. Експортне мито на живу худобу та шкірсировину буде зменшуватися відповідно до Закону України № 356-V від 16.11.2006 р. таким чином: на товари за кодами згідно з УКТЗЕД 0102 90 05 00, 0102 90 21 00, 0102 90 29 00, 0102 90 41 00, 0102 90 49 00, 0102 90 51 00, 0102 90 59 00, 0102 90 61 00, 0102 90 69 00, 0102 90 71 00, 0102 90 79 00, 0102 90 90 00, 0104 10 10 00, 0104 10 30 00, 0104 10 80 00 щороку зменшується на 5 відсоткових пунктів до значення 10%; на товари за кодами згідно з УКТЗЕД 4101, 4102, 4103 90 00 00 щороку зменшується на 1 відсотковий пункт до значення 20%.

З дати вступу до СОТ Україна має виконувати вимоги Угоди про санітарні та фітосанітарні заходи та раціоналізувати повноваження своїх наглядових та контролюючих органів у цій галузі. Україна дозволить імпорт м'яса та м'ясопродуктів, що були вироблені з використанням гормонів росту. Щодо обмеження експорту, то такі заходи, в тому числі вимоги щодо ліцензування експорту, застосовуватимуться у повній відповідності з нормами СОТ. З дати вступу до СОТ взято зобов'язання зняти обмеження на експорт зерна. Україна також має зменшувати число категорій продуктів, які підлягають обов'язковій сертифікації третьою стороною та надати СОТ переглянутий перелік товарів, які підлягають обов'язковій сертифікації, до 31 січня 2012 р.

Спеціалісти аналітично-дорадчого центру Блакитної стрічки ПРООН, порівнюючи цінову різницю між зовнішніми цінами та цінами вітчизняних сільськогосподарських виробників з діючими та зв'язаними тарифами після вступу до СОТ, стверджують, що високі митні тарифи не впливають на ціни вітчизняних аграрних товаровиробників, які залишаються низькими, часто навіть нижчими за зовнішні ціни. Це відображує той факт, що Україна є нетто-експортером більшості первинної продукції сільського господарства та харчової промисловості.

Більше того, за винятком м'яса птиці та свинини, цінова різниця (між зовнішніми цінами та цінами вітчизняних виробників) у відсотковому вимірі є значно нижчою, ніж зв'язані

тарифи, які діятимуть з моменту вступу до СОТ. Це означає, що вплив тарифів на вітчизняні ціни буде незначним. Таким чином, низький рівень зв'язаних тарифів, що діятиме після вступу до СОТ, не створить додаткового тиску на виробників, бо основні види продукції сільського господарства за ціною є більш конкурентноздатними, ніж імпорتنі товари.

Набуття членства в СОТ відкриває для України додаткові можливості доступу до ринків інших країн, що є особливо важливим для країни-експортера сільськогосподарської продукції. При цьому мають відбутися трансформаційні зміни у політиці державної підтримки аграрної сфери та регулювання продовольчих ринків у напрямку створення умов для посилення конкурентних переваг сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Водночас, зниження тарифів дасть позитивний ефект для українських споживачів продовольчих товарів. Споживачі платитимуть менше за продукти, також розшириться асортимент продовольчих товарів.

Необхідно, однак, зауважити, що в Україні спостерігається значна диференціація рівня регіонального розвитку, обумовлена високою залежністю економіки аграрних регіонів від результатів функціонування сільського господарства (Додаток Г). Так, у 2006 р. обсяг валового регіонального продукту у розрахунку на одну особу в Чернівецькій, Тернопільській, Закарпатській, Житомирській, Херсонській, Хмельницькій, Вінницькій, Волинській областях у середньому становив 6646,6 грн., у той час як у Луганській, Одеській, Київській, Харківській, Запорізькій, Полтавській, Дніпропетровській та Донецькій відповідний показник склав 12674,8 грн., тобто був майже вдвічі більшим (табл. 2.13).

У багатьох регіонах держави протягом останніх років рентабельність сільськогосподарського виробництва залишалася вкрай низькою або й узагалі від'ємною. Так, у період 2004-2006 рр. середній рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва був від'ємним у Житомирській, Закарпатській, Волинській, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій областях (середнє значення показника рентабельності в групі склало -2,32%); не перевищував 3% – у Сумській, Рівненській, Чернігівській, Тернопільській, Херсонській областях та Автоном-

Таблиця 2.13

Валовий регіональний продукт в Україні за 2006 рік

Регіон	У фактичних цінах		
	всього, млн.грн.	у розрахунку на одну особу, грн.	частка регіону у % до підсумку
Україна	544153	11630	100,0
Автономна Республіка Крим	16044	8101	3,0
Вінницька	12414	7328	2,3
Волинська	7687	7397	1,4
Дніпропетровська	52347	15239	9,6
Донецька	72361	15725	13,3
Житомирська	8784	6636	1,6
Закарпатська	8185	6576	1,5
Запорізька	24787	13369	4,6
Івано-Франківська	11316	8157	2,1
Київська	19188	10918	3,5
Кіровоградська	8187	7723	1,5
Луганська	24159	10085	4,4
Львівська	21486	8351	3,9
Миколаївська	11876	9769	2,2
Одеська	24898	10379	4,6
Полтавська	22179	14330	4,1
Рівненська	8924	7724	1,6
Сумська	9566	7848	1,8
Тернопільська	6452	5819	1,2
Харківська	32023	11353	5,9
Херсонська	7565	6744	1,4
Хмельницька	9603	7023	1,8
Черкаська	10957	8209	2,0
Чернівецька	5126	5650	0,9
Чернігівська	8950	7714	1,6

Джерело: Валовий регіональний продукт за 2006 рік: Статистичний експрес-випуск [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

ній Республіці Крим (1,9% у середньому в групі); знаходився у межах 3-6% – у Львівській, Донецькій, Вінницькій областях (5% у середньому в групі). Таке фінансове становище аграрних товаровиробників поглиблює проблему їх інвестиційної привабливості, як одного з основних факторів подальшого розвитку. Вступ до СОТ може різко загострити комплекс економічних та соціальних проблем аграрних регіонів держави.

Таким чином, сучасний стан аграрної сфери потребує її модернізації з урахуванням нової економічної ситуації та наявних територіальних диспропорцій у рівні розвитку. Особливого значення набуває необхідність активізації процесу стабілізації виробництва, підвищення конкурентоспроможності місцевої продовольчої продукції. Актуалізується потреба вирішення проблеми формування адекватного новим умовам механізму підтримки вітчизняного аграрного товаровиробника, який має враховувати регіональні відмінності та специфічні особливості.

Перехід до інноваційної моделі розвитку та проведення ефективної модернізації підприємств агропродовольчої сфери створить необхідні передумови для забезпечення високопродуктивного виробництва та глибокої переробки сільськогосподарської сировини, модернізації харчової галузі. Важливими напрямами державної політики, що сприятимуть нейтралізації можливих негативних наслідків вступу до СОТ, є також підвищення конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників за рахунок поліпшення якості та безпеки місцевої продукції; активного пропагування необхідності та доцільності її споживання; сприяння експорту продовольчої продукції; державна підтримка розвитку обслуговуючої та збутової кооперації; активний розвиток механізмів використання заходів «зеленої скриньки» СОТ.

2.4. Трансформація державного регулювання аграрної сфери

У перші роки аграрного реформування в умовах відсутності необхідного досвіду та практики регулювання економіки держава не змогла забезпечити ефективного переходу галузі від командно-

адміністративної до ринкової системи функціонування. Основними причинами, що зумовили падіння обсягів виробництва в аграрному секторі у початковий період трансформації, були лібералізація цін, різке зниження рівня державного регулювання в сфері АПК, розвиток інфляційних процесів та подорожчання кредитних ресурсів, втрата міжгалузевих зв'язків, монополізація економіки, зокрема сфер промисловості і торгівлі. Негативна дія зазначених факторів посилювалася відсутністю чіткої теорії і практики ринкової трансформації агропродовольчої сфери.

У подальшому практика проведених економічних реформ переконливо засвідчила, що вільний ринок не в змозі вирішити весь комплекс соціально-економічних проблем суспільства, що зумовило необхідність перегляду діючого механізму державного регулювання економіки, в т.ч. аграрної. Проте наявність широкого спектру специфічних особливостей агропродовольчої сфери національної економіки, зумовлених історичними умовами, вітчизняною ментальністю та характером трансформаційного процесу, не дали змоги використати моделі державного регулювання її розвитку, апробовані іншими країнами. Більше того, в умовах динамічної зміни внутрішніх і зовнішніх чинників функціонування агропродовольчої сфери, поступової її інтеграції у систему світогосподарських зв'язків актуальним залишається питання щодо необхідності постійного удосконалення організаційно-економічного механізму регулювання зазначеної сфери економічної діяльності.

На початковому етапі реформ регулятивна функція держави концентрувалася на питаннях стабілізації доходів аграрних товаровиробників шляхом формування відповідної системи ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. Законом України «Про ціни і ціноутворення» декларувалась необхідність створення об'єктивних співвідношень у цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, що забезпечує еквівалентність обміну, а Законом України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України» від 15.05.92 р. в якості організаційно-економічних та правових заходів передбачалось забезпечити еквіва-

лентність товарообміну на основі паритетного ціноутворення на промислову та сільськогосподарську продукцію.

Встановлення в 1991 р. єдиних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію в умовах одночасного випереджаючого зростання вартості ресурсів не дало змоги аграрним товаровиробникам компенсувати завдані збитки. Для цього було встановлено систему доплат до державних закупівельних цін на продукцію, що реалізовувалась державі у 1991 р. Крім того, з метою додаткового стимулювання заготівель зерна з урожаю 1991 р. встановлювалися доплати до діючих закупівельних цін з урахуванням доплат відповідно до зазначеної вище постанови в розмірі 50% за реалізацію державі зерна від 70% до 100% обсягу середньорічного рівня 1986-1990 рр., а продаж зерна понад досягнутий за вказані роки рівень здійснювати за біржовими цінами в межах граничних цін, передбачених постановою. Протягом 1991-1992 рр. здійснювалися неодноразові спроби сформувати механізм стабілізації доходів сільськогосподарських товаровиробників та на цій основі забезпечити їх ефективну роботу. Однак за відсутності чіткої системи у здійсненні державної цінової політики в умовах високих темпів інфляції відбулося значне погіршення технічного та технологічного забезпечення аграрного сектора. Сформувався дефіцит фінансових ресурсів навіть для простого відтворення.

З метою стримування подальшого спаду виробництва наприкінці 1992 р. було введено механізм підтримки еквівалентності товарообміну між сільським господарством та іншими галузями народного господарства, який передбачав підтримання паритетних цін в умовах розвитку інфляційних процесів. Проте за браком бюджетних коштів вказаний механізм незабаром припинив свою дію. В умовах наростаючого спаду виробництва і реалізації, відсутності бюджетних коштів наступні спроби уряду щодо забезпечення паритетних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію у 1993-1994 рр. також не були реалізовані. Протягом 1995-1997 рр. державна цінова підтримка сільськогосподарських товаровиробників практично не здійснювалася.

Надалі на заміну нехарактерним для ринкової економіки інструментам, до яких, крім прямої цінової підтримки виробників

відносяться також бюджетне кредитування, адміністративні обмеження щодо руху товарів та ін., почали застосовувати у більшою мірою відповідні формуванню конкурентного середовища механізми підтримки підприємств. Зокрема, наприкінці 1997 р. було введено в дію механізм виплати дотацій за рахунок податку на додану вартість. У 2001 р. з метою виведення галузі тваринництва в число рентабельних, крім дотацій до цін за рахунок податку на додану вартість, введено стимулювання підвищення вагових кондицій молодняка великої рогатої худоби, що реалізується для забою переробним підприємствам і заготівельним організаціям. Протягом 1998-2000 рр. вживалися також заходи щодо підтримки аграрних товаровиробників неціновими факторами, які, однак, впливали на рівень цін та стимулювали розвиток виробництва (часткове відшкодування ставок за кредитами, фінансування державних програм та ін.).

Проте негативна тенденція щодо випереджаючих темпів зростання цін на матеріально-технічні ресурси, що споживаються в аграрному виробництві, порівняно з темпами зміни цін на сільськогосподарську продукцію, зберігається до цього часу. Так, індекс цін реалізації сільськогосподарської продукції за період 1999-2006 рр. зріс вдвічі, тоді як індекс цін на промислову продукцію та тарифи на послуги, спожиті в сільському господарстві, за цей же період підвищилися втричі (табл. 2.14, 2.15). Як результат, відбувається процес спрощення технології виробництва сільськогосподарської продукції та зниження його ефективності.

Певною мірою сприяло покращенню діяльності аграрних підприємств введення в дію механізму справляння фіксованого сільськогосподарського податку. Щоправда, намагання законодавчо урівняти товаровиробників з різними за родючістю землями за допомогою фіксованого сільськогосподарського податку не дало бажаного результату, так як, наприклад, різниця між виручкою від реалізації продукції підприємств, що знаходяться в Лісостеповій зоні порівняно з господарствами зони Полісся, значно перевищувала різницю у податках. Вирішити вказану проблему передбачалося шляхом запровадження механізму економічного стимулювання розміщення конкурентоспроможного виробництва сільгосппродукції за природно-економічними зонами, проте за відсутністю у державному бюджеті відповідної

статті видатків для фінансового супроводження цих процесів вказаний захід не був реалізований.

Таблиця 2.14

Індекси цін на промислову продукцію та тарифів на послуги, спожиті в сільському господарстві, %

Індекси	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
<i>Грудень відносно грудня попереднього року</i>							
Сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції	130,0	97,6	108,9	115,6	121,8	123,0	121,2
у тому числі							
матеріально-технічні ресурси промислового походження	132,7	86,3	106,1	112,8	120,2	111,9	113,2
з них							
трактори, с.-г. машини	116,8	100,3	99,8	97,3	118,6	111,2	110,9
автомобілі	126,6	106,1	93,5	107,0	120,0	90,0	102,4
корми промислового виробництва	131,4	100,0	98,2	125,2	90,2	98,5	114,8
мінеральні добрива та хімічні засоби захисту рослин	124,3	108,1	94,7	112,6	122,5	109,0	114,4
нафтопродукти	163,7	52,3	133,1	113,0	167,1	119,9	109,9
електроенергія	109,6	100,1	106,0	100,2	118,5	116,9	112,5
паливо	125,6	96,2	108,6	113,1	126,4	126,3	117,1
тарифи та націнки на послуги	100,4	100,0	99,7	100,3	100,5	100,0	100,5
оплата праці	135,2	127,9	117,1	124,2	127,8	144,7	133,2
оплата процентів за банківський кредит	71,7	90,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>До попереднього року</i>							
Сукупний індекс витрат на виробництво с.-г. продукції	131,9	111,3	102,5	112,0	119,9	120,9	124,4
у тому числі							
матеріально-технічні ресурси промислового походження	137,4	105,3	95,6	108,4	117,8	114,7	114,0

Джерело: Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 56.

Таблиця 2.15

**Індекси цін реалізації сільськогосподарської продукції,
2000-2006 рр.**

Рік	Продукція сільського господарства		Продукція рослинництва		Продукція тваринництва	
	до попереднього року, %	до 2000 р., %	до попереднього року, %	до 2000 р., %	до попереднього року, %	до 2000 р., %
2000	155,8	100,0	168,2	100,0	138,5	100,0
2001	105,0	105,0	92,4	92,4	136,8	136,8
2002	87,4	91,8	87,8	81,1	86,6	118,5
2003	120,6	110,7	133,7	108,4	104,8	124,2
2004	105,7	117,0	93,3	101,1	134,2	166,7
2005	108,1	126,5	95,5	96,6	129,5	215,9
2006	102,4	129,5	114,1	110,2	88,8	191,7

Джерело: розраховано за даними статистичного збірника «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 128.

З кінця 1999 р. характер та механізм державного регулювання розвитку аграрного сектора зазнав принципових трансформацій. Були кардинально змінені організаційна структура підприємств галузі та система економічних відносин на селі загалом [164]. Акцентувалася увага на розробці заходів, спрямованих на прискорення розвитку інфраструктури аграрного ринку, створення необхідних умов для стабільного ресурсного забезпечення виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, розвитку підприємництва в аграрному секторі, забезпечення прозорості аграрного ринку та державної підтримки за рахунок бюджетних коштів, доходів сільськогосподарських товаровиробників, одержаних від реалізації сільськогосподарської продукції на товарних біржах та аукціонах безпосередньо за гроші, а також підприємствам переробної промисловості [157].

Усвідомлення необхідності застосування системного підходу до регулювання аграрного сектора після ряду невдалих спроб щодо забезпечення стійкого його функціонування шляхом реалізації фрагментарних заходів стимулювало розробку та прийняття відповідних законодавчих актів, які передбачали реалізацію

комплексу заходів щодо ціноутворення і підтримки доходів у сільському господарстві, удосконалення методів податкової і бюджетної політики, страхування ризиків аграрного виробництва тощо [170]. Значним кроком на шляху реформування аграрного сектора стало прийняття 25 жовтня 2001 р. Земельного кодексу України. Кодекс закріпив результати земельної реформи на селі – паювання землі серед селян, право здавання земельних паїв в оренду, одержання орендної плати; ввів нове право – набуття власності за давністю користування земельною ділянкою (понад 15 років), що зняло безліч бюрократичних перепон у приватизації землі громадянами. Кодексом суттєво розширені умови використання сільськогосподарських земель несільськогосподарськими підприємствами, права громадян щодо розвитку садівництва та городництва і придбання землі для житлового будівництва, організації громадських сіножатей та пасовищ і їх ефективного використання. Кодекс максимально наближений до законодавства країни з соціально орієнтованою ринковою економікою. Визначена у ньому класифікація земель України узгоджена із законодавством країн Європейського Союзу.

З метою поліпшення умов для реалізації сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів, надання державної підтримки виробникам цієї продукції, зростання їх доходів у серпні 2002 р. видано Указ Президента України «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку». На його виконання Постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. №1858 затверджено Програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки. Програма спрямована на розроблення системного підходу до розбудови кооперативного руху у сільській місцевості, визначення напрямів і пріоритетів його державної підтримки для сприяння встановленню ринкової рівноваги і розвитку конкуренції з метою економічного захисту аграрного сектора економіки.

Необхідно зауважити, що в ряді регіонів вже до цього були значні напрацювання з питань стимулювання розвитку кооперативного руху. Зокрема, у Житомирській області робочою групою з вивчення питання щодо створення матеріальної бази комунальної власності територіальних громад сіл та селищ області, утвореною розпорядженням голови обласної державної адміністрації від

20.06.2000 р. №85, було розроблено пакет необхідних матеріалів для організації багатофункціональних обслуговуючих підприємств комунальної власності територіальних громад сіл і селищ Житомирської області та сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. У даних документах є зразки рішення сільської ради про створення такого підприємства та його статуту, протоколу установчих зборів, примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, зразок контракту з його виконавчим директором та зразок строкового договору про прийом на роботу.

Важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки держави мав прийнятий у липні 2002 р. Закон України «Про зерно та ринок зерна в Україні», який визначив державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектора економіки агропромислового комплексу України. Закон спрямований на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насінневому та фуражному зерні, нарощування його експортного потенціалу. Однак положення вказаного Закону навіть через рік після його прийняття практично не були забезпечені, особливо щодо виділення коштів на закупівлю зерна для продовольчих і насінневих потреб, проведення операцій інтервенційного фонду на зерновому ринку для підтримання рівня цін. Враховуючи стратегічну важливість зерна для забезпечення продовольчої безпеки держави, Урядом вживалися заходи щодо удосконалення відносин в процесі зберігання та переробки зерна, зокрема здійснення декларування обсягів зерна юридичними та фізичними особами, які проводять господарську діяльність із зберігання зерна, введення в обіг складських документів на зерно та сертифікацію зернових складів на відповідність послуг із зберігання зерна і продуктів його переробки.

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 25.12.2002 р. №1964 «Деякі питання координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження» в регіонах створено узгоджувальні комісії з координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження, на які покладені функції з моніторингу цін на м'ясо та молоко,

забезпечення прозорості взаємовідносин між сільськогосподарськими товаровиробниками та переробними підприємствами, посилення протидії проявам монополізму з боку останніх. Першим кроком їхньої діяльності було встановлення рекомендованих мінімальних закупівельних цін на молоко та м'ясо. Однак, як показує практика, реальний вплив на процес ціноутворення вказаних комісій є незначним.

Незважаючи на ряд вжитих заходів щодо законодавчого врегулювання діяльності аграрного сектора економіки, як основи продовольчої безпеки держави, ефективність державної політики у вказаній сфері залишається недостатньою, про що свідчать результати її функціонування. Так, рентабельність сільськогосподарського виробництва суттєво коливається щороку і є недостатньою для забезпечення розширеного відтворення галузі.

Недосконалість інфраструктури та механізмів регулювання кон'юнктури аграрних ринків наочно підтвердила ситуація на зерновому ринку, коли після збору достатньо високого врожаю в 2002 р. відбулося зниження цін, а в квітні-червні 2003 р. на ринку відчувався дефіцит продовольчого зерна, внаслідок чого відбулося стрімке їх зростання. Виникненню такої ситуації сприяло також значне нарощування обсягів експорту (в 2002-2003 маркетинговому році за межі країни вивезено понад 10 млн. тонн зерна). Механізм заставних закупівель зерна, який в умовах значних цінових коливань мав би бути стабілізуючим чинником, не спрацював внаслідок відсутності державного фінансування заставної закупівлі та непривабливого рівня заставних цін.

Найбільш комплексна система механізмів державного регулювання розвитку аграрного сектора визначена Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», згідно з яким державне регулювання у вказаній сфері концентрується на питаннях регулювання гуртових цін окремих видів сільськогосподарської продукції, встановленням мінімальних та максимальних закупівельних цін, а також застосуванням інших заходів при дотриманні правил антимонопольного законодавства та правил добросовісної конкуренції. Зміст державного цінового регулювання полягає у здійсненні Аграрним фондом державних інтервенцій в обсягах, що дозволяють встановити ціну рівноваги (фіксінг) на рівні, не нижчому за мінімальну закупівельну ціну та

не вищому за максимальну закупівельну ціну. Наступними напрямками є державне регулювання ринку страхування сільськогосподарської продукції, державні заставні закупівлі зерна, кредитна підтримка виробників сільськогосподарської продукції (кредитна субсидія), дерегуляція ринку сільськогосподарської продукції та заборона дискримінації прав її власників. Також передбачена державна підтримка виробників продукції тваринництва шляхом надання дотацій виробникам продукції тваринництва як інструменту підтримки рівня платоспроможного попиту споживачів продукції тваринництва та запобігання виникненню середньостатистичної збитковості українських виробників такої продукції.

Проте до сфери державної підтримки не включені розвиток племінного тваринництва та елітного насінництва, забезпечення закладення багаторічних насаджень та догляду за ними, оновлення основних засобів аграрних товаровиробників, реалізація заходів щодо підвищення родючості ґрунтів, надання консультаційної допомоги виробникам, підготовка і перепідготовка спеціалістів для аграрного сектора, забезпечення сталого розвитку сільських територій, інформаційне забезпечення реалізації політики у сфері державної підтримки аграрного сектора. Недостатня увага надається контрольній функції держави, яка має зосереджуватися насамперед на питаннях ветеринарного контролю, контролю якості та безпечності продуктів харчування і охорони навколишнього середовища та природних ресурсів. Інформація відповідних контролюючих органів свідчить про наявність системних порушень у вказаних сферах, причому спостерігається тенденція до зниження рівня відповідальності господарюючих суб'єктів за результати своєї діяльності.

Наприклад, територіальними органами Держспоживстандарту України протягом I кварталу 2008 р. проведено державний нагляд за додержанням стандартів, норм і правил при виробництві м'яса, м'ясопродуктів, в т.ч. напівфабрикатів, ковбасних виробів на 134 підприємствах м'ясопереробної промисловості. Порушення вимог стандартів, норм і правил виявлено на 120 підприємствах (89 %). За результатами державного нагляду встановлено невідповідність вимогам нормативної документації при виробництві та зберіганні м'ясопродуктів за показниками:

виявлені порушення за фізико-хімічними показниками – 26,2 %; виявлені порушення за органолептичними показниками – 14,3 %; в готовій продукції не в повному обсязі визначались показники безпеки або зовсім відсутній контроль за показниками безпеки – 16,7 %; відсутня або знаходилась у незадовільному стані нормативна чи технологічна документація – 11,9%; незадовільне або відсутнє транспортне, споживче маркування – 64,3 %; порушення метрологічних норм і правил – 31%.

Масового характеру набули недоліки підготовки виробництва, порушення технологічної дисципліни при виробництві продукції (порушення рецептури закладки сировини), відсутність нормативної документації, незадовільна організація приймального та періодичного контролю готової продукції, робота технологічного обладнання, санітарний стан виробництва, недостатнє метрологічне забезпечення виробництва. Кількість підприємств, на яких виявлено порушення в першому кварталі 2008 р. у порівнянні з аналогічним періодом минулого року збільшилась на 23,5 %.

У деяких сферах контрольна функція держави взагалі майже відсутня. За інформацією Головкин України, розпочате в 2000 р. реформування аграрного сектора економіки стосовно розподілу земель лісового аграрного фонду, які є власністю держави і не підлягають паюванню, проводилось стихійно, непрозоро, безсистемно і безконтрольно. Облдержадміністрації та обласні ради не забезпечили передачу всіх земель лісового фонду колишніх колективних сільськогосподарських підприємств Державному комітету лісового господарства України або спеціалізованим лісогосподарським підприємствам чи агроформуванням, що мають спеціалізовані підрозділи для ведення лісового господарства.

Як результат, майже 1,1 млн. га лісів було передано в постійне користування 8-ми обласним комунальним підприємствам та неспеціалізованим державним підприємствам чи комерційним структурам, а більше 180 тис. га лісів взагалі виявилися безхазяйними. Крім цього, з боку органів місцевої влади майже відсутній контроль за використанням аграрного лісового фонду. Майже без догляду опинилися і нещадно вирубуються полязахисні лісосмуги, що спричинене законодавчою невизначеністю категорії таких земель та відсутністю контролю з боку органів

влади. Земельний кодекс відносить полезахисні лісові смуги до земель сільськогосподарського призначення – несільськогосподарських угідь, а Лісовий кодекс – до лісового фонду, за умови, що їх площа перевищує 0,1 га. Відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 27.07.95 № 557 та від 16.05.2007 № 733 полезахисні лісосмуги відносяться до категорії захисних лісів. Відсутність контролю за полезахисними лісосмугами спричинила їх масове знищення.

Загалом проведене дослідження напрямів державного регулювання розвитку аграрного сектора національної економіки у період 1991-2007 рр. виявило такі його негативні аспекти, як відсутність протягом тривалого періоду законодавчо визначених політичних та соціально-економічних орієнтирів розвитку і дієвих механізмів реалізації поставлених завдань, зниження контролюючої функції держави, стримування практичної реалізації положень законодавчих та нормативно-правових актів щодо розвитку галузі, недооцінка питання інформаційного забезпечення реалізації аграрної політики. Все це призвело до невиправданого зростання соціальних та інших витрат трансформаційного періоду.

Нестабільність функціонування аграрної сфери національної економіки робить актуальним та дискусійним питання щодо методів та масштабів втручання держави в процес функціонування аграрної економіки. Загалом виділяють три основних підходи щодо масштабів державного регулювання [185]. Прихильники лібералізму виступають за обмеження діяльності держави формуванням сприятливого середовища для дії законів ринку. Неокейнсіанці виступають за збереження і посилення державного регулювання. Стосовно третього підходу, державне регулювання має визначатися соціально-економічною ситуацією в державі, тобто при наявності макроекономічних проблем (безробіття, інфляція, порушення екології) воно має посилюватися, з розвитком ринкових сил і зростанням стабільності ринку – знижуватися.

Більше того, рівень державного втручання в економічні процеси у перехідний період має диференціюватися залежно від стадії трансформації та може значно змінюватися в умовах сформованої ринкової економіки, коли з'являється можливість ширшого використання принципів та методів непрямого впливу

на розвиток окремої галузі та економіки держави в цілому. У будь-якому випадку основним критерієм доцільності розширення або звуження меж регулюючої функції держави має бути її відповідність реалізації інтересів та потреб населення країни.

Державне регулювання в аграрному секторі має особливе значення та характерну специфіку, що обумовлюється необхідністю підтримки цін на сільськогосподарську продукцію та доходів аграрних товаровиробників, формування продовольчої безпеки, збереження біорізноманіття і природних ландшафтів та ін. У більшості розвинутих країн таке регулювання шляхом всебічної підтримки виробників є пріоритетним напрямком аграрної політики. При цьому використовується багато економічних важелів (виплати з бюджету, компенсації витрат виробництва, підтримка цін, субсидії на удосконалення виробничої структури, розробка і здійснення різноманітних програм), дія яких створює сприятливу кон'юнктуру для забезпечення стійкого функціонування АПК і формування ефективної соціально-виробничої інфраструктури в сільській місцевості [106].

Державне регулювання особливо важливим є у період формування ринкової економіки, коли ще не розвинений ефективний механізм функціонування аграрної сфери. Проте, як зазначає П.М. Лукічов, державне регулювання має не заміщати ділову активність фірм, а створювати міцні інституціональні рамки для підприємств і забезпечувати їх рівні конкурентні умови зі світовим ринком [99, с.14]. За рахунок активної та виваженої регулюючої функції держави процес формування інститутів ринкового господарства, необхідних для ефективного функціонування економіки, в т.ч. аграрної, може бути значно прискорений. І навпаки, некомпетентна політика та надмірне державне адміністративне втручання викликає негативні тенденції в розвитку економіки.

В умовах формування постіндустріального інформаційного суспільства найбільш комплексний, системний підхід до оцінки ролі держави і ринку в сучасній економіці демонструє інституціональна теорія [279]. Тому проблему співвідношення ринкового і державного регулювання аграрної сфери вбачається доцільним розглядати саме з позицій останньої. При цьому мають враховуватися наступні позиції. По-перше, аграрна економіка розглядається як функціональна підсистема суспільства,

економічне зростання якої є не метою, а засобом підвищення якості життя. По-друге, процес розвитку аграрної сфери визначається діяльністю спектру формальних і неформальних інститутів, за допомогою яких реалізуються її системні функції. Сучасний ринок не може ефективно функціонувати без розвинутої системи інститутів, які захищають інтереси та права виробників, населення та держави.

По-третє, соціально-економічні інститути є специфічними через особливості історичного розвитку, практики господарювання, звичок, традицій та національного менталітету. При такому підході аграрна економіка розглядається як складна соціально-економічна система, що складається з комплексу взаємопов'язаних елементів, належна ефективність функціонування яких виключно ринковим регулюванням бути забезпечена не може, а тому потребує участі держави, яка полягає не в рівні державних видатків на розвиток галузі, а, насамперед, у їх структурі та ефективності використання.

Можливість застосування конкретних методів державного регулювання аграрної сфери має розглядатися через призму їх відповідності принципам ринкової системи. Насамперед, недопустимі дії, що порушують ринкові зв'язки (натуральний розподіл виробничих ресурсів і предметів споживання, загальний адміністративний контроль за цінами та ін.). Це не означає відмову держави від контролю та регулювання вказаних процесів. Навпаки, за допомогою активного моніторингу та застосування економічних методів управління держава намагається не допустити безконтрольного росту цін. При цьому економічні регулятори не повинні послаблювати або замінювати ринкові стимули. Впливати на ринок як саморегулюючу систему можливо в основному економічними методами. Проте це не виключає використання адміністративних методів, застосування яких в окремих випадках є необхідним. Однак в умовах ринкової економіки зміст і завдання адміністративних методів управління змінюється.

Вони включають, насамперед, фінансову підтримку аграрного сектора, проведення структурних трансформацій в галузі з метою попередження криз шляхом розробки цільових програм, фінансування соціальної сфери в сільській місцевості, райо-

нування, ліцензування, квотування, введення обов'язкових стандартів, за невиконання яких застосовуються відповідні санкції; антимонопольні заходи, регулювання трудових відносин та ін. Найбільш ефективним та необхідним є застосування адміністративних методів регулювання при контролі монопольних ринків і регулюванні зовнішніх ефектів та їх наслідків для навколишнього середовища, розробці екологічних та інших видів стандартів, а також контроль за їх дотриманням; визначення і підтримання мінімально допустимих параметрів добробуту населення; захист національних інтересів в системі світового господарства.

2.5. Регіональний аспект аграрної політики

Світовий досвід підтверджує, що в більшості країн покращення якості життя визначається, у першу чергу, рівнем розвитку сільського господарства та АПК в цілому [180, с.1]. Ускладнення економічних і господарських відносин, динаміка ринкової ситуації, необхідність поліпшення матеріально-технічної бази агропродовольчої сфери економіки, постійний пошук шляхів підвищення ефективності виробництва зумовлює необхідність активізації регіональної складової аграрної політики держави. Дотепер використовується надто обмежений набір інструментів щодо регулювання розвитку агропродовольчої сфери, насамперед на регіональному рівні. В основному діяльність держави та регіонів щодо цієї проблеми концентрується навколо питань встановлення законодавчих та інструктивно-нормативних обмежень, нормативів, положень щодо діяльності аграрних товаровиробників та проведення пасивного моніторингу ситуації. Процес формування регіональної аграрної політики в сучасних умовах ускладнюється відсутністю практичного досвіду, недостатністю відповідного наукового забезпечення.

Проведене дослідження показує, що коли в період 2000-2002 рр. спостерігалася позитивна тенденція до скорочення рівня диференціації між максимальним та мінімальним значеннями показника валового регіонального продукту (ВВП) в розрахунку на одну особу в регіонах України, то в 2003-2006 рр. вказане співвідношення знову збільшилося [115] (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Співвідношення максимального та мінімального значень показника валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу в регіонах України у 1996–2006 рр. (фактичні ціни)

Рік	max	min	Max/min
1996	Запорізька 1821	Закарпатська 723	2,52
2000	Запорізька 3795	Чернівецька 1411	2,69
2001	Донецька 4692	Чернівецька 2015	2,33
2002	Донецька 5263	Тернопільська 2313	2,28
2003	Донецька 6385	Тернопільська 2741	2,33
2004	Донецька 9713	Тернопільська 3516	2,76
2005	Донецька 12490	Тернопільська 4603	2,71
2006	Донецька 15725	Чернівецька 5650	2,78

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників «Статистичний щорічник України за 2006 рік» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM; «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM.

Протягом всього досліджуваного періоду лідером за обсягами ВРП в розрахунку на одну особу в Україні залишалася Донецька область. Нерівномірність соціально-економічного простору здійснює значний вплив на функціонування держави, структуру, ефективність економіки, стратегію і тактику інституціональних перетворень та соціально-економічну політику. Міжрегіональна диференціація посилилась у період кризових явищ та здійснення ринкових реформ в економіці. Це пов'язано з рядом факторів, з яких основними є розвиток конкуренції, що розділила регіони за їх перевагами і недоліками. Виявилася неоднакова адаптація до ринку регіонів з різною структурою економіки і менталітетом населення та влади. Також значно послабшала регулююча роль держави, що виразилося в скороченні державних інвестицій у регіональний розвиток [291]. Глиб-

ший аналіз виявляє наявність стійкої тенденції до зростання рівня відхилення валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу від середнього по Україні в регіонах держави, економіка яких має чітко виражене аграрне спрямування (табл. 2.17).

Таблиця 2.17

Відхилення обсягу валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу від середнього по Україні та відношення валової продукції сільського господарства до обсягу валового регіонального продукту у 1997 та 2006 рр.

Регіони	Відхилення валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу від середнього по Україні, грн.		Відношення валової продукції сільського господарства до обсягу валового регіонального продукту, %	
	1997 р.	2006 р.	1997 р.	2006 р.
Україна			14,5	17,4
Області:				
Вінницька	-216	-4302	30,2	43,9
Волинська	-429	-4233	30,2	36,8
Житомирська	-209	-4994	24,4	36,6
Закарпатська	-622	-5054	24,2	25,6
Кіровоградська	-277	-3907	26,5	46,2
Рівненська	-246	-3906	22,6	30,9
Сумська	-28	-3782	20,7	30,0
Тернопільська	-451	-5811	30,2	44,8
Херсонська	-263	-4886	25,8	46,0
Хмельницька	-84	-4607	25,6	37,6
Черкаська	-19	-3421	24,7	45,6
Чернівецька	-442	-5980	24,2	36,7
Чернігівська	-107	-3916	23,2	39,0

Примітка: при розрахунку показників за 1997 р до розрахунку прийнято відхилення валової доданої вартості в розрахунку на одну особу від середнього по Україні та частка сільського господарства в структурі валової доданої вартості.

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників «Статистичний щорічник України за 2006 рік» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM; «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM; «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 188.

Значний вплив на формування валового регіонального продукту в таких регіонах результатів діяльності сільського господарства (за одночасного низького рівня ефективності функціонування останнього) став вагомим чинником стримування їх економічного розвитку. Нестабільність функціонування аграрної сфери, як результат відсутності чіткої та виваженої аграрної політики держави, і надалі зумовлюватиме збереження, а можливо, й поглиблення міжрегіональних диспропорцій у рівні економічного розвитку. Проблема значної диференціації рівня валового регіонального продукту в розрахунку на душу населення як наслідок високого ступеня залежності його формування від результатів функціонування сільського господарства почала загострюватися після вступу України до СОТ, оскільки негативні наслідки цього процесу для регіонів аграрної орієнтації відчутніші.

Розподіл регіонів України методом кластерного аналізу за середніми значеннями показників валового регіонального продукту, наявного доходу та валової продукції с.-г. на одну особу, відношення продукції с.-г. в структурі ВРП і частки сільського населення у 2004-2006 рр. дозволяє виділити 6 кластерів (табл. 2.18).

Більше половини регіонів можна віднести до аграрноорієнтованих з огляду на високу питому вагу сільського господарства в структурі регіональної економіки та частку сільського населення, найбільші обсяги валової продукції сільського господарства у розрахунку на одну особу. При цьому низька прибутковість сільського господарства є одним з основних факторів нижчого рівня соціально-економічного розвитку зазначених регіонів, що виявляється у показниках валового регіонального продукту та наявного доходу в розрахунку на одну особу.

Специфічним є 4 кластер, який об'єднує Автономну Республіку Крим, Івано-Франківську та Львівську області. При високій частці сільського населення вказані регіони характеризуються найменшим обсягом валової продукції с.-г. на одну особу та одним із найнижчих показників частки продукції с.-г. в структурі ВРП. До 5 та 6 кластерів входять промислові регіони, що характеризуються пониженою питомою вагою сільського господарства в структурі ВРП та найменшою часткою сільського населення при високих показниках ВРП та наявного доходу на одну особу.

Таблиця 2.18

Результати кластерного аналізу регіонів України за показниками соціально-економічного розвитку у 2004-2006 рр.

ВРП у розрахунку на одну особу, грн.	Найвищий дохід на одну особу, грн.	Валова продукція с.-г. на одну особу, грн.	Частка сільського населення, %	Відношення валової продукції с.-г. до обсягу ВРП, %
<i>1 кластер – Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька</i>				
4890,9	4847,5	2068,7	59,8	42,9
<i>2 кластер – Волинська, Житомирська, Рівненська, Сумська, Херсонська, Хмельницька</i>				
5974,6	5406,1	2590,0	44,6	43,6
<i>3 кластер – Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Чернігівська</i>				
6360,6	5548,3	3271,8	44,2	51,5
<i>4 кластер – АРК, Івано-Франківська, Львівська</i>				
6691,9	5488,6	1545,6	45,0	24,3
<i>5 кластер – Київська, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська</i>				
8534,14	5977	1755,34	28,52	25,3
<i>6 кластер – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Полтавська</i>				
11714,6	6804,0	1928,8	22,7	16,7

Джерело: розраховано за даними статистичних збірників «Статистичний щорічник України за 2006 рік» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM; «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM; Населення [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Суттєві диспропорції у регіональному розвитку значною мірою обумовлені слабкою реалізацією заходів загальнодержавної політики на рівні окремих територій, практичною відсутністю єдиної збалансованої та науково обґрунтованої аграрної політики з чітко визначеними пріоритетами та цілями, інструментами і механізмами їх ресурсного забезпечення, різкою диференціацією у реалізації повноважень регіональних органів влади у сфері аграрної політики, що було продемонстровано на прикладі врегулювання цінової ситуації на продовольчому ринку у 2007-2008 рр. Низька результативність проведених в аграрному секторі

трансформацій обумовлена не лише відсутністю комплексності в їх розробці та реалізації, але й галузевим підходом у таких перетвореннях, у той час, як забезпечення ефективності останніх вимагає надання їм регіональної спрямованості. Після приєднання до СОТ спрощено доступ на вітчизняний ринок іноземних товарів. Це призводить до того, що деякі місцеві виробництва не можуть ефективно конкурувати з іноземними, як і прогнозувалося [22, с.84]. Зменшення імпортного мита сприяє наповненню ринку відносно дешевою продукцією і позитивно впливає на задоволення попиту населення, однак відкриття ринків для імпорту погіршує становище вітчизняних товаровиробників, насамперед аграрних.

В умовах вступу до СОТ необхідно виходити з того, що регіонам потрібно форсувати розвиток аграрного виробництва для подолання відставання матеріально-технічної бази. Формування економічної безпеки регіонів вимагає передбачення всіх можливих загроз спаду її рівня та вироблення механізмів запобігання реалізації таких загроз. У цьому контексті варто зазначити, що на сьогоднішній день нова аграрна політика західних країн орієнтована на зменшення державної підтримки сільського господарства, що призведе до підвищення цін на продукти харчування. Тому експортери намагатимуться компенсувати втрати за рахунок споживачів продовольства. Зі вступом України до СОТ західні компанії, ймовірно, спробують ще більше утвердитися на вітчизняному продовольчому ринку. Враховуючи високу конкурентоспроможність їхньої продукції та запас фінансової міцності, вони матимуть широкий арсенал засобів для досягнення цієї мети. Наприклад, за імпортною продовольчою інтервенцією може бути використаний відомий у світовій практиці спосіб витіснення вітчизняного виробника з ринку за допомогою кон'юнктурного маневру. При цьому поставки спочатку дешевого імпортного продовольства посідають лідируючу позицію на ринку країни-імпортера і стримують вітчизняне виробництво, яке конкурує з імпортом. Потому ціни на імпортні товари, які виявилися поза конкуренцією, підвищуються до розмірів їхньої реальної вартості.

Таким чином, у початковий після вступу до СОТ період значна частина вітчизняних сільськогосподарських та переробних

підприємств, вірогідно, матиме фінансові труднощі і не зможе вести активну інвестиційну діяльність. За таких обставин зменшення державної підтримки погіршить становище, підвищить ризик неконкурентоспроможності місцевої продукції на внутрішніх і зовнішніх ринках, що може призвести до скорочення обсягів місцевого виробництва. В цих умовах особливого значення набуває необхідність активізації процесу стабілізації сільськогосподарського виробництва, підвищення конкурентоспроможності місцевої продовольчої продукції, тому що витіснити імпортерів із уже зайнятих ними ринків завжди значно складніше, ніж їх не допустити [214]. Ефективність формування та реалізації регіональної аграрної політики необхідно оцінювати з позиції ступеня досягнення її стратегічних цілей, якими, зокрема, є продовольча безпека та конкурентоспроможність аграрних товаровиробників. Проведене дослідження засвідчує, що за одним з ключових показників стану продовольчої безпеки, яким є рівень споживання населенням основних продуктів харчування, в регіональному розрізі продовжує зберігатися значна диференціація (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Споживання основних продуктів харчування та калорійність середньодобового раціону населення в регіонах України у 2004-2006 рр.

Продукти	Мінімальний рівень	Максимальний рівень	Ступінь диференціації	У середньому по Україні	Раціональна норма
1	2	3	4	5	6
М'ясо та м'ясопродукти	33,0	47,6	1,44	39,9	75,8
Молоко та молокопродукти	166,9	302,9	1,81	228,8	293,8
Яйця	195	262,7	1,35	236,3	116
Хлібні продукти	99,2	144,1	1,45	122,9	122,9
Картопля	78	189,1	2,42	136,9	91,8
Овочі та баштанні	84	171,4	2,04	120,8	219,0
Плоди, ягоди та виноград	21,2	52,9	2,5	35,3	

Закінчення таблиці 2.19

1	2	3	4	5	6
Риба та рибні продукти	8,9	17,3	1,94	13,6	18,6
Цукор	30,9	43,5	1,41	38,7	20,1
Олія	10,7	15,7	1,47	13,4	5,5
Калорійність середньодобового раціону, ккал	2633	3260	1,24	2920	2900

Джерело: розраховано за даними статистичного збірника «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України за 2006 рік», сс. 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 32.

У більшості регіонів держави протягом останніх років рентабельність сільськогосподарського виробництва залишалася вкрай низькою або й взагалі від'ємною (табл. 2.20). Таке фінансове становище аграрних товаровиробників поглиблює проблему їх інвестиційної привабливості, як одного з основних факторів подальшого розвитку. Вагомим чинником, що визначає економічну доступність продуктів харчування, як складової продовольчої безпеки, є цінова ситуація на продовольчому ринку. Тому заслуговує на увагу регіональна політика щодо підтримання цінової стабільності на відповідних територіальних ринках. З цією метою проведено моніторинг діяльності місцевих органів виконавчої влади у вказаній сфері в період різкого зростання вартості основних продуктів харчування у 2007-2008 рр.

Проведене дослідження виявляє досить диференційований підхід щодо врегулювання цінової ситуації на продовольство у зазначений період в розрізі окремих областей. Зокрема, в Чернівецькій області граничні торгівельні надбавки до оптової ціни виробника (митної вартості) на основні види продовольчих товарів, ціни яких підлягають державному регулюванню, з урахуванням знижок незалежно від кількості перепродажу, включаючи постачальницько-збутову надбавку в розмірі до 5 %, транспортні витрати у межах області для суб'єктів усіх форм власності та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності, встановлені на рівні 8-15% з їх диференціацією залежно від міської та сільської місцевості.

Таблиця 2.20

**Розподіл регіонів України за рентабельністю
сільськогосподарського виробництва в
сільськогосподарських підприємствах у 2000-2006 рр.**

Регіони	Кількість регіонів		Середнє значення показника рівня рентабельності в групі, %
	одиниць	у % до загальної кількості	
Регіонів – всього	25	100	7,5
Із них з рівнем рентабельності, % до 0	6	24	-2,32
0-3	6	24	1,9
3,1-6,0	3	12	5,0
6,1-9,0	1	4	8,3
9,1-12,0	5	20	10,0
12,1-15,0	2	8	12,9
Понад 15,0	2	8	18,8

Джерело: розраховано за даними статистичного збірника «Сільське господарство України за 2006 рік», с. 211.

У Луганській області граничні розміри торговельних надбавок значно вищі – 8-15% в залежності від виду продукції для міста та 10-20% – для села. Крім того, додатково допускається встановлення постачальницько-збутових надбавок на рівні 4-8%. В Житомирській області торговельні надбавки при реалізації визначеного набору продуктів харчування, незалежно від кількості їх перепродажу, до оптово-відпускних цін виробників (митної вартості), затверджені на рівні 10-18 %.

У Донецькій та Кіровоградській областях рівень граничних торговельних надбавок обмежений 15% без урахування витрат з їх транспортування у міжміському сполученні, у Волинській для суб'єктів усіх форм власності (крім закладів торгівлі споживчої кооперації у сільській місцевості) – 6-12%, для закладів торгівлі споживчої кооперації у сільській місцевості – 8-20%. Крім того, у більшості регіонів запроваджено регулювання оптово-відпускних цін на основні види продуктів харчування шляхом декларування їх зміни.

Лише в Чернівецькій області обмежено граничний розмір націнки на продукцію громадського харчування, що реалізується в загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах, у розмірі до 35% до ціни закупівлі (придбання) на сировину та продовольчі товари (включаючи закупівельні), використані для виготовлення продукції власного виробництва та до 10 % до роздрібної ціни закупівельних товарів, що реалізуються підприємствами громадського харчування у вказаних закладах, а також до відпускної ціни виробника при реалізації здобно-булочних, кондитерських, кулінарних виробів і напівфабрикатів, виготовлених іншими підприємствами громадського харчування.

Іншим напрямом цінової політики регіонів було обмеження рентабельності виробництва продуктів харчування, граничний рівень якої на борошно встановлений до 5% – в Одеській, Луганській, Житомирській, Кіровоградській областях, 8% – у Полтавській області, 10% – у Чернівецькій; на хліб та хлібобулочні вироби до 3% в Одеській, 5% у Полтавській, Луганській, Житомирській, Івано-Франківській, Кіровоградській, 10-15% в Чернівецькій областях.

У Житомирській області рекомендовано суб'єктам підприємницької діяльності всіх форм власності та організаційно-правових форм, які займаються виробництвом яловичини, ковбасних виробів варених, молока, сиру, масла вершкового, сметани, олії, свинини та м'яса птиці в регіоні обмежити граничний рівень рентабельності до 10% при виробництві зазначеної продукції; цукру, макаронних виробів, круп (гречаної, манної, ячної, рису та пшона) – до 5%. Тільки у Кіровоградській області передбачена можливість підвищення граничної рентабельності у випадках, коли встановлений її рівень не забезпечує відшкодування витрат із створення резервного капіталу, що спрямовуються на капітальні інвестиції для відтворення та розвиток основних засобів та нематеріальних активів. Для цього суб'єкти господарювання звертаються до облдержадміністрації з економічно обґрунтованими пропозиціями щодо встановлення підвищеного рівня рентабельності.

Лише окремі регіони вдалися до реалізації заходів по стабілізації цінової ситуації на продовольчому ринку, характер

яких більшою мірою відповідає принципам ринкової економіки. У Чернівецькій області, з метою збереження стабільної цінової ситуації на ринку продовольства та надходження у торговельну мережу продуктів харчування в необхідних обсягах, організовано проведення у вихідні дні в містах обласного підпорядкування та райцентрах ярмарок із залученням на них безпосередніх сільсько-господарських товаровиробників, звільнивши їх від оплати за торгові місця та транспортні послуги; активізовано роботу обласної узгоджувальної комісії з питань координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження. У Вінницькій області забезпечено інтервенцію на ринку м'яса від виробників, у тому числі на ринках м. Вінниці, шляхом реалізації його через торгово-закупівельні підприємства ринків щоденно; м'ясопереробними підприємствами організовано альтернативну торгівлю у вихідні дні, створено додаткові торгові місця на ринках області для місцевих товаровиробників продуктів харчування та ін. Тобто, відсутність чітко визначеної сфери повноважень регіонів щодо питання регулювання цін на продовольство стала причиною запровадження диференційованих за територіями заходів цінових обмежень, які, однак, не мали відчутного ефекту, оскільки значна кількість продуктів харчування виробляється і реалізується приватними підприємцями та на продовольчих ринках, що не дає можливості ефективно контролювати порядок дотримання ними державної дисципліни цін.

Таким чином, сучасний стан розвитку аграрного сектора та рівень продовольчої безпеки свідчить про недосконалість аграрної політики держави, що потребує її модернізації з урахуванням нової економічної ситуації та наявних диспропорції у рівні розвитку аграрної сфери окремих регіонів. Існує необхідність пошуку шляхів інтеграції економіки усіх регіонів держави, зокрема депресивних, у загальнодержавну і, відповідно, світову систему ринків, праці та капіталу. Водночас, загальнодержавні та регіональні органи влади є неспроможні реалізувати весь комплекс завдань, спрямованих на сталий соціально-економічний розвиток окремих територій. Тому актуальним постає завдання пошуку механізмів кооперування державних управлінських структур з приватним та громадським секторами.

Розділ 3

ПРІОРИТЕТИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1. Продовольча безпека

Задоволення фізіологічних потреб людини якісними та безпечними продуктами харчування складає матеріальну основу біологічного, політичного, соціального та духовного існування індивіда, сім'ї, соціальної групи, держави, суспільства та людства в цілому [62, с.12]. Питанню продовольчої безпеки відводиться особливе місце в концепціях національної безпеки більшості розвинутих країн світу. Інтеграція України у світове та європейське співтовариство актуалізує вказану проблему, оскільки лише за умов гарантування забезпечення населення продовольством за будь-яких умов держава може проводити незалежну політику. Як справедливо зазначає А.Статівка [249, с.29-32], з конституційного визначення України як соціальної держави, політика якої спрямована на створення умов щодо забезпечення гідного рівня життя людини, і положень ст. 48 Конституції України, які відносять до відання держави установа основ державної політики, зокрема продовольчої, а також державних програм галузі соціального розвитку, впливає, що держава як соціальна служба має виконувати ряд зобов'язань перед суспільством.

Насамперед, вона має захищати права громадян на повноцінне харчування. Забезпечуючи захист цього права, держава має знаходити засоби щодо ліквідації продовольчої залежності від зарубіжних країн і скорочення імпорту продовольства. Держава покликана установити соціальний порядок, створити справедливую політику продовольчого забезпечення, сприяти при цьому підвищенню рівня калорійності добового раціону харчування населення, усуненню дисбалансу споживання їжі між соціальними групами, підвищенню купівельної спроможності бідних і соціально незахищених верств населення, в тому числі осіб з фіксованими доходами (пенсіонерів, студентів), що залежать від державного соціального забезпечення.

Як зазначалося вище, під продовольчою безпекою слід розуміти такий еколого-економічний стан держави, при якому всі її громадяни забезпечені продовольством у необхідній кількості, асортименті та відповідній якості, що підтримує найвищий рівень їх фізичного і психічного здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища. На основі наведеного визначення розроблено систему показників, на основі якої може визначатися стан продовольчої безпеки як окремого регіону, так і держави загалом (рис. 3.1).

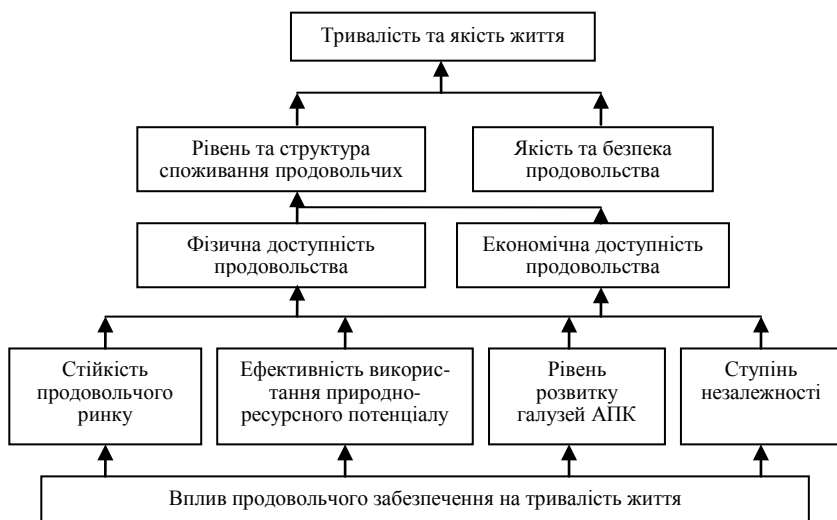

Рис. 3.1. Класифікація груп та ієрархія показників стану продовольчої безпеки держави

Джерело: власні дослідження.

Для системи продовольчої безпеки характерні певні принципи формування. Стрижневим є принцип соціальності, який передбачає цільову спрямованість цієї системи та кожної її складової на задоволення харчових потреб людини. Другим важливим принципом є комплексність, що означає одночасний вплив на всі складові системи. Наступний принцип – системність,

який передбачає всебічний підхід до вирішення економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів проблеми продовольчої безпеки. Ще один важливий принцип – адекватність у виборі регуляторів, що пов'язано з неоднозначністю їх дії на різних етапах розвитку економічної системи та в умовах зміни кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків.

Останній принцип – стійкість системи, тобто обов'язкове дотримання вищевказаних принципів соціальності, комплексності, системності та адекватності незалежно від зміни зовнішнього середовища. Агропродовольча сфера являє собою один з об'єктів управління аграрної політики, на який покладається завдання формування пропозиції на продовольство. Одночасно потрібним є формуванням попиту на нього, тому у даному випадку необхідним є системний підхід, що передбачає визначення пріоритетів за кожним напрямом аграрної політики з подальшим їх розглядом у взаємозв'язку. Заходи щодо аграрних товаровиробників та переробних підприємств доповнюються заходами щодо підприємств сфери торгівлі і населення. Продовольча безпека формується на основі холистичного підходу, який передбачає тісний взаємозв'язок між всіма складовими зазначеного процесу.

Початковий етап формування продовольчої безпеки вимагає створення системи моніторингу, на яку покладається завдання визначення фактичного її стану, прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз продовольчої безпеки. На цій основі розробляються заходи щодо локалізації та нейтралізації негативних факторів, що впливають або можуть у майбутньому вплинути на зниження рівня безпеки. Система моніторингу продовольчої безпеки зосереджується на наступних напрямках: агропродовольче виробництво, продовольчий ринок, споживання продовольства, харчування населення, якість та безпека продовольства.

За розрахунками Міністерства економіки України, протягом 2003-2007 рр. стан продовольчої безпеки мав стійку тенденцію до покращення. Індикатор продовольчої безпеки протягом зазначеного періоду збільшився на 24,3 в.п. до 77,5% (рис. 3.2).

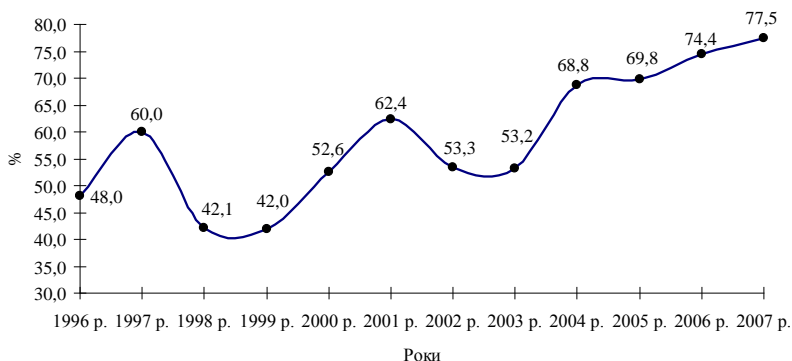

Рис. 3.2. Індикатор продовольчої безпеки України у 1996-2007 рр.

Джерело: Стан економічної безпеки України у 2007 році, с. 25.

Проте перелік показників, які використані при оцінці стану продовольчої безпеки держави, не дозволяє повною мірою оцінити всі сторони вказаної категорії (табл. 3.1). Міністерством економіки України продовольча безпека розглядається як такий рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім'ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави. При цьому в розрахунку індикатора продовольчої безпеки немає показників, які б характеризували продовольче самозабезпечення держави, що є одним із вагомих факторів підтримки сталого економічного розвитку, забезпечення соціальної і політичної стабільності в суспільстві; показників, що характеризують безпеку продовольства, рівень диференціації у споживанні основних продуктів харчування. Розширений перелік показників, за якими має визначатися рівень продовольчої безпеки держави, наведений у п. 1.5 дослідження.

Позитивними факторами, які протягом останніх років сприяли підвищенню рівня продовольчої безпеки держави, були збільшення обсягів споживання основних продуктів харчування населенням, нарощування виробництва м'яса усіх видів та сприятлива цінова ситуація на внутрішніх та зовнішніх ринках продовольства.

Таблиця 3.1

**Динаміка показників стану продовольчої безпеки України
у 2006-2007 рр.**

Показники, од. виміру	Порогові значення	Фактичні значення		Динаміка нормалізованих значень
		2006 р.	2007 р.	
Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	не менше 2,5	2,94	3,47	безпечна зона
<i>Рівень споживання, за рік в розрахунку на одну особу</i>				
- м'яса та м'ясопродуктів, кг	не менше 83	42	46	небезпечна зона
- риби та рибопродуктів, кг	не менше 20	14,1	14,7	небезпечна зона
- молока та молочних продуктів, кг	не менше 380	234,7	220,0	небезпечна зона
- яєць, шт	не менше 290	251,0	252,0	небезпечна зона
- цукру, кг	не менше 38	39,5	40,0	безпечна зона
- картоплі, кг	не менше 124	133,6	130,0	безпечна зона
- овочів та баштанних, кг	не менше 161	126,7	118,0	небезпечна зона
- фруктів, ягід, горіхів та винограду, кг	не менше 90	34,8	42,0	небезпечна зона
- олії та інших рослинних жирів	не менше 13	13,6	14,3	безпечна зона
- хліба та хлібопродуктів, кг	не менше 101	119,5	114,0	безпечна зона
Рівень перехідних запасів зерна, % від річного споживання	не менше 17	0,0	15,9	небезпечна зона
Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	не менше 0,8	0,73	0,73	небезпечна зона

Джерело: Стан економічної безпеки України у 2007 році, с. 26.

Поряд з цим ідентифіковано ряд негативних факторів дії на продовольчу безпеку держави, які, до того ж, матимуть пролонгований вплив на її динаміку. Це, зокрема, зменшення у

2007 р. загального обсягу виробництва валової продукції сільського господарства на 6,5% та скорочення поголів'я великої рогатої худоби на 11,1%, що, у свою чергу, стало причиною зниження обсягів виробництва молока на 7,7%. В умовах підвищення рівня споживання населенням продуктів харчування це стимулюватиме нарощування обсягів імпорту відповідної продукції та надалі стримуватиме місцеве виробництво. Крім того, внаслідок зростання в ЄС попиту на сировинні ресурси для виробництва біопалива в Україні відбувається збільшення виробництва ріпаку, валовий збір якого у 2007 р. порівняно з попереднім роком зріс на 73,9%, а площа збирання – в 2,1 рази. Зазначена тенденція призводить до скорочення продовольчого виробництва [243, с.25-27].

Формування продовольчої безпеки відбувається з урахуванням економічних інтересів та при створенні економічного механізму, який стимулює розвиток агропродовольчої сфери. Зростання її продуктивності за рахунок вітчизняної сировини дозволить отримати триєдине вирішення проблематики продовольчої безпеки [289, с.20]. По-перше, зростатиме фізична доступність продуктів харчування. По-друге, відбуватиметься ріст валового внутрішнього продукту та валового регіонального продукту, що забезпечуватиме збільшення наповнюваності відповідних бюджетів та, відповідно, можливість реалізації соціальних програм, які підвищують рівень економічної доступності продовольства. Остання також може зростати за рахунок зниження цін на продукти харчування, які мають низьку цінову еластичність попиту, при умові впровадження нових виробничих технологій та стабільності цін на ресурси, що споживаються в галузі. При цьому відбуватиметься скорочення рівня диференціації у споживанні продуктів між окремими соціальними групами населення, оскільки карегорії населення з низькими доходами витрачають на продукти харчування більшу частку доходів, ніж групи з середніми та високими доходами.

Для депресивних аграрно-орієнтованих регіонів питання стимулювання розвитку агропродовольчої сфери має особливе значення, оскільки від його вирішення залежить стан регіонального соціально-економічного розвитку в цілому, що пов'язано зі значним позитивним мультиплікативним впливом економічного росту в агропродовольчій сфері на інші галузі економіки. По-

третє, з'являтимуться можливості для підвищення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери, що забезпечуватиме збільшення виручки, в тому числі експортної.

Таким чином, агропродовольча сфера може стати базовою передумовою для більш широкого розвитку всієї економіки та формування вищого рівня продовольчої безпеки (рис. 3.3).

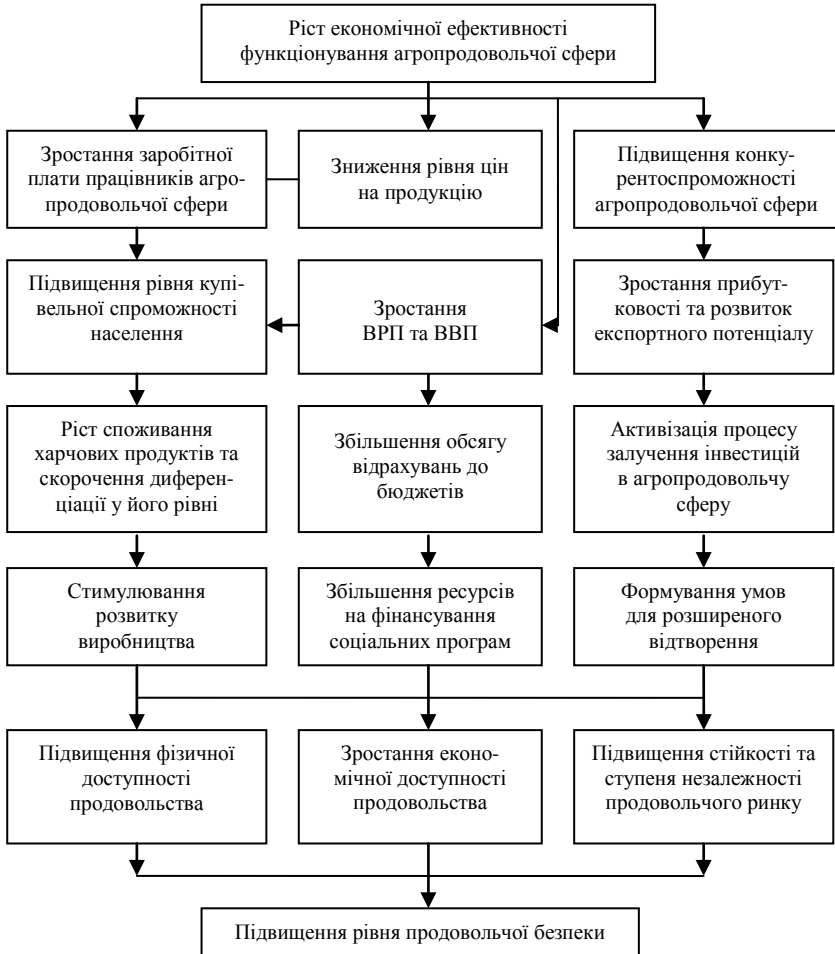

Рис. 3.3. Вплив зростання ефективності функціонування агропродовольчої сфери на стан продовольчої безпеки держави

Джерело: власні дослідження.

При цьому має враховуватися, що кожен наступний приріст агропродовольчого виробництва пов'язаний з необхідністю залучення несільськогосподарського капіталу, зокрема у вигляді ефективних засобів виробництва, професійного кадрового складу, розвинутої фінансової та матеріально-технічної інфраструктури та ін.

Проблема продовольчої безпеки має вирішуватися не лише на національному, а й на регіональному рівні. Це обумовлено нерівномірністю соціально-економічного розвитку окремих територій держави, що є наслідком значних відмінностей в природно-кліматичних умовах, виробничо-економічному потенціалі та ін. Підвищення рівня відповідальності суб'єктів держави за забезпечення населення якісним продовольством вимагає формування адекватної регіональної політики продовольчої безпеки.

Реалізація аграрної політики продовольчої безпеки передбачає необхідність забезпечення тісної взаємодії між усіма суб'єктами, що відповідають за процес її формування. Це сприятиме узгодженості політики в усіх сферах, що пов'язані з продовольчою безпекою та запобігатиме завданню шкоди здоров'ю населення, довікілью й економіці держави. Процес формування і реалізації аграрної політики продовольчої безпеки повинен починатися з дослідження складу харчових продуктів, які виробляються в державі, та створення відповідного банку даних. На цій основі проводиться моделювання харчових раціонів для різних вікових груп населення з урахуванням територіального рівня екологічного навантаження та прогнозується фізіологічна потреба населення країни в харчових продуктах. З урахуванням експортних можливостей країни за окремими групами продовольчої продукції формуються баланси продовольчих ресурсів, які використовуються при розробці стратегії формування продовольчої безпеки (рис. 3.4).

При цьому важливим є організований моніторинг за характером змін, що відбуваються, та їх кількісна і якісна оцінка з метою підготовки відповідних рекомендацій та управлінських рішень. Система моніторингу базується на поєднанні економічних та соціальних індикаторів з показниками, які відображають результативність діяльності органів влади з вирішення проблеми продовольчої безпеки.

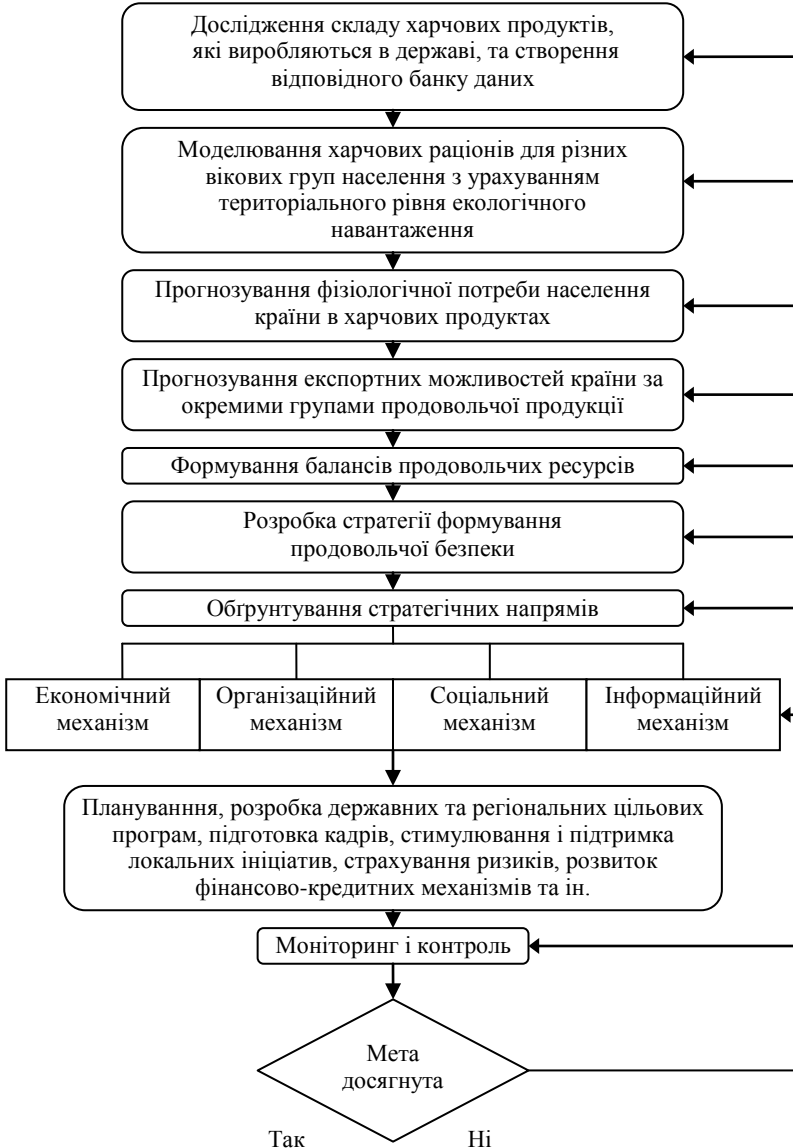

Рис. 3.4. Алгоритм формування і реалізації аграрної політики продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, формування загальнодержавної та регіональної продовольчої безпеки є ключовим пріоритетом аграрної політики. Вказаний процес базується на холистичному підході, який передбачає тісний взаємозв'язок між агропромисловою, сільськогосподарською, продовольчою, зовнішньоекономічною політикою, діяльністю щодо забезпечення якості і безпеки продовольства та раціонального харчування населення. Вплив на агропродовольчу сферу, яка формує пропозицію на продовольство, доповнюється заходами стимулювання попиту на нього шляхом реалізації соціальних програм, метою яких є забезпечення достатнього рівня харчування усіх категорій населення, забезпечення ефективної зайнятості, демонополізації продовольчого ринку, здійснення цінової політики щодо обмеження рентабельності та торговельних націнок на базові продукти харчування до економічно обґрунтованого рівня.

3.2. Конкурентоспроможність агропродовольчої сфери

З огляду на рівень забезпеченості природними багатствами, Україна має всі потенційні можливості стати великим експортером аграрної продукції на світовому ринку. Проте аграрні товаровиробники зможуть скористатися вигодами цього становища лише за умови збільшення конкуренції при реалізації продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках [186]. Конкурентоспроможність прийнято розрізняти на мікрорівні (тобто на рівні підприємств) та на макрорівні (на рівні країн і регіонів). При цьому конкурентоспроможність на макрорівні може розглядатися у вузькому значенні, стосуючись співвідношення цін на товари між різними країнами, та в широкому розумінні, включаючи широкий спектр факторів, які певною мірою впливають на динаміку макроекономічних показників держави [300]. У якості факторів, що визначають конкурентоспроможність на макрорівні в широкому розумінні, виступають продуктивність і рівень інноваційності національної економіки, які залежать від обсягу капіталовкладень, якості людського капіталу, інституціонального середовища і політики держави. Це структурні фактори конку-

рентоспроможності, які визначають, наскільки успішно країна конкурує на світовому ринку.

Під впливом міжнародних інтеграційних процесів інтерес у питаннях конкурентоспроможності переміщується від окремого товару до підприємства, галузі в цілому, оскільки в сучасних умовах галузь, яка експортує свої товари, не може довгий час зберігати сталі позиції, базуючись у своїй стратегії лише на показники конкурентоспроможності окремих товарів, тобто всебічно не враховувати затрати по всьому ланцюгу створення і реалізації товарів [21]. Однією з основних передумов створення конкурентного середовища в аграрній сфері є формування сприятливої ринкової структури, яка характеризується, зокрема, чисельністю та структурою суб'єктів господарювання, що діють на відповідному сегменті ринку. Проте особливостями структури проблема не вичерпується, оскільки вона не враховує специфіку поведінки учасників ринку, яка може бути вагомим фактором спотворення конкурентного середовища.

Практика періоду трансформування вітчизняної аграрної економіки дає підстави для висновків, що частина підприємств досягають конкурентних переваг надмірною експлуатацією природних ресурсів, ухиленням від сплати податків, рентоорієнтованою поведінкою, персональними преференціями, скороченням пакету заохочувальних програм для членів своїх трудових колективів, простроченням кредиторської заборгованості, несвоечасними виплатами зарплати тощо [116, с.40]. В таких умовах зростає необхідність посилення контролюючої функції держави та застосування системи економічних важелів впливу на господарюючих суб'єктів з метою забезпечення дотримання ними адекватного рівня відповідальності за свою діяльність.

Ідентифікуються також наступні неструктурні проблеми розвитку конкуренції в агропродовольчій сфері. Насамперед, це недобросовісна конкуренція, що являє собою будь-які дії, які суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності. По-друге, спотворення конкурентних стимулів внаслідок «тінізації» господарської діяльності. Третє – узгоджені дії, тобто укладення суб'єктами господарювання угод у будь-якій формі, прийняття об'єднаннями рішень у

будь-якій формі, а також будь-яка інша погоджена конкурентна поведінка (діяльність, бездіяльність) суб'єктів господарювання. Це домовленості підприємців про певну ринкову поведінку, які можуть вилитися у встановлення однакових цін, територіальний чи товарний розподіл ринку.

За інформацією Антимонопольного комітету України, протягом 2007 р. притягнуто до відповідальності у вигляді штрафів у загальному розмірі 1,314 млн грн 40 спиртowych заводів, які в IV кварталі 2005 р. узгодили однакові ціни на етиловий спирт марок «Люкс», «Екстра», «Вища очистка» для споживачів, які є платниками акцизного збору, тобто, виробників лікеро-горілчаної продукції та підприємств виноробної промисловості. Такі дії усунули цінову конкуренцію на 75% загальнодержавного ринку етилового спирту. На регіональному рівні заходи з виявлення та припинення антиконкурентних узгоджених дій, що стосувалися встановлення цін на хліб у неконкурентний спосіб, були вжиті органами Антимонопольного комітету України в Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Кіровоградській, Львівській, Сумській, Тернопільській та Чернігівській областях, на борошно – у Львівській, Полтавській, Сумській та Чернігівській областях.

Наприклад, під час розгляду справи за ознаками порушення у зв'язку з одночасним (в один і той самий день) збільшенням цін на хліб до одного рівня ВАТ «Дніпропетровський хлібокомбінат № 2», ВАТ «Хліб», ВАТ «Дніпропетровський хлібозавод № 9», ТОВ «Хлібозавод № 10», ВАТ «ПАН» і ТОВ «Новомосковське» (Дніпропетровська область), зазначені виробники знизили ціни на соціальні сорти хліба на 14%. Водночас, ВАТ «Дніпропетровський хлібокомбінат № 2», що є найбільшим виробником борошна для хлібопечення м. Дніпропетровська, зменшило ціну на борошно для їх виробництва майже на 20%. Також у Дніпропетровській області внаслідок розгляду справи про антиконкурентні узгоджені дії розірвано угоду між ВАТ «Криво-ріжхліб» та дочірнім підприємством «Колосисте» ТОВ «Перемога», яка передбачала узгодження цін на хліб між цими підприємствами-конкурентами і фактично усувала цінову конкуренцію на ринку хліба в м. Кривому Розі. Розпочато розслідування у справі за ознаками антиконкурентних узгоджених дій

на ринку олії соняшникової, що призвело до значного зростання цін на цей товар у липні – жовтні 2007 р.

Четверте – нерівність умов конкуренції, як наслідок впливу адміністративних чинників. Згідно зі ст. 15 Закону України «Про захист економічної конкуренції», антиконкурентними діями органів влади, місцевого самоврядування, адміністративно-господарського управління та контролю є прийняття будь-яких актів (рішень, наказів, розпоряджень, постанов тощо), надання письмових чи усних вказівок, укладення угод або будь-які інші дії чи бездіяльність органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю (колегіального органу чи посадової особи), які призвели або можуть призвести до недопущення, усунення, обмеження чи спотворення конкуренції. Так, наприклад, Антимонопольним комітетом України було відмовлено у погодженні проекту постанови Кабінету Міністрів України «Про доповнення додатка до постанови Кабінету Міністрів України від 25.12.96 №1548», розробленого Міністерством аграрної політики України. Цей проект передбачав запровадження граничного рівня оптово-відпускних цін на етиловий спирт, що могло призвести до суттєвого обмеження цінової конкуренції на ринку цього товару.

Поширеним явищем є цінові зловживання господарюючими суб'єктами монопольним становищем на відповідних ринках. Лише в 2007 р. на ринку продуктів харчування виявлено та припинено близько 40 таких порушень у 14 регіонах України. На ринках ветеринарних послуг, послуг із захисту рослин, переробки цукрового буряка, приймання, доробки, зберігання та відвантаження, сертифікації зернових та олійних культур, надання торговельних місць для торгівлі сільськогосподарською продукцією органами Антимонопольного комітету України виявлено та припинено близько 100 зловживань монопольним (домінуючим) становищем та дій, що мали їхні ознаки, у 19 областях України.

Вагомим чинником, що стримує розвиток конкурентного середовища в продовольчій сфері, є інституційні обмеження, серед яких виділяються законодавча та політична нестабільність, нерівність умов конкуренції, корупційні дії, ускладнена процедура реєстрації підприємницької діяльності та ін. Причому результати досліджень свідчать, що, попри те що інституційні

обмеження конкуренції існують у багатьох галузях, найбільш значними та обтяжливими вони є саме в сільському господарстві. Ринок землі сільськогосподарського призначення фактично виник лише на початку поточного десятиріччя, після реформування сільгоспідприємств. При цьому в більшості регіонів конкуренція за орендування землі відсутня або є слабкою, тому селяни, як правило, змушені здавати її в оренду за істотно занижену плату. Негативний вплив на стан та розвиток конкуренції на аграрних ринках мають антиконкурентні дії окремих органів державної влади та місцевого самоврядування [77, с.19].

Враховуючи вищевикладене, можна стверджувати, що аграрна політика має включати складову щодо подальшого розвитку в галузі дії ринкових механізмів у повному обсязі, що забезпечить виведення з ринку неефективних господарюючих суб'єктів та концентрацію ресурсів у ефективних власників. Найбільш складним аспектом проблеми є розвиток відповідного інституційного забезпечення, що наразі неможливо без налагодження активного партнерства держави і бізнесу. Реалізація вказаного партнерства може здійснюватися через Національну Раду з конкурентоспроможності у сфері агробізнесу, яка контролюватиме ефективність виконання програмних заходів.

Світовий досвід свідчить, що універсальними принципами конкурентоспроможності є жорстка конкуренція у сприятливому для бізнесу середовищі та дієве державне регулювання. Україна досягне стабільного та динамічного зростання економіки лише тоді, коли ці принципи будуть покладені в основу державної політики [77, с.35]. Інституціональні основи забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора включають також людський і соціальний капітал, норми та правила діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, вільний обмін знаннями та досвідом між ними. Сформована культура в органах державного управління не дає можливості відповідним чином реагувати на зовнішні впливи та адекватно відповідати на зміну соціально-економічної ситуації.

Донині в Україні немає уніфікованої методики оцінки діяльності органів державної влади. Така система оцінки розроблена та діє лише стосовно оцінювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо залучення інвестицій,

здійснення заходів з поліпшення інвестиційного клімату у відповідних галузях економіки та регіонах [153]. Проте остання передбачає використання лише суто економічних показників, а також окремих показників, які характеризують розвиток інфраструктури, людських ресурсів та підприємництва.

Тому доцільною є розробка методики оцінювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення конкурентного розвитку агропродовольчого виробництва. Зазначена методика, крім традиційних показників конкурентоспроможності розвитку агропродовольчої сфери, має включати також показники, які характеризують якість управління в зазначеній сфері. Останніми можуть бути, зокрема, рівень взаємодії громадян та підприємств з органами державної влади; обсяг і якість послуг, які надаються відповідним органом влади для певної категорії споживачів; обсяг фінансових та інших видів ресурсів, виділених на реалізацію програмних заходів щодо розвитку агропродовольчої сфери на відповідній території; діяльність щодо забезпечення інвестиційної привабливості агропродовольчої сфери; рівень довіри населення та підприємств до відповідних органів державної влади та ін.

Якість державного управління, як один із показників конкурентоспроможності агропродовольчої сфери, оцінюється також з позиції створення на відповідному загальнодержавному та регіональному ринку таких умов функціонування господарюючих суб'єктів, які б сприяли максимально можливому зниженню рівня їх трансакційних витрат, що передбачає, зокрема, сприяння налагодженню активної взаємодії в системі держава–підприємства–споживачі. Це може реалізуватися шляхом укладання ринкових угод, створення громадських об'єднань, впровадження освітніх програм, розвитку консультативної діяльності та ін.

У сучасних умовах параметри конкурентоспроможності продукції суттєво змінюються. На перший план виходять критерії якості, безпечності, новизни товару, забезпечення яких визначається динамікою інноваційних процесів. Тому в основу формування конкурентних переваг агропродовольчої сфери покладається необхідність забезпечення інноваційного розвитку, який дозволить отримати сталі конкурентні переваги в довгостро-

ковому періоді. Зростання конкурентоспроможності аграрних товаровиробників стримує низький рівень технологічного прогресу в галузі. Тому пріоритетом державної політики є імпорт технологій для розвитку аграрного сектора, за рахунок яких може бути забезпечено підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції. За експертними оцінками, впровадження в аграрні галузі передових технологій дозволить отримувати щорічно 100-150 млн. тонн зерна і конкурувати на цьому сегменті не тільки з Європою, але і зі США і Канадою [33, с.51]. Вирішення вказаної проблеми можливе за умови створення сприятливого інвестиційного клімату як інструменту розвитку інновацій.

Необхідність формування чіткої аграрної зовнішньоекономічної політики держави обумовлена як суто економічними цілями, так і доцільністю її використання у якості інструменту зовнішньої політики, посилення ролі України у геополітичному просторі. Адекватне використання існуючих та формування нових конкурентних переваг вітчизняної агропродовольчої сфери забезпечить зростання продуктивності праці та збільшення капіталу шляхом розвитку ефективного конкурентного середовища на внутрішньому та зовнішніх ринках.

Одним із визначальних чинників інноваційного розвитку є людський капітал – творчий, професійний, освітній, трудовий, фізичний, репродуктивний потенціал людини, який реалізується у системі соціально-економічних, політико-правових, культурно-етнічних та інших відносин і є однією з визначальних конкурентних переваг розвинених економік світу. Людський капітал складає основу формування в Україні постіндустріального суспільства, яке базується на інтелектуальних та інформаційних технологіях виробництва [76, с.349]. Вимоги до людського капіталу, як чинника конкурентоспроможності, постійно зростають і проявляються насамперед у здатності сприймати нові тенденції, генерувати знання та набувати нових здібностей. Результати окремих досліджень з визначення управління та сутності конкурентоспроможності дозволили дійти висновку, що для досягнення Україною дійсно кардинальних зрушень у своєму розвитку необхідно забезпечити ефективне зростання освітнього потенціалу, державної підтримки науки й освіти та підвищення їх ролі. Прискорений економічний

розвиток, структурні, техніко-технологічні та організаційно-економічні зміни, які відбуваються у виробничій діяльності, є наслідком не стільки глобалізаційних процесів, скільки результатом реалізації науково-технічних та інноваційних розробок, які уособлюють новітні знання в усіх галузях науки і освіти. Зростання економіки України можливе тільки за рахунок підвищення якості людських ресурсів та активізації включення їх у продуктивну економічну діяльність [264, с.8-9]. Тому окремим напрямом аграрної політики забезпечення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери є розвиток освітньої діяльності, яка зосереджується на питаннях інтегрування навчальних програм середніх шкіл, професійних та вищих навчальних закладів; якості та змісту освіти, розвитку механізмів передачі знань. Інструментом подолання бар'єрів між наукою та виробництвом є створення інноваційних структур типу бізнес-інкубаторів, агротехнопарків та тренінг-центрів.

3.3. Якість та безпека продовольства

Протягом останніх років особливої гостроти отримала проблема безпеки продуктів харчування для споживачів, що пов'язано зі збільшенням надходження на продовольчий ринок неякісних, фальсифікованих і шкідливих для здоров'я продуктів, які негативно впливають на стан здоров'я населення. За розрахунками спеціалістів, близько 70% всіх токсичних речовин потрапляють в організм людини з продуктами харчування [196, с.56]. Така ситуація є істотною загрозою здоров'ю нації. Динаміка захворюваності населення України у 1990-2006 рр. характеризується зростанням кількості випадків хвороб за більшістю їх видів (табл. 3.2). Вирішення цієї проблеми в значній мірі знаходиться у площині аграрної політики, яка впливає на охорону здоров'я, діючи на пропозицію, доступність, безпеку і цінову прийнятність харчових продуктів [320].

Більшість вітчизняних наукових досліджень щодо регулювання якості та безпеки продовольства зосереджено на галузевих аспектах даної проблеми, зокрема розробці напрямів забезпечення якості продукції скотарства [11; 175], птахівництва [19], управління якістю на підприємствах харчової промисловості [240;

284; 250; 183]. При цьому проблемі формування комплексної державної політики у сфері регулювання якості та безпеки агропродовольчої продукції, як складовій аграрної політики держави, належної уваги не приділено [114; 177; 93; 258; 277]. У наявних дослідженнях [4] розглядаються переважно питання стандартизації та сертифікації агропродовольчої продукції. У той же час складність та багатогранність порушеної проблеми, тенденція щодо її утвердження як пріоритетного напрямку аграрної політики потребує формування системного підходу у вказаній сфері.

Таблиця 3.2

Захворюваність населення України за окремими класами хвороб 1990-2006 рр., випадків захворювання у розрахунку на 100 тис. населення

Вид захворювань	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2006 р. у % до 1990 р.
Усі захворювання	62335	63474	67966	70138	69173	111,0
у тому числі						
деякі інфекційні та паразитарні хвороби	2582	2934	2915	2850	2816	110,3
новоутворення	601	639	776	870	888	147,7
хвороби крові, кровотворних органів та окремі порушення із залученням імунного механізму	221	373	499	506	505	в 2,3 р.б.
хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин	594	531	1210	1170	1168	196,6
хвороби системи кровообігу	2225	2710	4747	5179	5215	в 2,3 р.б.
хвороби органів дихання	32962	30628	29727	29609	28552	86,6
хвороби органів травлення	2303	2597	2903	3004	2968	128,9

Джерело: розраховано за даними статистичного щорічника «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM.

Практика функціонування державних органів, відповідальних за контроль якості та безпеки харчових продуктів в Україні, свідчить про збереження гостроти даної проблеми. Протягом 2007 р. Держсанепідслужбою України проведено 596 тис. обстежень об'єктів підвищеного епідризику, з них 63,3% (377,2 тис.) приходить на харчові об'єкти. Проведено 828,6 тис. досліджень проб харчових продуктів, питної води, об'єктів довкілля за бактеріологічними показниками. З них не відповідало нормативам 29,2 тис. проб (3,5%), що знаходиться на рівні 2006 р. (3,0%). Знято з реалізації 922,7 тонни недоброякісних і небезпечних в епідемічному відношенні продуктів харчування, з них 80,5% вітчизняного виробництва.

Проведено 376,9 тис. обстежень об'єктів харчової промисловості, ресторанного господарства, торгівлі, у тому числі 4369 обстежень молокозаводів. У 126,4 тис. випадків виявлені порушення санітарних норм (33,5%; за аналогічний період 2006 р. – 31,5%), з них на молокозаводах – 636 (14,6%; за аналогічний період попереднього року – 15,1%). Проведено 500,5 тис. досліджень проб харчових продуктів за бактеріологічними показниками, у тому числі 45,2 тис. проб продукції молокозаводів. З них не відповідало нормативам 14,9 тис. (3,0%, що на рівні 2006 р.) досліджених проб харчових продуктів, у тому числі 586 (1,3%; на рівні попереднього року) проб продукції молокозаводів.

Державним комітетом України з питань технічного регулювання та споживчої політики протягом 2006 р. було перевірено близько 6 тис. тонн продовольчих товарів, з них забраковано та знято з реалізації 49%. Перевірено якість та безпеку продукції на підприємствах ресторанного господарства на суму близько 5 млн. грн., з них забраковано та знято з реалізації половину від вартості перевіреної продукції. Причому з часом ситуація не поліпшується. За результатами відповідних перевірок у I півріччі 2008 р. понад 2285 тонн хлібопродуктів, макаронних виробів, кондитерських виробів, цукру, м'яса, риби- та молокотоварів, масложирової та плодоовочевої продукції, чаю та кави, продуктів дитячого харчування, а також яєць курячих забраковано та знято з реалізації 47% від перевіреної кількості; продукції громадського харчування – майже 52% від перевіреної кількості.

Відповідно до повноважень Держспоживстандарт здійснює також передринковий контроль за якістю та безпекою харчових продуктів шляхом проведення її сертифікації. Щорічно органи з сертифікації у середньому в 1500 випадках встановлюють невідповідність продукції вимогам якості та безпеки і відмовляють у видачі сертифікатів відповідності. З них до 30% відмов припадають на харчові продукти як вітчизняного, так і іноземного виробництва. Проте, в рамках взятих Україною зобов'язань у зв'язку із вступом до СОТ, Держспоживстандартом вживаються заходи щодо скорочення Переліку продукції, що підлягає обов'язковій сертифікації в Україні. Розроблено План поетапного подальшого скорочення Переліку протягом 2008-2011 рр. Упродовж 2005-2007 рр. з Переліку вилучено 122 позиції продукції, в т.ч. 17 позицій харчової продукції, які включають в себе понад 80 найменувань. Послаблення контролюючої функції, очевидно, сприятиме подальшому загостренню ситуації щодо якості та безпеки харчових продуктів.

Через невідповідність продукції вимогам нормативних документів, відсутність необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товар, наявність та достовірність супровідних документів, у тому числі щодо якості та безпеки, бракується і знімається з реалізації більше половини перевірених м'ясотоварів, риботоварів, плодоовочевої продукції; майже кожна друга тонна перевірених хлібобулочни, макаронних виробів, борошна та круп, кондитерських виробів, цукру, масложирової продукції, чаю та кави, безалкогольних напоїв та мінеральних вод, яєць курячих; більше третини тонн перевірених молочотоварів, соків та соковмісних напоїв, продуктів дитячого харчування. Особливе занепокоєння викликає якість і безпека продуктів харчування, які виробляються і реалізуються міні-цехами та приватними підприємствами. У більшості випадків такі підприємства працюють у непристосованих приміщеннях, які не відповідають санітарно-технічним вимогам, оснащені фізично зношеним обладнанням. Всі виробничі процеси відбуваються практично в одному приміщенні, внаслідок чого порушується технологія виробництва. На підприємствах не дотримуються періодичності контролю готової продукції за фізико-хімічними

показниками та показниками безпеки, порушуються умови зберігання сировини і готової продукції.

Основними проблемами у сфері регулювання якості та безпеки харчових продуктів залишаються відсутність налагоджених процедур оцінки ризиків та комунікацій стосовно ризиків, чітко визначеної організаційної структури системи державного контролю у вказаній сфері, що призводить до дублювання функцій та неузгодженості дій. Як наслідок, діюча система контролю не забезпечує ефективний захист прав споживачів та здійснює суттєве організаційне і фінансове навантаження на підприємства. Водночас, питання, пов'язані з безпекою харчових продуктів, усе більшою мірою стають фактором, що визначає розвиток виробництва і торгівлі сільськогосподарською продукцією у світі. Для України, як держави зі значним аграрним потенціалом, члена СОТ та сусіда ЄС, вказана проблематика набуває пріоритетного значення.

Для забезпечення ефективної політики нагляду і контролю за харчовими продуктами потрібен всеосяжний інтегрований підхід на рівні окремих держав та міжнародному рівні. Міжсекторальна співпраця, разом з гласністю в сфері розробки і формулювання політики, відіграє вирішальну роль у відновленні і підтримці довіри з боку споживачів [303, с.24]. Відповідальність за формування безпеки продовольства несуть усі суб'єкти процесу виробництва харчових продуктів і доведення їх до споживача, тому контроль продуктів повинен мати комплексний характер відповідно до принципу «від виробника до столу», що є обов'язковою передумовою створення надійної, відкритої, прозорої та підзвітної системи безпеки харчової продукції.

Розвиток технологічного потенціалу виробництва і переробки харчових продуктів сприяє появі нових можливостей їх виробництва. Якщо раніше основним завданням було нарощування продуктивності та скорочення витрат, то зміна підходів з орієнтацією на споживача робить пріоритетними питання якості і безпеки харчових продуктів та охорони навколишнього середовища. Тому наразі питання якості та безпеки продовольства не можуть зосереджуватися лише на проблемах хімії чи мікробіології і потребують інтегрованого

підходу на більш широкій основі, яка враховує взаємодію впливів споживачів, держави, виробників та суспільства в цілому.

Система забезпечення якості та безпеки продовольства має бути еластичною, здатною реагувати на постійні зміни її підсистем, зберігаючи та розвиваючи при цьому структуру, що сприяє досягненню мети її еволюції. Еластичність базується на інформаційно-комунікаційному процесі між основними суб'єктами системи і залежить від сукупності факторів, які створюють умови для їх збалансованої взаємодії, що регулюється державою. Пропонована модель взаємодії суб'єктів системи забезпечення якості та безпеки продовольства – держави, виробників, сфери зберігання, переробки, транспортування, торгівлі, ресторанного господарства, споживачів – дозволяє розкрити сутність еластичності як властивості, що забезпечує дифузійне і пряме розповсюдження інформації в системі (рис. 3.5). Виділення зазначених елементів базується на зіткненні сфер їх інтересів та діяльності. З позиції інституціонально-еволюційного підходу можна представити такі суб'єкти як сукупності специфічних інститутів з характерними для них функціями в межах системи, що розглядається. Інформаційна складова даної системи є ключовою. Сукупність усіх взаємозв'язків, за допомогою яких здійснюється взаємовплив суб'єктів, адаптація чи асиміляція нових явищ, може бути представлена чисельністю взаємодій суб'єктів $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8, S_{1,2}, S_{1,3}, S_{1,4}, S_{1,5}, S_{1,6}, S_{1,7}, S_{1,8}, S_{2,3}, S_{2,4} \dots S_n$. Еластичність системи являє собою функцію даних аргументів $E = f(S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7, S_8, S_{1,2}, S_{1,3}, S_{1,4}, S_{1,5}, S_{1,6}, S_{1,7}, S_{1,8}, S_{2,3}, S_{2,4} \dots S_n)$.

Вирішення проблеми продовольчої безпеки неможливе без створення ефективної системи менеджменту якості і безпеки продовольства та інституту захисту прав споживачів. Якість продукції в умовах розвитку ринкової економіки та конкуренції все більшою мірою стає ключовим фактором формування конкурентних переваг товаровиробників та критерієм оцінки ефективності їх діяльності. Значною мірою забезпечення високого рівня якості та безпеки харчових продуктів залежить від функціонування ефективної системи контролю якості, значення якої підвищується в умовах зростаючої конкуренції, посилення інформаційного впливу у вигляді рекламних заходів, коли

споживачі не мають можливості орієнтуватися в асортименті нових продуктів. У даному випадку існує потреба в об'єктивній інформації щодо продуктів харчування, які надходять на ринок, та забезпечення їх якісних параметрів відповідному рівню.

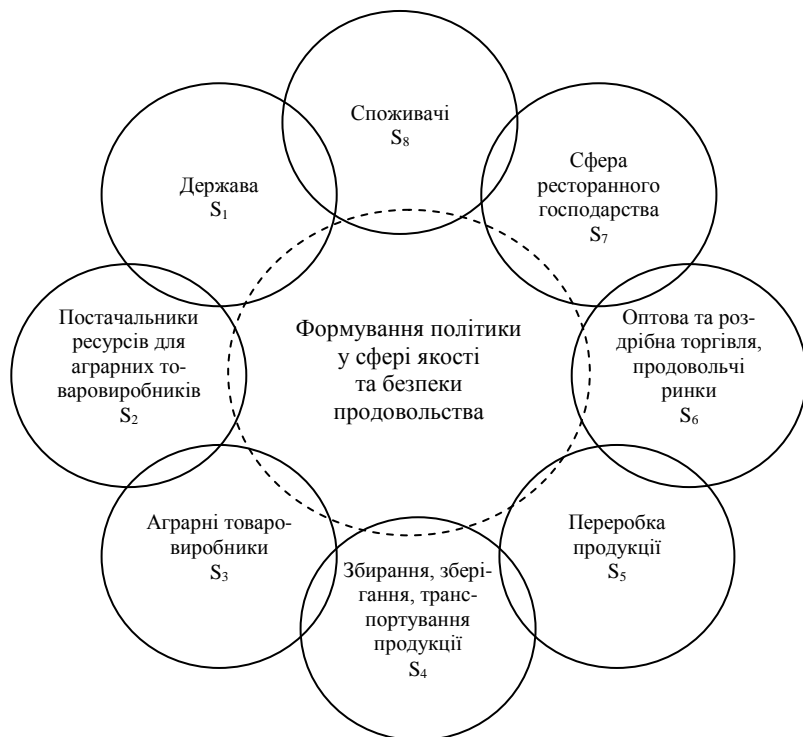

Рис. 3.5. Схема інформаційного обміну та взаємодії суб'єктів системи забезпечення якості та безпеки продовольства

Джерело: власні дослідження.

Формування відповідної законодавчої та нормативно-правової бази не гарантує ефективність політики щодо забезпечення якості та безпеки продовольства, оскільки основні перешкоди виникають, як правило, у сфері її практичної реалізації, що є наслідком неузгодженості дій між урядовими структурами, нестачі фінансових та кадрових ресурсів. Усунення зазначених бар'єрів передбачає, насамперед, необхідність чіткого

планування та опрацювання стратегії щодо обсягів потрібних ресурсів та можливих ускладнень на шляху реалізації політики, зокрема у вигляді протидії зі сторони окремих державних структур та груп підприємств. Значний вплив на процес реалізації можуть здійснювати суб'єкти продовольчого ринку (виробники, переробники, посередники, рекламні фірми, сфера торгівлі і ресторанного господарства та ін.), центральні, регіональні та місцеві установи, засоби масової інформації, професійні об'єднання, неурядові організації, роль яких має бути врахована на етапі планування (рис. 3.6).

	Завдання	Суб'єкти участі та відповідальності
Перший рівень	Формування політики	Державні установи, виробники, торговельні компанії, наукові установи, неурядові організації, споживачі
Другий рівень	Координація діяльності щодо моніторингу і контролю	Міністерство аграрної політики України
Третій рівень	Інспектування і забезпечення дотримання правил	Держспоживстандарт, санепідемслужба, ветінспекція, держінспекція захисту рослин, організації споживачів
Четвертий рівень	Комунікації, освіта, підготовка кадрів	Державні установи, виробники, торговельні компанії, наукові установи і навчальні заклади, споживачі

Рис. 3.6. Рівні комплексної системи контролю якості та безпеки харчових продуктів

Джерело: власні дослідження.

Наявність розгалуженої системи державних органів та установ, відповідальних за окремі аспекти проблеми якості та безпеки продовольства, потребує повноцінної координації міжгалузевих

дій, яка має бути покладена на Міністерство аграрної політики України. Його роль полягатиме у розробці рекомендацій, методичних вказівок, планів дій державним органам стосовно формування, реалізації, моніторингу і оцінки ефективності політики в сфері харчування.

Важливою є проблема розповсюдження інформації щодо законодавства з питань якості та безпеки продовольства, міжнародного досвіду у вказаній сфері, результатів контролю та ін. Інформування є необхідним для споживачів, виробників, наукової громадськості, регулюючих органів. При цьому мають використовуватися усі доступні методи розповсюдження інформації: наукові публікації, популярні публікації у засобах масової інформації, огляди, листівки, прес-релізи, бюлетені, сторінки в Інтернеті.

У більшості країн уряди відіграють суттєву роль у стимулюванні застосування систем управління якістю продукції шляхом налагодження ефективного співробітництва з усіма суб'єктами діяльності в ланцюгу постачання харчових продуктів, включаючи галузеві асоціації, наукові установи, переробні підприємства і виробників, постачальників сировини, експортерів та імпортерів [318]. Одним із напрямів загальнодержавної і регіональної політики в сфері якості та безпеки продовольства має бути підтримка підприємств, які впроваджують системи якості на рівні міжнародних стандартів. Вона може реалізуватися у вигляді інвестиційних, фінансових, інформаційних заходів підтримки.

Виробники мають бути належним чином поінформовані щодо переваг та необхідності впровадження систем управління якістю для випуску якісної, безпечної та конкурентоспроможної продукції. На державу також покладається завдання реалізації програм щодо підготовки відповідних кадрів, технічної підтримки, розвитку інфраструктури, налагодження комунікаційного процесу між державними установами та виробниками, оцінки результатів впровадження систем управління якістю, їх ефективності та консультування стосовно можливих способів удосконалення.

Лібералізація та глобалізація торгівлі харчовими продуктами зумовлює необхідність розробки нових інструментів з

врегулювання ситуацій, у яких небезпечні продукти можуть поширюватися без усякого контролю. Одним із таких інструментів є створення системи оперативного оповіщення про ситуацію в сфері харчових продуктів, що надходять на ринок. Однією з умов, від яких залежить належне функціонування ринку, є оперативність, з якою інформація про ризики, пов'язані з тими чи іншими споживчими товарами, що можуть надійти на ринок, доводиться до відома громадськості, а також точність цієї інформації.

Європейське співтовариство запровадило в дію систему оперативного оповіщення ще в 1978 р. Спочатку вона була створена на підставі рішення Ради ЄС як система оповіщення короткострокової дії для реалізації заходів у зв'язку з безпосередньою і серйозною загрозою для здоров'я і безпеки споживачів. Це рішення було замінено в 1989 р. іншим рішенням Ради ЄС, що передбачає створення в рамках Співтовариства системи оперативного обміну інформацією про ризики, пов'язані з використанням споживчих товарів. У свою чергу, на зміну цьому рішення прийшли конкретні положення, що містяться в Директиві Ради 92/59/ЕЕС від 29 червня 1992 р., яка регламентує загальні питання безпеки виробів [298]. Ст. 8 цієї Директиви забезпечує нормативну базу для створення в рамках Європейського співтовариства системи оперативного оповіщення у відношенні як сектора харчових продуктів, так і інших споживчих товарів. Згідно з директивою, держави-члени зобов'язані надавати інформацію у випадку серйозного і безпосереднього ризику для здоров'я споживачів. Така інформація повинна надаватися в терміновому порядку. Вона застосовується до всіх споживчих товарів, як продовольчих, так і непродовольчих тією мірою, якою ці товари не охоплюються конкретними аналогічними положеннями інших нормативних актів Співтовариства.

Розробити конкретні критерії, що точно являє собою безпосередній і серйозний ризик, неможливо; у цьому зв'язку національні органи розглядають кожен конкретний випадок окремо. При виявленні серйозного і безпосереднього ризику національний орган консультується, наскільки це можливо і доцільно, з виробником чи оптовим торговцем відповідного товару. Їх точка зору та інформація може виявитися корисною як

для адміністрації держав-членів, так і Комісії у визначенні заходів, які необхідно прийняти з метою забезпечення захисту споживача з мінімальними збоями в роботі ринку. З цією метою держави-члени повинні вжити заходів щодо одержання якомога більшої інформації про дані продукти і характер небезпеки, не применшуючи при цьому необхідності в реалізації оперативних заходів.

Як тільки яка-небудь держава-член виявила серйозний і безпосередній ризик, наслідки якого поширюються чи можуть поширитися за межі її території, і прийняла чи вирішила вжити відповідних заходів, вона негайно інформує про це Комісію. При цьому надаються всі елементи даних, зокрема інформація, що дозволяє ідентифікувати даний продукт; пов'язану з ним небезпеку, включаючи результати будь-яких тестів/аналізів, що стосуються до оцінки рівня ризику; характер прийнятих заходів або заходів, що повинні бути прийняті. Якщо держава-член вважає, що певна інформація має конфіденційний характер, вона повинна уточнити цей момент і обґрунтувати своє прохання щодо забезпечення конфіденційності, маючи на увазі, що необхідність здійснення ефективних заходів щодо захисту споживачів має більше значення в порівнянні з питанням конфіденційності. Варто також мати на увазі, що запобіжні заходи вживаються у всіх випадках, як по лінії Комісії, так і членами мережі в різних державах-членах, щоб уникнути непотрібного розголошення інформації, що може завдати шкоди комерційній репутації даного продукту чи групи продуктів.

Комісія перевіряє отриману інформацію на предмет її відповідності критеріям повідомлення, зв'язується у разі необхідності з країною, що повідомила, і негайно направляє інформацію електронною поштою відповідним органам інших держав-членів та копію в кожне постійне представництво. Комісія може також зв'язатися з державою-членом, що, за припущеннями, є країною походження даного продукту, із проханням провести необхідні перевірки. У той же час, при необхідності і з метою доповнення отриманої інформації, Комісія може, як виняток, розпорядитися щодо проведення розслідування за своїм розсудом і скликати відповідний комітет. У випадку такого розслідування держави-члени здійснюють усі можливі

заходи з метою надання Комісії необхідної інформації. Іншим державам-членам направляється прохання по можливості негайно представити Комісії інформацію, чи знаходився даний продукт у продажу на його території та додаткові дані, отримані відносно даного виду небезпеки, включаючи результати будь-яких тестів/аналізів, проведених у порядку оцінки рівня ризику.

У будь-якому випадку вони повинні якомога швидше проінформувати Комісію про заходи, що були прийняті або які необхідно прийняти; дату, коли продукт, зазначений в інформації, був виявлений на його території, а також причини, через які не було вжито необхідні заходи. Якщо яка-небудь держава-член має намір, крім конкретних заходів, прийнятих у зв'язку із серйозним і безпосереднім ризиком, змінити своє законодавство шляхом прийняття відповідних технічних специфікацій, цей намір повинен бути доведений до відома Комісії на стадії розробки проекту, що передбачено Директивою 98/34/ЄС, вказавши, у разі потреби, термінові заходи. З практичної точки зору в рамках системи мають бути створені три рівні інформації, що підлягає обміну між державами-членами і Комісією, – оповіщення, інформаційні повідомлення і новини [296].

Оповіщення. Попереджають про фактори ризику, пов'язані з продуктами, що вже надійшли в оборот більш ніж в одній державі-члені і викликають необхідність негайних дій з метою їх виявлення і вилучення з обороту. Оповіщення направляються офіційними контактними пунктами держав-членів і асоційованих країн у випадку виявлення проблеми і наміру вжити відповідних заходів. Однак іноді засоби масової інформації дізнаються про це раніше і Комісія одержує інформацію з преси до отримання повідомлення по мережі оперативного оповіщення. У цьому випадку Комісія негайно зв'язується з країною, з якої надійшла така інформація, з метою її підтвердження чи одержання додаткової інформації стосовно проблем, що виникли.

Інформаційні повідомлення. Дія системи оперативного оповіщення постійно відбувається на добровільній основі у випадках, що не обов'язково припускають необхідність прийняття негайних заходів, оскільки не відповідаючий вимогам продукт не був випущений в оборот, однак інформація про нього може виявитися корисною для інших учасників мережі. Результати

контролю безпеки, проведеного на імпортованих харчових продуктах у місцях перетинання кордонів Співтовариства (чи Європейської економічної зони), саме і є одним з таких випадків. Оскільки продукти, що не відповідають встановленим нормам, можуть являти собою певний ризик, тому вони не допускаються на територію Співтовариства і у зв'язку з цим не надходять в оборот. Проте отримана інформація поширюється серед інших держав-членів і асоційованих країн для того, щоб вони вжили заходів щодо запобігання перевезенню цих продуктів через контрольні пункти іншої держави-члена і передбачити відповідну перевірку майбутніх поставок.

Новини. Інший вид корисної інформації стосовно проблем здоров'я і безпеки, пов'язаної з харчовими продуктами, що не надається Комісії тим чи іншим членом або асоційованою країною в порядку здійснення процедури оповіщення чи інформаційного повідомлення, але яка, на його думку, може становити інтерес для контрольних органів, поширюється через мережу під назвою «Новини». Як приклад, можна навести інформацію, яку мають системи моніторингу третіх країн про продукти, що можуть надходити в продаж на міжнародні ринки. Інформація, що збирається Канадським агентством харчового контролю, Адміністрацією США з питань продуктів і лікарських засобів (ФДА), Харчовим агентством Австралії і Нової Зеландії (АНЗФА) та іншими, дозволяла в минулому ідентифікувати харчові продукти на європейському ринку, що вже піддавалися заходам контролю в цих країнах [296, с.6].

Таким чином, Європейське співтовариство нагромадило значний досвід в управлінні діяльністю інформаційної мережі щодо ризиків харчового походження в інтересах держав-членів. Розглянута система працює ефективно завдяки тому, що вся робота з централізації інформації, її аналізу і поширення серед учасників мережі проводиться єдиним органом, яким є Європейська Комісія.

В умовах інтеграції України в європейський економічний простір виникає необхідність створення відповідної національної мережевої системи оперативного оповіщення з метою повідомлення про прямі і непрямі небезпеки для здоров'я людей, зумовлені харчовими продуктами. Вказана система повинна від-

повідати діючим європейським стандартам та враховувати останні тенденції щодо її удосконалення, які відбуваються в країнах-членах ЄС. Тільки за таких умов вона з часом зможе інтегруватися у європейську систему оперативного оповіщення про ситуацію в сфері харчових продуктів. Зазначена система має поширюватися на всі харчові продукти, призначені для споживання людьми, корми для тварин, та включати увесь спектр прямих і непрямих ризиків незалежно від того, коли вони можуть виникнути. На початковому етапі така система в Україні повинна бути створена як внутрішня міжрегіональна, що дозволить здійснювати ефективний обмін необхідною інформацією щодо якості та безпеки харчових продуктів між окремими регіонами держави (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Система оперативного оповіщення щодо безпеки харчових продуктів

Джерело: власні дослідження.

Ця мережа дозволить сполучити регіони та центральний орган, який відповідає за якість і безпеку харчових продуктів. Коли будь-який член мережі матиме інформацію щодо серйозного чи непрямого ризику для людини, пов'язаного з тим чи

іншим харчовим продуктом чи кормом для тварин, то вона повинна негайно направлятися до центрального органу по мережі оперативного оповіщення. Останній має знаходитися в основі системи. Він може доповнити отримане повідомлення науковою чи технічною інформацією з метою полегшення роботи з оперативного і належного врегулювання ситуації, пов'язаної з цим ризиком.

Функціонування системи базується на принципі превентивності. Інформація, що направляється по мережі оперативного оповіщення, має бути точною і чітко визначеною. Відповідний харчовий продукт описується якомога точніше, включаючи дані про його кількість, розміри і тип тари, серійний номер партії чи виробника, термін придатності, торгове найменування і будь-яке конкретне маркування, наприклад фірмові знаки чи інші ідентифікаційні написи, найменування і адресу виробника, продавця чи імпортера. Для того щоб якнайшвидше простежити рух даного продукту, необхідно надати інформацію про його надходження в оборот. Слід також точно описати заходи, вжиті з метою зниження чи усунення ризиків, із зазначенням органів, що стежать за вилученням цих продуктів з обороту, передачею їх на тимчасове зберігання і можливе знищення. Характер ідентифікованого ризику повинен бути чітко визначений на основі об'єктивного спостереження. Точний тип і масштаби небезпеки мають бути достатньо вірогідними, а інформація повинна давати можливість для ідентифікації контамінанту або токсину і, по можливості, рівнів забруднення та їх можливого впливу на споживачів. Важливим елементом такої інформації є результати лабораторних перевірок. Разом з тим, якщо існує чіткий зв'язок між споживанням даного харчового продукту і серйозними наслідками для здоров'я споживачів, то це повинно доводитися до відома відповідних органів, не очікуючи остаточного підтвердження, навіть якщо відповідний контамінант точно не ідентифікований.

Вилучення певного продукту з обороту може серйозно вплинути на економічний стан того чи іншого сектора економіки або суб'єкта економічної діяльності. Тому коли джерело ризику усунуто, а небезпечний продукт цілком вилучений з обороту, по мережі необхідно направити повідомлення «скасування» з метою

послаблення контролю. Доцільною є розробка механізму електронного обміну інформацією щодо безпеки продуктів харчування у вигляді інформаційного Порталу. Основними його користувачами будуть національні установи і регіональні організації, що займаються безпекою харчових продуктів, а також органи, пов'язані з торгівлею продовольством і сільськогосподарською продукцією. Інформація і дані, що передаватимуться через Портал, можуть бути корисні також широкому колу інших користувачів, включаючи промисловість, приватний сектор і неурядові організації, а також засоби масової інформації. Портал зможе забезпечувати єдиний пункт доступу до офіційної національної і міжнародної інформації з якості і безпеки харчових продуктів.

У контексті функцій уряду щодо забезпечення ефективного регулювання контролю харчових продуктів усе більш значимою стає його роль з інформування, освіти і консультування суб'єктів господарської діяльності протягом усього продовольчого ланцюга «від ферми до столу». До таких заходів належить надання збалансованої фактичної інформації споживачам про безпеку харчових продуктів; створення якісних освітніх програм для основних посадових осіб і співробітників харчової промисловості; розробка програм підготовки інструкторів.

Таким чином, вирішення проблем безпеки харчових продуктів, як однієї з ключових передумов забезпечення належного рівня здоров'я населення, вимагає застосування структурованого підходу, що поєднує в собі раннє виявлення небезпек і ризиків та контрольні заходи відповідної дії. Ефективність такого підходу залежить від забезпечення тісного співробітництва між виробниками, контролюючими органами і споживачами [222].

Актуальним аспектом формування продовольчої безпеки є проблема використання при виробництві продовольства генетично модифікованих джерел. Цілковитої підтримки при цьому заслуговує позиція науковців РВПС НАН України стосовно того, що вітчизняна законодавча база з питань якості та безпеки харчових продуктів повинна бути сформована таким чином, щоб найбільш повно враховувати основоположні принципи застереження у питаннях використання ГМО та сприяти захисту прав кожної людини нинішнього та майбутнього поколінь (сьогод-

нішніх та потенційних споживачів харчової продукції) жити у навколишньому середовищі, сприятливому для здоров'я та добробуту, та без побоювань харчуватися високоякісними та безпечними продовольчими продуктами будь-то вітчизняного чи імпортного виробництва [39, с.11-12].

Зміни в економіці, пов'язані з глобалізацією та лібералізацією ринків, зумовлюють нові проблеми для політичного та економічного секторів і споживачів. Сучасна споживча політика має допомагати структурним змінам, посилювати конкуренцію і створювати передумови для функціонування ринків. У цьому відношенні державна політика щодо захисту прав споживачів базується на принципах профілактики здоров'я споживача та безпеки і захисту його економічних інтересів, укріплення самовизначення і власної відповідальності. Інформування споживача та прозорість даних покращують процес прийняття рішень, сприяють самовизначенню і підтримують конкуренцію [305, с.40]. Споживачі хочуть мати якнайповнішу інформацію щодо походження продукту, його складу та способу виробництва. Найбільш важливим джерелом інформації при цьому є маркування харчових продуктів.

Питання розробки та реалізації технічних регламентів щодо маркування продуктів харчування в Україні, на відміну від світової практики, залишається слабким місцем сучасної аграрної політики і до проблеми безпеки харчових продуктів практично не включається. Маркування продуктів призначене, щоб допомогти споживачам вибрати більш здорові харчові продукти для діти, що знижує ризик захворювань, пов'язаних із харчуванням. Обов'язковість надання інформації про продукти також є стимулом підприємствам для виробництва більш здорових харчових продуктів [302]. Проблема маркування є однією з найбільш дискусійних в сфері продовольчої політики. Безперечним є факт, що споживачі в усьому світі мають одержувати повну інформацію щодо вмісту поживних речовин у їжі, однак точний характер маркування до сьогоднішнього дня є центральною темою міжнародних переговорів у рамках комісії «Кодекс Аліментаріус» – спільному органі Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН і Всесвітньої організації охорони здоров'я, яким доручено розробку загальної угоди з ключових проблем безпеки харчових продуктів.

Першими в Європі інформувати покупців про якісний склад харчових продуктів з метою попередження захворюваності, зокрема на ожиріння, почали у Великобританії. До 2007 р. британська державна програма маркування продуктів харчування з високим вмістом цукру, солі і жирів підтримувалася лише двома виробниками – McCain Foods і New Covent Garden Soup Company. Агентство з стандартизації продуктів харчування FSA (Food Standards Agency) пропонувало взяти участь у програмі іншим виробникам продуктів харчування, але більшість із них відмовилися, посилаючись на те, що агентство не має повноважень їх примусити.

Тим часом найбільші британські виробники продуктів харчування, наприклад Kellogg's, Nestle, Cadbury Schweppes і Coca-Cola, підготували та розпочали реалізовувати з початку 2007 р. альтернативну програму GDA (Guideline daily amount – посібник із щоденного споживання). Об'єднання залучило також відомі компанії роздрібної торгівлі: Sainsbury's, Waitrose, Asda, the Coop, Wal-Mart, Marks and Spencer, McCain, а також Tesco і Somerfield. Учасники об'єднання інтегрують більше 40% британського ринку харчових продуктів і сфери роздрібної торгівлі.

Маркування програми GDA схоже на світлофор: на ньому показано три рівні, відзначені зеленим, жовтим і червоним кольорами та кількістю жирів, солі і цукру, допустимими для кожного з цих рівнів. Маркування проти ожиріння містить інформацію про щоденний баланс основних груп продуктів, а також кількість калорій у кожному з них [304]. Окрема увага має приділятися маркуванню продукції, що вирощена з використанням хімічних препаратів або ж містить генетично модифіковані компоненти. Щодо даного питання корисним є досвід США, де національні правила маркування екологічно чистих продуктів вперше були розроблені Міністерством землеробства США і представлені на обговорення ще наприкінці 1997 р. Протягом трьох років співробітники міністерства збирали відгуки і коментарі, яких було отримано близько 300 тис.

Упродовж двох років переглянуто відгуки і доопрацьовано правила. У результаті – прийнято положення, що продукти, вирощені з використанням добрив, отримані з допомогою методів

біотехнологій чи генної інженерії, опромінені або такі, що були піддані обробці гербіцидами, пестицидами, не можуть вважатися «натуральними». Позначення продукту «натуральний 100%» означає, що він містить тільки екологічно чисту природну сировину та інгредієнти. Позначення продукту «натуральний» означає, що він містить 95% інгредієнтів природного походження (крім води і солі), а позначення «зроблено з використанням натуральних інгредієнтів» вказує, що тільки 50-75% складових продукту мають природне походження. Усі природні інгредієнти внесені до декларації продукту. Продукти, до складу яких входить менше ніж на 50% природних інгредієнтів, не можуть позначатися як «натуральний» чи «зроблено з використанням натуральних інгредієнтів». Допускається на допоміжній етикетці наводити список всіх інгредієнтів продукту [301].

Споживачі в усьому світі отримують все більший доступ до нових харчових продуктів та інформації про них. В цілому це позитивний процес, проте він породжує і негативні моменти, оскільки маркування здатне вводити споживачів в оману. Таке маркування може несприятливо впливати на здоров'я споживачів і на торгівлю харчовими продуктами. Навіть якщо інформація правдива, але така, що дезорієнтує, це може спонукати споживачів до неправильних висновків. Отже, як наявність, так і відсутність інформації здатна зробити маркування таким, що вводить в оману.

Вплив культури населення особливо важливий в розумінні того, чому споживачі в різних країнах, або й різних регіонах однієї країни, по-різному тлумачать одну інформацію. Культуру можна визначити як цінності, переваги і прийнятні правила поведінки групи людей – приміром, населення чи країни регіону – що передаються з покоління в покоління. Культурні відмінності впливають на формування висновків споживачами, коли вони сприймають зміст маркування, його символ чи образ. Отже, передане повідомлення може в одній культурі ввести в оману, а в іншій ні. Наприклад, споживачі в одній культурі можуть сприймати такі терміни, як «першокласний» і «кращий», як такі, що означають вищу якість, тоді як споживачі в іншій культурі можуть не звертати на них уваги, розглядаючи такі заяви як типові перебільшення рекламного характеру.

Повідомлення, що вводять в оману, часто передаються через заяви, символи чи образи, які щирі в буквальному значенні, однак спонукають споживачів до помилкових висновків. Тлумачення тверджень, що вводять в оману, може знаходитися під впливом таких факторів, як культура, знання, освіта і характеристики маркування. Маркування, що дезорієнтує одну групу людей чи представників однієї культури, може і не впливати на поведінку інших. Ярлики можуть вводити в оману внаслідок того, що деякі істотні факти не згадуються, використовується мова чи символи, що заплутують споживача. Споживачі можуть робити невірні висновки стосовно незгаданих атрибутів або ж внаслідок неправильного згадування компанії чи особи, яка схвалила продукт. Появі маркування продукту харчування, що вводить в оману, можна запобігти, наприклад, за допомогою вимоги надання додаткової інформації, прийняттям відповідних стандартів чи шляхом заборони на твердження, що будуть визначені як такі, що свідомо вводять в оману.

Окремого розгляду потребує проблема сучасного стану маркування продуктів харчування в Україні. Ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів» визначено, що споживач має право на одержання необхідної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про продукцію, що забезпечує можливість її свідомого і компетентного вибору. Інформація повинна бути надана споживачеві до придбання ним товару та має, зокрема, містити дані про основні властивості продукції, а саме: про склад (включаючи перелік використаної у процесі виготовлення сировини, в тому числі харчових добавок), номінальну кількість (масу, об'єм тощо), харчову та енергетичну цінність, умови використання та застереження щодо вживання продуктів харчування окремими категоріями споживачів, а також іншу інформацію, що поширюється на конкретний продукт; відомості про вміст шкідливих для здоров'я речовин, які встановлені нормативно-правовими актами, та застереження щодо застосування окремої продукції; позначку про наявність у складі продукту генетично модифікованих компонентів; правила та умови ефективного і безпечного використання продукції; строк придатності товару.

Стосовно продукції, яка за певних умов може бути небезпечною для життя, здоров'я споживача та його майна,

навколишнього природного середовища, виробник (продавець) зобов'язаний довести до відома споживача інформацію про таку продукцію і можливі наслідки її споживання [156]. Проте на практиці дані положення Закону до цього часу часто ігноруються виробниками, а окремі, зокрема щодо зазначення наявності у складі продукції генетично модифікованих компонентів, зовсім не виконуються.

З метою посилення роботи у вказаному напрямі та адаптації національних стандартів у сфері обігу продовольчої продукції до європейських вимог Постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. № 985 «Питання обігу харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми» визначено, що з 1 листопада 2007 р. ввезення та реалізація харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми в кількості більш як 0,9%, здійснюються за наявності відповідного маркування із зазначенням якісного складу таких продуктів. Забороняється ввезення, виробництво та реалізація харчових продуктів, призначених для дитячого харчування, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми [140]. Проте в Україну ввозиться у великій кількості сільськогосподарська продукція, вироблена на основі методів генної інженерії, яка використовується як сировина вітчизняними підприємствами харчової промисловості. Тому необхідно вимагати маркування не тільки готової продукції, а й сировини при її ввезенні на митну територію України.

Загалом система маркування харчових продуктів в Україні, як важливий напрям продовольчої політики держави, залишається нерозвиненою. Діюче маркування надає обмежений спектр інформації про поживні та харчові якості продукту, що не дозволяє споживачам використовувати її для побудови раціонального харчового раціону. Тому необхідно продовжити розробку рекомендацій, керівних принципів і стандартів у сфері маркування продовольчих товарів, а також заходів щодо удосконалення зв'язку між виробниками і продавцями харчових продуктів з покупцями і споживачами. Вітчизняна система маркування має бути адаптованою до світових стандартів і у той же час враховувати національні особливості. До цієї роботи мають бути залучені не лише відповідні державні органи, а й виробники, торговельні підприємства та споживачі [221].

На розвинутих ринках посилюється тенденція щодо активізації ролі споживачів у розробці нових продуктів і процесів їх виробництва. Змінюється саме ставлення до проблеми якості. Сприйняття продукту залежить тепер не лише від його якості, а й від способу виготовлення. Зростає попит на зручні (готові до вживання у будь-який час у будь-якому місці), здорові (функціональні), свіжі продукти, продукти, що мають підвищені сенсорні властивості, нові «екзотичні» і, насамперед, безпечні продукти. Споживачі також очікують вищого рівня прозорості і відслідковуваності у складі та виробництві продуктів [294].

Політика стосовно споживачів спрямовується на захист їхніх інтересів на ринку за допомогою різних механізмів контролю. Важливе значення при цьому має створення механізмів розповсюдження інформації, яка має надати споживачам можливість контролювати весь харчовий ланцюг [314]. Іншими напрямками діяльності у цій сфері є розробка економічних важелів стимулювання споживання «здорових» харчових продуктів при одночасному скороченні привабливості продуктів, які варто споживати у менших кількостях відповідно до рекомендацій про раціональне харчування; створення механізмів моніторингу й оцінки, зокрема таких як попередня експертиза змісту рекламних кампаній; проведення заходів, спрямованих на інформування споживачів щодо питань якості та безпеки харчових продуктів та їхніх прав.

Виробництвом, переробкою та торгівлею харчовими продуктами питання політики у сфері якості та безпеки продовольства не вичерпуються. Останньою критичною точкою є процес зберігання харчових продуктів, їх приготування та вживання безпосередньо споживачами, порушення якого може призвести до хвороб. Тому споживачі мають бути поінформовані щодо заходів запобігання таких захворювань. Тобто має бути організована система освіти споживачів щодо гігієни та безпечності харчових продуктів. Важливими учасниками процесу інтерактивної комунікації зі споживачами щодо питань, пов'язаних з якістю та безпекою харчових продуктів, є незалежні організації споживачів. У Європейській економічній зоні такі організації користуються високою довірою споживачів та суспільства порівняно з іншими джерелами інформації [310].

Тому участь організацій споживачів у розробці політики має суттєве значення. Характер такої участі має бути відкритим і прозорим, щоб дати можливість споживачам зробити свій внесок у розробку політики.

Таким чином, політика у сфері якості та безпеки харчової продукції має базуватися на комплексному інтегрованому підході, який передбачає представництво всіх зацікавлених сторін, у тому числі споживачів, комунікація з якими має відбуватися на постійній основі, а не лише у випадках виникнення проблемних ситуацій.

3.4. Харчування населення

Державна політика в галузі харчування – це комплекс заходів, спрямованих на створення умов, що повністю забезпечують потреби різних верств населення в раціональному і збалансованому харчуванні, адекватному національним традиціям і звичкам, віку, професії, стану здоров'я, економічному становищу та екологічній ситуації, у відповідності до вимог сучасної медичної науки. В Україні норми споживання розробляються спеціалістами в області гігієни харчування за статеві-віковими і професійними групами, враховуючи географічні і соціальні умови. Існують норми харчування двох основних рівнів.

По-перше, це норми верхньої межі раціонального (оптимального) харчування, перевищення якої породжує проблему переїдання і надлишкової ваги. Досягнення таких норм означає, що завдання продовольчої доступності вирішене і має місце стан продовольчого благополуччя. Норми раціонального харчування, рекомендовані Українським НДІ харчування, передбачають добову калорійність 2928 ккал. Щоправда, оптимальна енергетична цінність продовольства, що споживається, за оцінками ФАО, складає 2700 ккал в день, а рівень недостатнього харчування визначений в 1750 ккал в день [273]. Друге – норми мінімального продовольчого споживання, що визначають нижню межу необхідного надходження поживних речовин. Такі норми розглядаються як граничні критерії продовольчої безпеки. Якщо норми верхньої межі раціонального харчування мають характер рекомендацій, то мінімальним нормам продовольчого споживання

вання в Україні надано статусу нормативного акту. Вони розраховуються на виконання Закону України «Про прожитковий мінімум» і затверджуються постановою Кабінету Міністрів України [167].

Історично продовольча проблема завжди перебувала в полі зору директивних і виконавчих органів України. Вживалися відповідні заходи, спрямовані на досягнення науково-обґрунтованих норм споживання продукції на душу населення. Тому до 1991 р. споживання основних продовольчих товарів як загалом в Україні, так і в Житомирській області, мало досить високий рівень. Необхідно однак зазначити, що загроза продовольчій безпеці держави була закладена ще за часів існування СРСР. Шляхом субсидування продовольчого споживання, і особливо споживання соціально значимих продуктів – м'яса і молока, підтримувався штучно завищений попит населення.

У всіх соціалістичних країнах Європи, в тому числі і СРСР, споживання м'ясопродуктів не відповідало рівню розвитку національної економіки. Розрахунки Економічної дослідної служби Мінсільгоспу США показують досить стійкий зв'язок між душевим споживанням м'ясопродуктів і рівнем ВВП на душу населення. Виняток становлять лише колишні соціалістичні країни, в яких високий рівень споживання м'ясопродуктів не відповідав їх економічному розвитку [316]. Іншими словами, завищений попит підтримувався за рахунок наростання бюджетного дефіциту, скорочення споживання інших товарів. Наступний перехід до ринкової економіки виявився дуже складним і мав негативні соціальні наслідки. У перші роки розбудови державності проявилися протиріччя між галузями АПК, відбулася дестабілізація кредитно-фінансової і грошової системи, знизився платоспроможний попит населення на продукти харчування. Внаслідок цього рівень їх споживання почав знижуватися.

Частка витрат, яку домогосподарства направляють на харчування, продовжує займати переважаючий розмір серед інших напрямів використання ресурсів. За даними вибіркового обстеження домогосподарств, що проводиться органами державної статистики, вартість харчування у 2007 р. у середньому на одну особу становила 12 грн. на добу проти 10 грн. у 2006 р.

Вартість добового раціону в домогосподарствах найменш забезпеченого першого дециля та в групі домогосподарств із середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму становила відповідно 7 та 8 грн. на одну особу проти 19 грн. серед більш заможних домогосподарств десятого дециля. Зростання реальних наявних доходів населення сприяє підвищенню споживчих можливостей населення у забезпеченні належного рівня харчування. Протягом останніх років відбулося покращення структури домашнього харчування, зокрема збільшилося споживання фруктів, ягід, горіхів, винограду, м'яса та м'ясопродуктів, яєць (Додаток Н).

Калорійність добового раціону харчування однієї особи у 2007 р. склала 3482 ккал, вміст білків у спожитих продуктах харчування становив 93 г, жирів – 159 г, вуглеводів – 426 г. Порівняно з 2006 р. калорійність домашнього харчування несуттєво зросла (на 0,3%) за рахунок збільшення в спожитих продуктах на 1,9% вмісту жирів. Вміст білків у спожитих продуктах харчування залишився на рівні попереднього року, а вуглеводів – зменшився на 1,6% (Додаток П). Сільські домогосподарства традиційно спрямовували на харчування більшу частину сукупних витрат, ніж міські (відповідно 57% проти 52%). При цьому сільські жителі споживали більше: картоплі – в 1,5 раза, хліба і хлібних продуктів – на 31%, цукру – на 10%, молока і молочних продуктів – на 5%, овочів і баштанних – на 3%. Калорійність добового раціону одного сільського жителя була на 10% вища, ніж міського.

При збільшенні кількості дітей у домогосподарстві, частка сукупних витрат на харчування, як і раніше, мала тенденцію до зростання при одночасному зменшенні вартості та калорійності добового раціону. Аналогічна тенденція спостерігалася зі зниженням життєвого рівня домогосподарств як по інтервальних групах, так і за їх децильним розподілом стосовно середньодушових загальних доходів (Додатки Л, М, Р, С). Домогосподарства з дітьми до 18 років витрачали на харчування меншу частку усіх сукупних витрат, ніж домогосподарства без дітей (52% проти 55%), вартість (9,7 грн.) та калорійність (2923 ккал) спожитих за добу продуктів однією особою також були значно менші – відповідно в 1,4 раза кожна. Кількість спожитих

основних продуктів харчування однією особою в домогосподарствах з дітьми у 2007 р. була в 1,1-1,6 раза меншою, ніж у домогосподарствах без дітей.

Споживання майже усіх основних продуктів харчування однією особою в багатодітних домогосподарствах було значно нижчим, ніж в однодітних: фруктів, ягід, горіхів, винограду, м'яса і м'ясопродуктів, риби і рибопродуктів, яєць, олії та інших рослинних жирів, овочів і баштанних – на 19–31%, молока і молочних продуктів – на 14%, цукру – на 11%. Разом з тим, середньодушове споживання картоплі, хліба та хлібопродуктів в домогосподарствах, які виховують трьох і більше дітей, було відповідно на 31% та 4% вище, ніж в однодітних.

Підсумки опитування домогосподарств щодо самооцінки рівня своїх доходів, проведеного Держкомстатом України у січні 2008 р., засвідчили позитивні зрушення в оцінках домогосподарствами своїх можливостей щодо покращення раціону харчування дітей. Порівняно з 2006 р. скоротилися частки домогосподарств з дітьми, які через нестачу коштів не могли давати дітям їжу або гроші на харчування в школі (з 1,4% у 2006 р. до 0,8% у 2007 р.), фрукти чи соки (з 4,1% до 3,6%), ласощі хоча б раз на тиждень (з 2,2% до 2,1%). Разом з тим, якщо в цілому серед домогосподарств з дітьми певні проблеми з харчуванням дітей через нестачу коштів мали від 1% до 4% домогосподарств, то серед багатодітних 11% повідомили про неможливість давати дітям фрукти чи соки, кожне десяте – не могло давати дітям ласощі раз на тиждень, 5% – не мали змоги давати дітям їжу або гроші на харчування в школі.

За даними опитування домогосподарств щодо сприйняття населенням ознак бідності та позбавлення за існуючих у суспільстві стандартів, проведеного у жовтні 2007 р., 9% домогосподарств повідомили, що через недостатність коштів вимушені були відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування, 38% домогосподарств не мали вдосталь коштів для щоденного споживання м'ясних або рибних страв, чверть – для споживання свіжих фруктів або соків. У домогосподарствах, у складі яких є молоді сім'ї, витрати на харчування склали 51% усіх сукупних витрат, що на 2 в.п. менше, ніж у середньому по всіх домогосподарствах. Вартість добового

раціону однієї особи цієї групи домогосподарств (9,7 грн.) та калорійність (2794 ккал) також були нижчі – відповідно в 1,2 раза. Споживання усіх основних продуктів харчування однією особою у таких домогосподарствах було на 5–23% нижче середнього.

Домогосподарства з середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму витрачали на харчування 63% усіх сукупних витрат. Вартість та калорійність добового раціону однієї особи цієї групи склали відповідно 8,2 грн. та 3009 ккал. До добового раціону домогосподарств з дітьми, домогосподарств, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків, та домогосподарств із середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму входили продукти, вміст білків та вуглеводів в яких менше норми для працездатних осіб.

Найнижчими серед усіх груп були енергетична цінність та вміст поживних речовин у раціоні харчування домогосподарств першої децильної групи розподілу за рівнем середньодушових загальних доходів. Вміст білків, жирів, вуглеводів та калорійність харчування у спожитих однією особою за добу продуктах харчування у цій групі домогосподарств були вищими порівняно з нормами, встановленими прожитковим мінімумом для непрацездатного населення, але нижчими (за винятком жирів та калорійності) відповідних норм для працездатного населення.

Продовжувала зберігатися диференціація в споживанні продуктів харчування між домогосподарствами найменш забезпеченого першого дециля, із середньодушовими загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму, та найбільш заможними домогосподарствами, які складають десятий дециль. Останні спрямовували на харчування, порівняно з домогосподарствами найменш забезпеченого першого дециля і домогосподарствами, середньодушові загальні доходи яких у місяць нижче прожиткового мінімуму, відповідно в 1,6 раза меншу частку усіх сукупних витрат (40%), а вартість (18,8 грн.) спожитих однією особою за добу продуктів була відповідно в 2,5 і 2,3 раза, калорійність (3792 ккал) – в 1,3 раза вищою. В домогосподарствах найменш забезпеченого першого дециля та групи із середньодушовими загальними доходами нижче прожиткового мінімуму однією особою було спожито фруктів, ягід, горіхів,

винограду, м'яса та м'ясопродуктів, риби і рибопродуктів, молока і молочних продуктів, овочів і баштанних, цукру, олії та інших рослинних жирів, яєць відповідно в 1,2-3,2 раза та 1,2-2,9 раза менше, ніж серед найбільш заможних, а споживання картоплі – відповідно на 3% та 4% більше.

Значну роль у забезпеченні населення, особливо сільського, продуктами харчування традиційно продовжували відігравати особисті селянські господарства. У них було вироблено більше половини спожитої в домогосподарствах картоплі, близько третини – овочів і баштанних, чверть – яєць, 14% – молока і молочних продуктів, по 11% – фруктів, ягід, горіхів, винограду, м'яса і м'ясопродуктів. У сільських домогосподарствах було вироблено відповідно від 90% до 36% зазначених продуктів. У багаточисельних та багатодітних домогосподарствах, у домогосподарствах найменш забезпеченого дециля та в домогосподарствах із середньодушовими загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму частка спожитих продуктів харчування, вироблених в особистих селянських господарствах, була вищою середнього рівня в усіх домогосподарствах.

У 2007 р. грошові витрати, як і в попередньому році, становили 89% сукупних витрат домогосподарств. Грошові кошти домогосподарства переважно направляли на задоволення споживчих потреб. Частка споживчих витрат становила 90%, що на 0,4 в.п. більше, ніж у 2006 р. У структурі грошових витрат частка, яку домогосподарства витрачали на купівлю продовольчих товарів та оплату харчування поза домом, становила 53%, у міських – 55%, сільських – 47% (у 2006 р. – відповідно 54%, 56% та 48%). Домогосподарства з дітьми в середньому на одну особу на місяць витрачали на такі цілі 260 грн., що в 1,4 раза менше, ніж домогосподарства без дітей. Розміри грошових витрат на купівлю продовольчих товарів та оплату харчування поза домом найменш забезпечених домогосподарств першого дециля та домогосподарств із середньодушовими загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму були відповідно в 3,1 та 2,7 раза нижчі, ніж у найбільш забезпечених домогосподарств останнього дециля.

Тобто ситуація зі станом харчування населення України залишається достатньо складною і характеризується незбалансо-

ваною структурою харчового раціону, значною диференціацією в споживанні харчових продуктів між окремими групами домогосподарств та ін., що потребує розробки та реалізації відповідних заходів державної політики, спрямованих на усунення наявних диспропорцій.

У контексті формування продовольчої безпеки держави, загалом, та окремих її регіонів, зокрема, актуальним є питання приведення раціону збалансованого харчування у відповідність до сучасних розробок світової науки про харчування, оскільки законодавчо в Україні затверджений лише мінімальний харчовий раціон, який, до того ж, по окремих аспектах не відповідає задекларованій його відповідності рекомендаціям Всесвітньої організації охорони здоров'я (WHO). В той же час в основі формування пріоритетів аграрної політики повинні знаходитися уявлення не про мінімальне, а про раціональне харчування, як це зроблено у більшості розвинутих країн світу.

У вересні 2000 р. Європейський регіональний комітет WHO, в якому представлені всі держави-члени Європейського регіону WHO (51 країна, в тому числі Україна), затвердив Перший план дій у сфері харчових продуктів і харчування для Європейського регіону WHO. Програмою «Харчування і продовольча безпека» в Європейському регіоні WHO проводиться робота, направлена на те, щоб питання політики у сфері харчування зайняли більш вагоме місце в політиці держав [242, с.2]. Програма передбачає стимулювання і підтримку держав-членів WHO в розробці розумних і довготривалих напрямків політики у сфері харчових продуктів і харчування.

Практичні дані показують, що групи населення можуть жити здоровим життям на сьомому і восьмому десятку років за умови, що вони дотримуються оптимального режиму харчування і підтримують фізичну активність [78, с.1-3]. В усіх країнах основні детермінанти і роль конкретних факторів ризику для хронічних хвороб, як незалежно, так і стосовно конкретних хвороб, а також у їх сполученні, значною мірою залишаються тими ж самими. Вони, зокрема, включають збільшення збуту і споживання харчових продуктів з високим вмістом жирів і/чи цукру і низьким вмістом поживних мікроелементів.

Традиційно зв'язок між харчуванням і здоров'ям базувався на наукових даних, що стосуються дефіциту поживних макро- і мікроелементів. І хоча для профілактики дефіциту необхідно мати достатню кількість їжі, на даний час широко визнається той факт, що і надто велика кількість одних продуктів у поєднанні з надто малими кількостями інших підвищує ризик розвитку хвороб. Усе ширше визнається необхідність у наданні більш всеохоплюючого характеру державній політиці у сфері продовольства і харчування. Політика повинна сприяти попередженню недостатнього харчування, одночасно передбачаючи вирішення таких питань, як забезпечення доступу до достатньої кількості продуктів харчування, які допомагають запобігти розвитку хвороб, зокрема овочів та фруктів. Крім того, ці продукти повинні вирощуватися таким чином, щоб охоронялись і здоров'я населення, і оточуюче середовище.

Експертами WHO та FAO ще у 70-х роках було обгрунтовано включення політики здорового харчування до цілей аграрної політики країни, щоб, поряд із вирішенням проблеми підвищення продуктивності праці у сільському господарстві й інших галузях АПК, покращення системи розподілу доходів, держава виконувала й інші функції, а саме: покращення якості харчового раціону населення, проведення медико-профілактичних заходів, пов'язаних із харчуванням; розробка і реалізація державних програм активного втручання у галузі харчування певних груп населення.

На лікування захворювань, викликаних харчуванням, витрачається значна частина бюджету системи охорони здоров'я. Ці витрати можна було б набагато зменшити, якби проводилась профілактика цих захворювань, оскільки вони лягають тяжким тягарем на суспільство, особливо на уразливі групи населення. Наукові дослідження, розпочаті після Другої світової війни і які продовжуються до сьогоднішнього дня, підтверджують, що раціон харчування, в якому наявні значні кількості насичених жирів, масел, жирних молочних продуктів, значною мірою сприяють розвитку серцево-судинних захворювань, деяких онкологічних захворювань і ожиріння [192, с.1].

У більшості країн Європи, а також у США і Канаді питання про харчування населення підняте на державний рівень і

знаходиться під постійною увагою урядів цих країн. Останні керуються у своїх діях національними програмами «Здоров'я для всіх», що реалізуються вже понад 10 років. Завдяки цьому в багатьох економічно розвинених країнах світу вдалося досягти зниження рівня захворюваності і смертності від серцево-судинних захворювань на 30-50% і майже у 100% населення запобігти розвитку карієсу. При цьому регрес захворюваності на 38% обумовлений корекцією раціону харчування. Завдяки поінформованості населення про взаємозв'язок харчування та хронічних хвороб в Австралії і Новій Зеландії, де кампанія з охорони здоров'я, зокрема нормалізації харчування, протягом багатьох років проводиться в державному масштабі, за 15 років смертність від ішемічної хвороби серця зменшилася на 40-50%. За цей же період смертність від цього захворювання в Польщі зросла на 72% [254, с.4]. Поляки традиційно віддають перевагу жирним сортам м'яса та молочним продуктам.

У США дослідження, пов'язані з розробкою раціону харчування, використовуються для надання інформаційної підтримки населенню. Федеральна політика США сформульована в «Керівництві по харчуванню для американців» [312]. Дослідження з дієтології використовуються при проведенні аграрної політики в ряді інших країн. У 1975 р. у Норвегії прийнята державна програма в галузі харчування з тим, щоб поєднати аграрну політику із заходами щодо укріплення здоров'я населення. У 1984 р. у Нідерландах прийнята державна програма з раціону здорового харчування та створений банк даних про харчовий склад продуктів, які виробляються в країні. Як показують результати досліджень групи спеціалістів ВНО, покращення здоров'я населення, зокрема попередження хронічних захворювань у зрілому віці, значно зменшують видатки державного бюджету, пов'язані з наданням необхідної медичної допомоги внаслідок втрати працездатності.

Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. №656 «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» затверджено набори продуктів харчування для дітей, працездатного та непрацездат-

ного населення. Виходячи з положень Закону України «Про прожитковий мінімум», на основі якого прийнята вказана постановова, зазначені набори продуктів харчування повинні забезпечувати задоволення організму працюючої людини у відтворенні працездатності, збереження працездатності для безробітного, відновлення у необхідних випадках працездатності для особи, яка її втратила.

Сам прожитковий мінімум визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Вказане визначення є неконкретним, оскільки не дає відповіді на такі важливі питання: що значить нормальне функціонування організму? Яку тривалість життя забезпечує визначений набір продуктів харчування? Чи можна при такому раціоні очікувати стабілізації демографічної ситуації і зменшення рівня захворюваності населення та ін.

Відповідно до Закону України «Про прожитковий мінімум» набір продуктів харчування формується спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері охорони здоров'я з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, виходячи з їх хімічного складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій WHO. Проведене порівняння показує, що в цілому законодавчо затверджений поживний склад добового раціону в Україні відповідає рекомендаціям WHO/FAO та European Heart Network (табл. 3.3).

Проте більш глибоке дослідження виявляє факти значної невідповідності діючих в державі норм споживання окремих продуктів харчування рекомендаціям вказаних міжнародних організації. Наприклад, встановлена норма споживання цукру та кондитерських виробів на рівні в середньому 88 г на добу (зокрема для працездатної особи 101 г, в тому числі чистого цукру 66 г) забезпечує до 14% добової енергетичної потреби, в той час як, згідно з рекомендаціями WHO/FAO, вона не повинна перевищувати 10% (55 г цукру на добу).

Таблиця 3.3

Відповідність затвердженого в Україні поживного складу харчового раціону рекомендаціям WHO/FAO та European Heart Network щодо раціональної структури харчування

Компоненти	European Heart Network	WHO/FAO	Україна
Жири - всього	Менше 30% енергії	15-30% енергії	29% енергії
Насичені жири	Менше 10% енергії	Менше 7% енергії	Ціль відсутня
Трансізомери жирних кислот (трансжири)	Менше 2% енергії	Менше 1% енергії	Ціль відсутня
Овочі і фрукти	Більше 400 г в день	Більше 400 г в день	474 г в день
Сіль	Менше 6 г в день	Менше 5 г в день	Ціль відсутня
Холестерин	Ціль відсутня	Менше 300 мг в день	Ціль відсутня
Вуглеводи	Більше 55% енергії	55-75% енергії	58% енергії
в т.ч. цукор	-	Менше 10% енергії	14% енергії
Харчові волокна	Більше 25 г в день	Ціль відсутня	Ціль відсутня
Білок	Ціль відсутня	10-15% енергії	12,5% енергії

Джерело: адаптовано [Response of the European Heart Network to the draft report of the WHO/FAO Expert Consultation on Diet, Nutrition and the Prevention of Chronic Diseases (Geneva 28 February – 1 February 2002). – University of Oxford: Department of Public Health, 2002. – 6 р.; Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. № 656 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16].

Крім того, в рекомендаціях WHO/FAO та European Heart Network щодо раціонального харчування окрема увага приділяється питанням відповідності харчового раціону за вмістом солі, холестерину, харчових волокон, окремих видів жирів тощо. У вітчизняних законодавчих актах подібних рекомендацій немає.

Враховуючи викладене, питання приведення раціону збалансованого харчування у відповідність до сучасних розробок світової науки про харчування залишається актуальним. Оцінка потреб держави в продовольчій продукції, яка є необхідною для розрахунку базових показників аграрної політики, потребує залучення великого обсягу даних та експертів з різних областей знань: економіки, медицини, науки про харчування, хімії і т.д. Економічна модель, яка приводиться у роботі, базується на розробках міжнародних організацій WHO та FAO (табл. 3.4).

Вказану модель необхідно розглядати як основу для більш конкретних розрахунків, необхідних для того, щоб уніфікувати інформаційну базу в раціональних нормах споживання продуктів харчування. Розробка моделі збалансованого харчування є актуальною ще й тому, що у більшості наукових джерел наводяться суперечливі дані щодо раціональних обсягів споживання тих чи інших продуктів харчування.

За методикою FAO, відповідно до різної харчової цінності прийнято розподіл на зернові і бобові культури. У свою чергу, бобові агреговані в одну підгрупу з горіхами та насінням, споживання яких на рівні 30 г добу є необхідним, оскільки дана продукція забезпечує не тільки надходження достатньої кількості білків, але і необхідні організму мінеральні речовини – калій, фосфор, кальцій, магній, маючи при цьому високу енергетичну цінність при малому обсязі. Останній факт є досить суттєвим, оскільки при формуванні добового раціону необхідно враховувати і обсяги їжі у зв'язку з обмеженням об'ємів переробки продуктів харчування шлунково-кишковим трактом людини. В Україні поки не враховується вказана підгрупа у формуванні пріоритетів аграрної політики, що, зокрема, виражається у відсутності статистичних даних, необхідних для проведення аналізу.

Споживання яєць, передбачене рекомендаціями WHO, складає близько 116 шт на рік, тобто є значно меншим раціональної норми, прийнятої в Україні. Однак враховуючи той факт, що яйця є досить шкідливими з точки зору підвищеного вмісту в них холестерину (570 мг на 100 г яєць, або приблизно на два яйця, при добових нормах споживання до 300 мг за нормами WHO), у моделі залишена норма споживання яєць, рекомендована WHO/FAO.

Таблиця 3.4

**Модель збалансованого харчування населення
(в середньому на одну особу)**

Види продуктів	Загальна енергетична цінність, Ккал на добу	Білки, Ккал на добу	Жири, Ккал на добу	Холестерин, мг на добу	Всього	
					На добу, г	Споживання в рік, кг (з урахуванням відходів)
Хліб і хлібопродукти	1122,0	132,0	98,0	-	330,0	122,9
Бобові, горіхи	150,0	30,0	89,0	-	30,0	12,2
М'ясо та м'ясопродукти	337,5	102,6	182,0	94,5	135,0	75,8
Молоко та молокопродукти	475,0	117,5	264,0	80,5	805,0	293,8
Яйця	20,5	6,6	13,5	74,1	13,0	5,5 (116 шт)
Жири рослинні	135,0	0,0	130,0	-	15,0	5,5
Жири тваринні	89,8	0,3	89,0	8,4	12,0	4,4
Риба і рибопродукти	29,0	19,5	9,2	8,4	28,0	18,6
Цукор	206,0	0,0	0,0	0,0	55,0	20,1
Овочі і фрукти	185,0	19,8	12,2	0,0	450,0	219,0
Картопля	150,2	14,5	1,6	0,0	180,0	91,8
Всього	2900,0	442,8	888,5	266,0	2053	869,6

Джерело: адаптовано [Diet, nutrition and the prevention of chronic diseases: report of a joint WHO/FAO expert consultation. – Geneva: World Health Organization, 2003. – 21 p.; Response of the European Heart Network to the draft report of the WHO/FAO Expert Consultation on Diet, Nutrition and the Prevention of Chronic Diseases (Geneva 28 February – 1 February 2002). – University of Oxford: Department of Public Health, 2002. – 6 p.].

У продовольчому забезпеченні населення країни винятково важлива роль відводиться плодам, ягодам і продуктам їх промислової переробки. З розвитком лікувального садівництва, поглибленням знань про раціональне харчування і погіршенням екологічної ситуації значення плодів і ягід як незамінних

продуктів споживання, що мають протирадіаційні властивості, невпинно зростає. Досвід розвинутих держав світу переконує, що з підвищенням матеріального добробуту людей істотно змінюються стандарти життя, і зокрема – структура споживчого кошика (в ньому зменшується частка хліба й картоплі та збільшується – плодів, ягід та овочів). Загалом стійке й обґрунтоване в довгостроковому плані сільськогосподарське виробництво передбачає більше застосування в раціоні людей харчових продуктів рослинного походження.

Таким чином, рекомендації стосовно режиму харчування населення повинні концентруватися навколо наступних основних напрямів: збільшити споживання фруктів і овочів, а також цільних зерен і горіхів, переміщувати акцент у споживанні від насичених жирів і трансжирних кислот до ненасичених жирів, скорочувати рівні загального споживання жирів; заохочувати споживання риби, пісного м'яса і молочних продуктів зниженої жирності при споживанні харчових продуктів тваринного походження; скоротити споживання цукру, солі з усіх джерел.

Окрема увага має приділятися питанням харчування населення на радіоактивно забруднених територіях. Для цього насамперед необхідно посилити роз'яснювальну роботу щодо можливих способів зниження вмісту радіонуклідів в продуктах харчування шляхом розповсюдження відповідних рекомендацій. Слід надати самому населенню можливості здійснювати контроль оточуючого природного середовища в зоні проживання шляхом оснащення побутовими дозиметричними приборами, що дасть змогу вимірювати індивідуальні дози від зовнішнього випромінювання, оцінювати потужність дози, контролювати радіоактивне забруднення продуктів харчування і кормів по зовнішньому гамма-випромінюванню.

При визначенні фізіологічних потреб людини в харчових речовинах, як правило, враховують такі фактори, як вік, стать, масу тіла, енергозатрати і фізіологічний стан (вагітність, лактація) людини. Разом з тим, практично не враховується такий важливий фактор як екологічна ситуація, у якій проживає людина, тобто реальне навантаження чужорідними речовинами, у т.ч. техногенного походження. Разом з тим, з науки про гігієну харчування й екології добре відомо, що в екологічно

несприятливих умовах техногенні забруднювачі потрапляють в організм людини з водою, їжею та повітрям і здійснюють тим самим істотний негативний вплив на здоров'я населення.

Однією з важливих умов забезпечення здорового харчування є те, що кожній людині повинні бути доступні знання для побудови раціону здорового харчування. Відповідні державні органи влади мають забезпечити надання інформації про належні харчові продукти споживачам, для того щоб дозволити їм робити «здоровий вибір» і захищати себе від інформації і продуктів, що можуть завдати шкоди їх здоров'ю. Утілення цих рекомендацій у національну і місцеву політику може забезпечити позитивні зміни у здоров'ї населення, вивести його на шлях до тривалого життя і постійного поліпшення здоров'я.

Розробка відповідних освітніх програм є надзвичайно важливою. Вони необхідні як для населення з метою формування знань для побудови раціону здорового харчування, так і для підприємств, які виробляють продукти харчування, щоб останні мали можливість вдосконалювати технології виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації продукції з метою збереження та покращення її якості у відповідності до потреб споживачів (рис. 3.8).

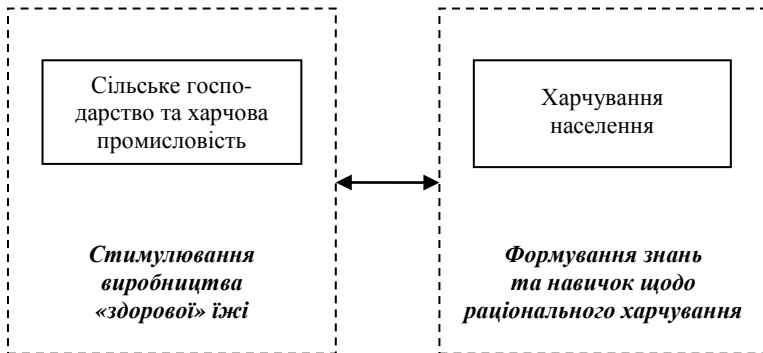

Рис. 3.8. Комплексний підхід до забезпечення виробництва та споживання «здорового» продовольства

Джерело: власні дослідження.

Наразі у ряді країн спостерігається активізація уваги саме до питання раціоналізації харчового раціону, як основи для підвищення здоров'я нації. В США найближчим часом планується прийняття правил, що обмежують кількість жиру і холестерину в харчових продуктах, які реалізуються на території країни. Спеціалісти очікують, що таким чином можливо буде врятувати життя приблизно п'яти тисячам чоловік в рік.

У країнах ЄС з 2005 р. введені нові правила продажу продуктів харчування, які, зокрема, передбачають необхідність зазначення на етикетках чіткої, науково обгрунтованої і правдивої інформації. Всього введені зміни за 24 параметрами оцінки харчової і енергетичної цінності продовольства, в тому числі уточнюється, що таке «легкий продукт», «збагачений продукт», «без вмісту солі» і т.д. В умовах інтеграції України у світове співтовариство вказані тенденції щодо підвищення вимог до якості, біологічної цінності продовольства повинні обов'язково враховуватися при формуванні загальнодержавної та регіональної аграрної політики.

Різні дослідження показали прямий або безпосередній ефект покращеного харчування на збільшення сили та витривалості і таким чином – на зростання продуктивності. Згідно з дослідженнями нобелівського лауреата Роберта Фогела, вдосконалення харчування і людської фізіології значно сприяло економічному росту і технологічному прогресу в Європі протягом останніх двох століть [295, с.2]. Формування та реалізація активної політики у галузі харчування населення, як однієї із важливих складових аграрної політики держави (регіону), в даний час ускладнюється у зв'язку з обмеженістю інформації щодо фактичного рівня харчування різних груп населення. Тому необхідним є удосконалення моніторингу за споживанням продовольства, як основою для розробки пріоритетів аграрної політики. У цьому плані корисним може бути використання досвіду інших країн з питань оцінки продовольчого споживання домогосподарств, наприклад розробок у межах проекту FANTA (Food and Nutrition Technical Assistance) [196]. Сільське господарство і харчова промисловість повинні відігравати важливу роль у забезпеченні повноцінними і доступними харчовими продуктами. Їхні ініціативи щодо

скорочення кількості солі, цукру і жирів, які додаються до харчових продуктів, що перероблюються, і перегляду багатьох видів існуючої практики маркетингу можуть прискорити одержання досягнень у галузі забезпечення здоров'я населення.

Таким чином, наразі необхідним є формування активної державної політики в галузі харчування населення, як однієї із складових державної аграрної політики. Вказаною політикою повинна бути передбачена розробка комплексу організаційних та практичних заходів, спрямованих на створення умов, що забезпечують задоволення потреб різних груп населення в раціональному харчуванні з урахуванням їхніх традицій, звичок, стану здоров'я, екологічної ситуації, соціально-економічного положення відповідно до останніх досягнень у сфері науки про харчування.

3.5. Сталий сільський розвиток

У сільській місцевості України проживає 14,7 млн. чол., або 31,7% всього наявного населення. Близько 28,5 тис. сільських населених пунктів об'єднані в 10279 сільські ради і 490 адміністративні райони. Протягом 1990-2008 рр. чисельність сільського населення скоротилася на 13,4% проти 9,2% за міським населенням (табл. 3.5). За результатами модульного опитування Держкомстатом України у жовтні 2007 р. 10,6 тис. домогосподарств, які брали участь у вибірковому обстеженні умов їх життя щодо сприйняття населенням ознак бідності та депривації (позбавлення) існуючих у суспільстві стандартів, бідність за умовами життя більш притаманна сільським домогосподарствам порівняно з міськими. Майже кожне друге сільське домогосподарство мало 4 і більше ознаки позбавлення, в той час як серед міських – кожне п'яте (Додаток Т).

Сільські мешканці значно більшою мірою, ніж міські, відчувають відсутність розвитку інфраструктури. Кожне друге сільське домогосподарство потерпало від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги (серед міських – 8%) та відсутності в ньому закладів, які надають побутові послуги (6%), два з п'яти – від відсутності можливості підключення до стаціонарної телефонної мережі (майже кожне шосте міське), кожне третє – від відсутності поблизу житла медичної установи (кожне десяте) та регулярного щоденного

транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвинутою інфраструктурою (3%).

Таблиця 3.5

**Населення України у 1990-2008 рр.,
станом на початок року, тис.чол.**

Роки	Кількість наявного населення			Райони	Селища міського типу	Сільські ради	Сільські населені пункти
	всього, тис.осіб	в т.ч.					
		міське	сільське				
1990	51838,5	34869,2	16969,3	479	927	8996	28804
1991	51944,4	35085,2	16859,2	481	925	9211	28845
1992	52056,6	35296,9	16759,7	485	923	9531	28828
1993	52244,1	35471,0	16773,1	486	915	9796	28858
1994	52114,4	35400,7	16713,7	489	911	9982	28863
1995	51728,4	35118,8	16609,6	489	909	10097	28864
1996	51297,1	34767,9	16529,2	490	907	10196	28838
1997	50818,4	34387,5	16430,9	490	904	10210	28834
1998	50370,8	34048,2	16322,6	490	896	10222	28794
1999	49918,1	33702,1	16216,0	490	897	10233	28775
2000	49429,8	33338,6	16091,2	490	894	10253	28739
2001	48923,2	32951,7	15971,5	490	893	10263	28651
2002	48457,1	32574,4	15882,7	490	889	10272	28619
2003	48003,5	32328,4	15675,1	490	887	10275	28612
2004	47622,4	32146,4	15476,0	490	886	10279	28597
2005	47280,8	32009,3	15271,5	490	886	10281	28585
2006	46929,5	31877,7	15051,8	490	885	10281	28562
2007	46646,0	31777,4	14868,6	490	886	10279	28540
2008	46372,7	31668,8	14703,9	490	886	10279	28504

Джерело: Населення [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

До цього часу у вітчизняній науковій літературі не сформовано єдиного підходу до визначення категорії сільського розвитку. Існуючі дослідження переважно охоплюють окремі аспекти проблеми, акцентуючи на питаннях розвитку соціальної сфери. Питанням політики комплексного, багатофункціонального розвитку сільських територій, де поряд з багатогалузевим і багатокладним сільським господарством розвиваються несільськогосподарські види діяльності, присвячено вкрай обмежену кількість наукових праць, з яких перш за все слід виділити напрацювання західних науковців (Блейклі Е. Дж. [14], С. Tilly, J. Friedman, С. Weaver [322] та ін.).

Серед вітчизняних науковців слід відзначити роботи Г.Купалової, В. Скупого [90], які досліджують питання соціального і демографічного розвитку сільської місцевості; О. Колесника, І. Федіва, О. Фишко, які займаються проблемою залучення громадськості до управління комунальною власністю [75]. В. Кашевський, М. Войтович та інші розкрили підходи до розробки стратегій розвитку середніх та малих міст на основі залучення мешканців громад [252]; О. Бойко-Бойчук, Н. Бровинська, С. Максименко, В. Нудельман, І. Санжаровський – на основі залучення експертів [188; 189] та ін. Трансформація підходів до проблеми зумовила виникнення термінів «соціальна політика села» [2], «соціальний розвиток села» [70], «розвиток сільських територій» [68] та ін. Потреба системного та всебічного дослідження розвитку села зумовила появу категорії «сільський розвиток», яку О. Онищенко та В. Юрчишин пропонують розглядати як уособлення системного, чітко спрямованого і реально досяжного стратегічного майбутнього сільського господарства, села й селянства в інтересах кожного з них, усіх разом і країни в цілому [129, с.11].

Перехід до суспільства сталого розвитку потребує розгляду проблеми сільського розвитку у відповідному контексті, тому доцільно розглядати сталий сільський розвиток, який являє собою інституціональний інтегрований процес стійких політичних, соціальних, економічних, організаційних, духовно-культурних, природно-екологічних змін, спрямованих на забезпечення високого рівня якості життя сільського населення. Основними моментами цього визначення є системність змін у

всіх визначених напрямках на основі їх стабільності, незворотності та чіткої цільової орієнтації на задоволення потреб сільського населення. Інституціональна інтеграція передбачає, що розвиток має відбуватися одночасно за напрямками «зверху вниз» та «знизу вгору», тобто ініціюватися, реалізовуватися та координуватися як владними структурами, так і відповідними територіальними громадами на основі партнерства та співробітництва, з комплексним використанням усіх видів ресурсів. Причому громаді та органам місцевого самоврядування надається пріоритет як у визначенні напрямів розвитку, так і у практичній реалізації поставлених завдань, оскільки вони найкраще знають свої проблеми та контролюють основні види ресурсів, необхідних для розвитку, мають змогу оперативно реагувати при зміні параметрів розвитку підпорядкованої території. Це потребує розробки та застосування якісного управління.

Формування передумов для сталого сільського розвитку має бути виділено в особливий напрям аграрної політики України. У багатьох країнах світу вже відійшли від вузьковідомчого підходу в розвитку села, що позначилося на функціях і навіть назвах колишніх міністерств сільського господарства. Міністерство сільського господарства у Великобританії стало називатися Міністерством екології, продовольства і сільських справ, у Німеччині – Міністерством захисту прав споживачів, продовольства і сільського господарства, в Угорщині – Міністерством сільського господарства і сільських територій. Аналогічні зміни потрібні також Україні. Функції і бюджет Міністерства аграрної політики доцільно розширити за рахунок реалізації програм стійкого сільського розвитку, підтримки сільського підприємництва, охорони навколишнього середовища. Крім того, доречною є розробка державної цільової концепції стійкого розвитку сільської місцевості. У даний час заходи щодо розвитку сільської економіки, включаючи сферу послуг, передбачені різними програмами, робота за якими часто не скоординована.

На необхідності приділення більшої уваги питанням сільського розвитку в Україні акцентують і міжнародні організації. Зазначається, що діяльність Уряду в аграрному секторі зосереджується на стимулюванні сільськогосподарського виробництва. Поряд з цим недостатня увага приділяється питанням

сільського розвитку. Україна має велику кількість надлишкової робочої сили в сільських районах, соціальне забезпечення в яких досить низьке. У довгостроковій перспективі найбільший політичний ризик щодо реалізації аграрних реформ – те, що це не принесе матеріальної економічної вигоди для сільського населення. Тому уряду належить важлива роль у зміні сільських громад. Для цього варто зменшувати пряму підтримку сільськогосподарських виробників, і передбачити збільшену підтримку бюджету щодо поліпшення сільських послуг і стимулювання несільськогосподарської зайнятості [292].

Акценти сільської політики змістилися від «більше продуктів харчування за низькою ціною» до ширшої турботи про добробут людей, економіку та середовище сільських регіонів. Здійснюються спроби зміцнити та диверсифікувати економіку сільських регіонів. Фермерство більше не вважається єдиним або навіть домінуючим сектором в такій економіці. У багатьох регіонах роль фермерів змінюється. Вони все ще можуть мати значення як виробники продуктів харчування, але також сприймаються (часто таке сприйняття має громадську підтримку) як підприємці в інших сферах місцевої економіки. Тепер це також виробники ресурсів, цінність яких зростає з огляду на місцеву економіку, постачальники простору для відпочинку або дозвілля, природоохоронці та хранителі культурної спадщини [187, с.6].

Сталий сільський розвиток є комплексною проблемою, розв'язання якої можливе при синхронному вирішенні таких питань, як забезпечення економічно ефективного розвитку аграрного сектора, розширення несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості, створення наближених до міських умов отримання доходів і суспільних благ, належних умов доступу до ринків матеріальних, фінансових, інформаційних та інших видів ресурсів, покращення екологічної ситуації.

В сучасних умовах вирішення цих питань стримується з ряду причин, які мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Зокрема, щодо соціальної сфери села фактично одностайно стверджується, що причиною низького рівня її розвитку є залишковий принцип бюджетного фінансування за вказаним напрямом [70, с.398]. За даними Рахункової палати України, стан справ з наявними фінансовими ресурсами місцевих бюджетів не

дозволяє органам місцевого самоврядування самостійно утримувати комунальні бюджетні установи, житлово-комунальне господарство, здійснювати витрати на місцеві соціальні програми. За підсумками 2006 р. закріплені доходи місцевих бюджетів забезпечили лише 52,6% їх видатків. Проте існує й інша проблема, коли наявні фінансові ресурси використовуються неефективно або ж взагалі втрачаються. Наприклад, з 2002 р. в Україні реалізується спільний Проект Уряду України та Міжнародного банку реконструкції і розвитку «Фонд соціальних інвестицій». Стратегічною метою проекту є підвищення рівня суспільного життя громад і зменшення бідності, а основними цілями – поліпшення умов життєдіяльності бідних громад і вразливих груп населення шляхом підвищення якості соціальних послуг і полегшення доступу до них; розвиток потенціалу громад у вирішенні гострих спільних проблем на місцевому рівні; сприяння реформуванню соціальної сфери. Для виконання Проекту створено неприбуткову організацію – Український фонд соціальних інвестицій (УФСІ).

Проте, як засвідчили результати аудиторської перевірки Рахункової палати України, зволікання із впровадженням Проекту у перші роки його реалізації (несвоєчасна розробка та затвердження нормативних документів, низькі темпи відбору і затвердження мікропроектів), відсутність заінтересованості з боку органів місцевого самоврядування щодо співфінансування та обмеженість їх фінансових ресурсів призвели до відставання у виконанні показників ефективності Проекту та унеможливили його виконання у повному обсязі у визначені Угодою терміни. Станом на початок 2007 р. на різних стадіях впровадження знаходилося 635 мікропроектів. Фактично завершено лише 316 з них з поліпшення якості соціальних і комунальних послуг для громад у селах і малих містах або всього лише 48,6% від передбачених Проектом. Не закінчено жодного мікропроекту з інноваційних моделей соціальних послуг. Майже половину регіонів залучено до виконання заходів Проекту лише у 2005 р. або за два роки до закінчення його дії. За п'ять років реалізації Проекту було використано лише 40,4% коштів позики.

Регулювання сільського розвитку відбувається зі сторони різних суб'єктів, що зумовлює необхідність виокремлення певних

його видів. Насамперед це ринкове саморегулювання, що здійснюється під впливом законів функціонування ринкової економіки; державне та самоврядне регулювання, як сукупність механізмів, форм і методів впливу відповідно держави та органів місцевого самоврядування на процес сільського розвитку; громадське регулювання, що реалізується громадянами та їх об'єднаннями. Здійснення державного регулюючого впливу на сільський розвиток за допомогою різноманітних господарських механізмів є необхідною, але недостатньою передумовою забезпечення ефективності такого розвитку. Ключовим елементом сталого соціально-економічного розвитку сільської економіки та її системоутворюючої галузі – сільського господарства – є селянин, а всі інші інструменти і механізми державного регулюючого впливу є доповнюючими до нього [4]. Загострення економічних, соціальних та екологічних проблем вимагає реалізації сільського розвитку на принципах сталості, що передбачає узгодження і гармонізацію соціальної, економічної та екологічної складових розвитку з метою задоволення відповідних потреб сучасних і майбутніх поколінь. Однак вирішення цього завдання неможливе без формування адекватного людського та соціального капіталу.

Перший розглядається як сукупність фізичних, інтелектуальних та творчих здібностей людини, другий – як система формальних та неформальних інститутів, норм і відносин, що формують соціальні зв'язки і комунікації, визначаючи характер соціальної взаємодії. Обидва види капіталу є визначальними факторами сталого соціально-економічного розвитку, збереження екологічної рівноваги. Важливою характеристикою соціального капіталу є створення ним людського капіталу в подальших поколіннях [84, с.132]. У свою чергу вищий рівень розвитку людського капіталу формує більш продуктивні міжособистісні відносини, виступаючи фактором соціально-економічного розвитку [110, с.16]. Відтак, складовими вищого рівня аграрної політики сталого сільського розвитку є стимулювання розвитку людського та соціального капіталу на селі (рис. 3.9).

Традиційно вирішення питань, пов'язаних з розвитком сільської місцевості, відносять виключно до компетенції державних органів виконавчої влади та місцевого самоврядування. Однак у даний час стає очевидною підтверджена світовим досвідом

необхідність залучення до вказаного процесу всіх зацікавлених сторін. З огляду на це об'єктивною необхідністю є зміна наукових підходів до функцій державного управління в зазначеній сфері. Однією з основних проблем на шляху практичної реалізації принципів сталого розвитку, у т.ч. в сільській місцевості, є низький рівень ідеологічної, інформаційно-освітньої, організуючої функцій держави та не сформована система необхідних інститутів громадянського суспільства. Прояв численних ознак нестійкого розвитку вказує на кризу управління.

Оскільки державні управлінські інститути здійснюють слабкий цілеспрямований вплив на суспільні процеси, необхідно активізувати таку важливу складову соціального капіталу на селі як самоорганізація відповідних територіальних громад на всіх рівнях з метою досягнення визначених цілей, що забезпечить зниження трансакційних витрат при веденні підприємницької діяльності за рахунок підвищення рівня довіри між суб'єктами господарювання, розвитку соціальних мереж між індивідами та їх групами, що стимулює рух інформаційних потоків і інновацій та ін. Тобто саме соціальний капітал сприятиме розв'язанню економічних і соціальних проблем насамперед за рахунок мобілізації місцевих ресурсів.

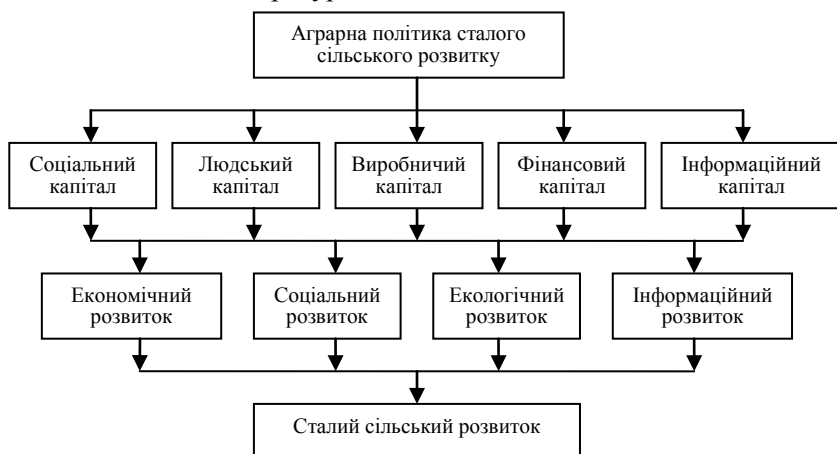

Рис. 3.9. Складові аграрної політики сталого сільського розвитку

Джерело: власні дослідження.

Економічний розвиток території будується насамперед на основі участі місцевого населення в цьому процесі. Теорія соціального капіталу стверджує, що будь-який розвиток неможливий без безпосередньої участі людей в їх загальній справі. Причому кожен суб'єкт господарювання на відповідній території бачить в інших рівноправних партнерів, а не конкурентів, усвідомлює важливість і необхідність спільних дій заради загального майбутнього і майбутнього кожного з них [260]. Основними суб'єктами сільського розвитку є органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємства і домогосподарства. Останні можуть брати участь у вказаному процесі як безпосередньо, так і опосередковано через неурядові організації як активні партнери в процесі забезпечення сталого сільського розвитку.

Найважливішим фактором самоорганізації є створення образів бажаного майбутнього. При цьому роль управління полягає в корекції розвитку, що реально відбувається, з урахуванням невизначеності і обмеженості інформації. На відміну від централізованого, самоорганізаційне управління формує бажане майбутнє. При цьому частина відповідальності за прийняття рішень передається на периферію, а заплановані нововведення розробляються поетапно і локально. Також передбачається самопідтримка системи за рахунок мобілізації ресурсів, що існують в різних секторах суспільства.

Для успішного вирішення стратегічних завдань щодо нарощування економічного потенціалу агропродовольчої сфери потрібен системний підхід, найважливішою складовою якого є здійснення заходів для підвищення рівня і якості життя сільського населення, оскільки наявна в даний час на селі ситуація в соціальній сфері перешкоджає формуванню соціально-економічних умов сталого розвитку агропродовольчої сфери. У цьому контексті слід зазначити, що кожне демократичне суспільство зосереджує своє соціальне забезпечення та розвиток на трьох складових: вільній ринковій економіці, представленій підприємницьким сектором; демократично обраній владі, в особі центрального та місцевого її представництв; добровільних громадянських інститутах, що включають, головним чином, неурядові організації – незалежний сектор. Ці три сили, що

складають основу сучасного суспільства, можуть виконувати свої завдання тільки за умови взаємного співробітництва, як видно з досвіду країн, де таке співробітництво вже стало історичним і задокументованим явищем.

Неурядові організації також можуть зробити важливий внесок у європейську інтеграцію, надаючи поради та експертні оцінки, а також інформуючи політиків про погляди різних соціальних груп і груп інтересів [89, с.6]. Вони стимулюють соціальну активність та інтеграцію, надають людям можливість бути активними в групі, знаходити зміст і цінності в реалізації загальних цілей. Неурядові організації формують почуття спільності та підтримки їхнім членам, пропонують послуги фахівців і захищають права різних соціальних груп. Такі організації виконують ще одну надзвичайно важливу функцію – формують відчуття громадянської totoжності (тобто дають можливість виразити суспільні проблеми та потреби).

Форми діяльності зазначених організацій, що націлені на відповідні соціальні групи, можуть бути різноманітні, наприклад харчування (гаряче харчування та доставка харчових продуктів); матеріальна допомога (роздача та оренда товарів; «магазини дешевих товарів»); лікування (традиційне (фармакологічне) та нетрадиційне, психотерапія, реабілітація); медичне обслуговування (медична допомога та догляд); послуги (доставка товарів, організація дозвілля, розвиток інтересів, індивідуальні консультації, захист інтересів); фінансова підтримка (канікули для дітей, ліки, субсидії на їжу, підтримка інших організацій, що працюють у сфері соціальної допомоги) та ін.

Державний сектор є компетентнішим в реалізації політики у визначених сферах, розробці законодавчих актів, забезпеченні рівного доступу всіх громадян до певних послуг, а також у підтримці безперервності та стабільності пропонованих послуг. З іншого боку, очевидно, що бюрократичні інститути державного сектора не будуть настільки успішні в ситуаціях, які вимагають виконання складних завдань, у поширенні досвіду інших організацій, адаптації до різних умов, а також наданні послуг окремим групам населення. Отже, пріоритет державного сектора – це розробка стратегії, законодавчих рамок, створення сприятливих умов для діяльності інших секторів, а також посилення злагодженої діяльності в місцевих громадах.

Неурядові організації найкраще виконують завдання, що дають мінімальний прибуток і вимагають всебічного підходу до розв'язання проблеми обмеженого кола громадян. Отже, вони можуть краще вирішувати питання, пов'язані з наданням соціальної допомоги, що вимагають не тільки концентрації значного капіталу, але й участі достатньо мотивованих членів місцевих громад. В ЄС, наприклад, організації, що займаються соціальним доглядом і медичним обслуговуванням, пропонують послуги соціального забезпечення, організують пересувні їдальні, притулки, будинки для сиріт, надають послуги людям з психічними та фізичними вадами, допомагають лікарям, аптекам, амбулаторним клінікам та громадським центрам здоров'я; роздають подарунки, відкривають центри працевлаштування, проводять трудову терапію. Організації розробляють і реалізують тренінги для студентів, викладачів і батьків, утримують громадські кімнати, консультативні та навчальні центри, організують програми стипендій для дітей, молоді, вчителів, а також міжнародні обміни. Все більше соціально орієнтованих організацій займаються активізацією місцевих громад, готують і реалізують програми їх розвитку, пропонують консультативну та навчальну допомогу місцевим групам самопомоги, створюють осередки місцевої активності і керують ними, знаходять партнерів, які пропонують власні цікаві та інноваційні програми підтримки соціального розвитку [241, с.27-29].

Використання інноваційних методів вирішення соціальних проблем також є однією з характерних рис неурядових організацій, які не залежать від директиви зверху, а тому є різноманітними, надають різнобічні пропозиції й активно шукають клієнтів. Неурядові організації проводять моніторинг потреб і проблем та часто першими на них реагують. Оскільки організації працюють на місцевому рівні, вони можуть швидко адаптуватися до визначених потреб, діють безпосередньо, виступають партнерами своїх клієнтів, є більш доступними, ніж державні інститути.

Ще одне важливе завдання, яке можуть виконувати такі організації, – моніторинг державних органів, які працюють у різних сферах соціально-економічного життя. Неурядові організації також розробляють механізми саморегуляції та

самооцінки, визначаючи загальні професійні та етичні стандарти. Але головне, що ці організації знаходяться під суспільним контролем: вони незалежні, але їх існування залежить від ставлення та довіри людей. Досвід ряду європейських країн свідчить, що оскільки соціальні послуги є суспільними, тобто стосуються суспільства в цілому, держава, в основі своїй, несе відповідальність за їх надання. Тому для держави дуже важливо мати суворий контроль за тими суб'єктами, кому делеговано право надавати такі послуги [311, с.3]. З метою забезпечення відповідності послуг мінімальним нормам безпеки та якості доцільно запровадити систему ліцензування діяльності таких надавачів.

Протягом останніх років в Україні спостерігається досить стрімке зростання кількості громадських та благодійних організацій (табл. 3.6). Значною мірою цьому сприяло формування відповідного законодавства, спрямованого на стимулювання їх розвитку [142; 169].

Таблиця 3.6

Кількість громадських та благодійних організацій в Україні у 2003-2008 рр., станом на початок року, од.

Вид організацій	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Громадські	40253	43152	46682	50706	54862
Благодійні	8143	8928	9590	10319	10988
Всього	48396	52080	56272	61025	65850
до попереднього року (+; -)	4835	3684	4192	4753	4825

Джерело: розраховано за даними статистичного щорічника «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM.

Проте більшість таких організацій не мають соціально орієнтованого характеру діяльності, а тому навіть у співпраці з відповідними державними структурами вони поки що відіграють досить незначну роль у розв'язанні соціальних проблем

населення, зокрема й у сільській місцевості. Так, наприклад, у 2007 р. середній розмір допомоги одній особі з категорії малозабезпечених верств населення склав на рік всього 219 грн. (табл. 3.7). Малозабезпечені громадяни одержували натуральну допомогу продуктами харчування, гарячими обідами, промисловими і господарчими товарами. Крім того, їм частково оплачувалася вартість санаторно-курортних та оздоровчих путівок, комунальних послуг, палива та надавались інші види допомоги.

Таблиця 3.7

Надання грошової та натуральної допомоги малозабезпеченим верствам населення органами соціального захисту населення разом з благодійними організаціями та іншими установами, 2007 р.

Показники	Громадян, які потребували допомоги, тис. осіб		У тому числі одинокі непрацездатні громадяни та інваліди, тис. осіб		Середній розмір допомоги одній особі, грн.
	всього	з них у сільській місцевості	всього	з них у сільській місцевості	
Взято на облік громадян, які потребували допомоги, тис. осіб	2126,7	1366,4	1294,6	661,7	x
Надано допомогу:					
грошову	588,6	261,9	329,7	159,5	148,7
натуральну	1382,7	705,4	1003,6	510,4	70,3

Джерело: розраховано за даними статистичного щорічника «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О.Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM.

Слід зазначити, що переважна більшість неурядових організацій в Україні має труднощі щодо здійснення своїх завдань. Значною мірою це зумовлено відсутністю комплексної і цілеспрямованої державної підтримки неурядового сектора. Крім того, недостатньо відпрацьована система взаємодії і співробітництва державних органів та неурядових організацій. Уряд має розробити механізми, за допомогою яких неурядові організації

могли б реалізувати відведену їм роль партнерів у процесі сталого розвитку відповідально та ефективно. З метою підвищення ролі таких організацій як суспільних партнерів державним органам влади разом з неурядовими організаціями слід почати розгляд офіційних процедур і механізмів, що забезпечили б реальну участь цих організацій на всіх рівнях – від розробки політики і прийняття рішень до їх практичної реалізації.

Неурядові організації повинні мати належний доступ до точних і своєчасних даних та інформації в інтересах забезпечення ефективності їхніх програм і заходів та їхньої ролі в діяльності щодо підтримки сталого розвитку; заохочувати і забезпечувати розвиток співробітництва та діалогу між місцевими неурядовими організаціями і місцевими органами управління щодо заходів, спрямованих на досягнення сталого розвитку.

Таким чином, соціально орієнтовані громадські організації, що стимулюють соціальну активність і інтеграцію, мають стати одним з елементів механізму реалізації концепції сталого сільського розвитку в Україні. Формами діяльності таких організацій у соціальній сфері можуть бути харчування, матеріальна допомога, медичне обслуговування, послуги, фінансова підтримка і співпраця з іншими організаціями, що працюють у сфері соціальної допомоги та ін. Успішний розвиток соціально орієнтованих громадських організацій у сільській місцевості можливий лише при умові тісної співпраці органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з ними, підвищення рівня поінформованості населення щодо доцільності таких організацій та посилення активності кожного мешканця у сільській місцевості в суспільно корисній діяльності. З метою стимулювання розвитку зазначених організацій та відповідного підвищення їх ролі у процесі забезпечення сталого сільського розвитку необхідним є удосконалення системи державної підтримки таких організацій, зокрема шляхом встановлення дієвих податкових стимулів, надання інформаційної, консультативної, методичної, організаційно-технічної підтримки, а також фінансування програм соціально орієнтованих неурядових організацій через державне замовлення.

Розділ 4

ЕКОНОМІКО-ФІНАНСОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ СКЛАДОВІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Системність аграрної політики

У сучасній аграрній політиці недостатньо чітко визначено головні орієнтири та цілі розвитку агропродовольчої сфери економіки. Така невизначеність створює конфліктогенний простір і має наслідком небезпечні коливання напрямів політики, поглиблює регіональні відмінності. Разом з тим, певні спроби зрозуміти перспективні шляхи реформування та розвитку галузі часто відзначені застарілими підходами, побудованими на зміцненні владних структур, тоді як питання розвитку людини, особистості, забезпечення її потреб як і раніше не вважаються пріоритетними. Відсутність раціональної аграрної політики як системного процесу, який формується та реалізується усіма сторонами, що мають відношення до нього, неадекватність дій державних органів характеру і масштабу проблем агропродовольчої сфери не дають можливості досягти бажаного ефекту. Потрібні значні інтелектуальні зусилля для формування такого бачення майбутнього, яке здатне надати надійні цінності, орієнтації в подальшому просуванні галузі до стабільного і динамічного розвитку, та загальнодержавницька ідеологія, спроможна узгодити інтереси та дії влади, товаровиробників, різних соціальних верств та груп населення з метою найповнішої реалізації їх інтересів.

Системність аграрної політики пропонується розглядати у декількох аспектах. По-перше, це створення механізму функціонального взаємозв'язку та взаємодії усіх учасників процесу розробки політики – загальнодержавних, регіональних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування разом з аграрними товаровиробниками, наукою, бізнесом, населенням і ін., тобто розгляд їх як єдиної системи (рис. 4.1). Ключова роль у забезпеченні такої системності належить компетентній, відповідальній та виваженій участі держави. По-друге, системність розглядається як постійний цілеспрямований вплив на усі об'єкти

аграрної політики, відповідальні за формування продовольчої безпеки держави і сталий сільський розвиток. По-третє, це застосування суб'єктами аграрної політики всіх можливих інструментів правового, організаційного, фінансового, інформаційного та ін. характеру з метою забезпечення досягнення визначених цілей політики. Щодо другого та третього аспектів системності варто зупинитися детальніше та розглянути їх на прикладі конкретних ситуацій.

Законодавчо визначено, що основні засади державної аграрної політики України поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (аграрний сектор), аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення [165].

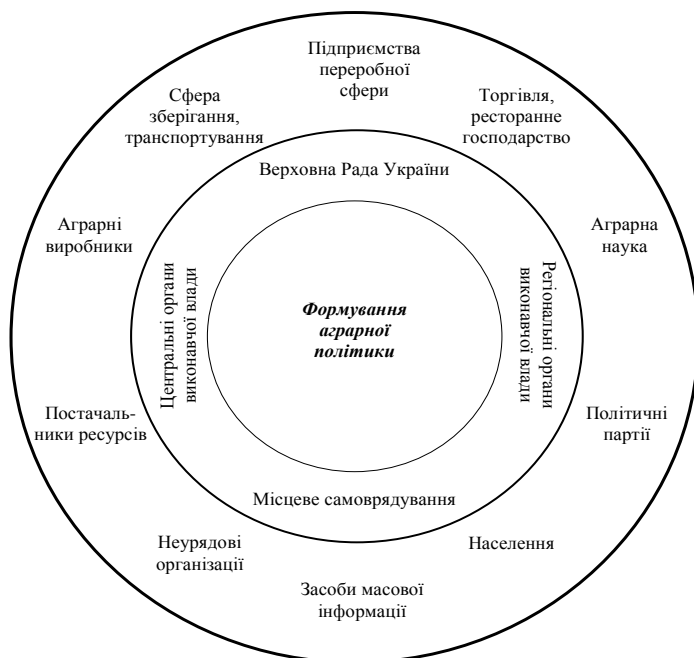

Рис. 4.1. Суб'єкти процесу формування аграрної політики

Джерело: власні дослідження.

Проте досягнення визначених цілей вимагає розширення кола її об'єктів та суб'єктів політики, до яких насамперед необхідно включити торгівлю продовольчими товарами, що є важливим елементом відтворювального циклу в системі господарських взаємовідносин між учасниками харчового ланцюга. Крім того, саме торгівля здатна інтегрувати економічні та екологічні цілі у функціонуванні продовольчого комплексу, бути бар'єром на шляху до споживача екологічно небезпечних, неякісних, шкідливих для здоров'я людей продовольчих товарів [177, с.11]. Основними проблемами, які стримують формування ефективного економічного механізму впливу держави на розвиток торговельного обслуговування та потребують вирішення, є неупорядкованість технічного регулювання у сфері торгівлі харчовими продуктами, низький рівень контролю та координації у захисті прав споживачів, самоусунення регіональних та місцевих органів влади від здійснення наглядової функції, високий рівень нелегальності бізнесу та, як наслідок, наявність на ринку великих обсягів фальсифікованої, неякісної і небезпечної продукції тощо.

Актуальним залишається питання формування дієвих механізмів гарантування прав споживачів, захисту їх матеріальних інтересів та здоров'я. Наприклад, у Німеччині порівняльне випробування товарів і послуг та широке розповсюдження результатів забезпечує Німецький інститут інформації для споживачів. Окрім експертизи товарів, інститут проводить індивідуальне консультування споживачів у 16 Споживчих центрах, по одному в кожній федеральній землі, у складі яких діє 200 консультаційних пунктів. На рівні ЄС Європейська комісія підтримує значними дотаціями роботу Загальноєвропейського союзу споживачів BEUC, головного союзу більш ніж 35 національних споживчих організацій країн-членів ЄС. Важливо зауважити, що жоден закон європейського рівня, який зачіпає інтереси споживача, не приймається без урахування позиції BEUC [107, с.135].

Активний розвиток мережевої торгівлі протягом останніх років призводить до появи нових форматів торгівлі, які часто загострюють конфлікти в галузі. Насамперед це стосується

малого бізнесу у вказаній сфері, який поступово витісняється зі сфери торгівлі. По-друге, невеликі місцеві виробники не завжди спроможні налагодити співпрацю з торговельними мережами внаслідок неможливості формування великих партій товару. Ускладнює проблему нерозвинута система логістики і оптової торгівлі. Вирішення вказаних проблем покладається на місцеві органи влади, які, вивчаючи потреби торговельних мереж, надають допомогу місцевим виробникам щодо їх виконання.

У зарубіжних країнах основними сферами державного регулювання торговельної діяльності є: регулювання торговельної практики, пов'язаної з організацією торгівлі (Франція, Німеччина); умов доступу в торгівлю (Італія, Голландія); часу роботи об'єктів торгівлі (Німеччина, Австралія, Бельгія, Фінляндія); непряме регулювання цін, непрямий контроль над цінами (прейскурант, рекомендований рівень цін) (Франція, Великобританія, Бельгія, Нідерланди); ліцензування роздрібною торгівлі на основі підтвердження професійної компетентності учасників ринку (Італія); ведення реєстрів бізнесу (Франція, Німеччина) [107, с.29]. З урахуванням сучасних економічних трансформацій актуальним є державне регулювання доступу підприємств на ринок у поєднанні з практикою управління розміщенням нових торговельних підприємств, оскільки експансія великих торговельних фірм потребує активного втручання держави з метою встановлення балансу різних форм торгівлі та зростаючої ролі соціальних і природоохоронних факторів. З цією метою, а також для стимулювання налагодження системи збуту продукції виробників аграрного сектора, як засобу усунення їх залежності від монопольних заготівельних підприємств, може використовуватися широкий спектр інструментів (рис. 4.2).

Забезпечення високоякісного обслуговування населення на основі динамічного розвитку торговельної сфери потребує розробки та прийняття відповідного закону, оскільки діюча Концепція розвитку внутрішньої торгівлі України має суто декларативний характер. Зазначений закон має передбачати систему дозвільних, інформаційних, консультаційних та інших інструментів впливу на процеси, які відбуваються на споживчому продовольчому ринку, гарантуючи дотримання інтересів населення та формуючи продовольчу безпеку держави.

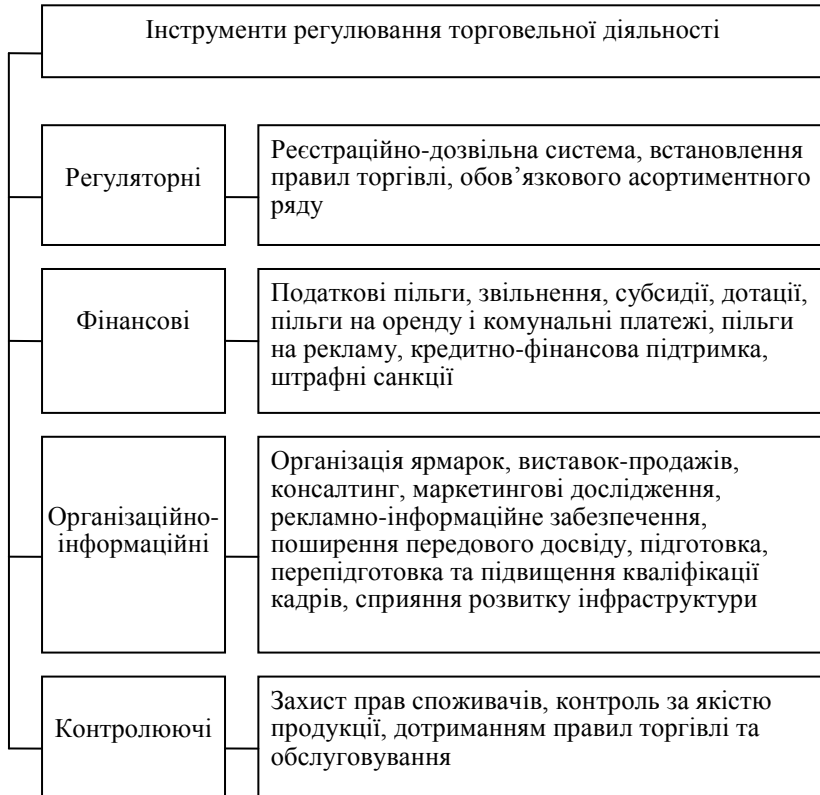

Рис. 4.2. Інструменти регулювання торговельної діяльності продовольчими товарами

Джерело: власні дослідження.

Одним із аспектів проблеми продовольчої безпеки, пов'язаної зі сферою торговельної діяльності, є рівень насиченості торговельної мережі продовольчими товарами вітчизняного виробництва. Забезпечення максимально повної реалізації виробленої продукції є однією зі складових процесу безперебійної роботи підприємств харчової промисловості, стабільності продовольчого ринку та формування системи самозабезпеченості продовольчими товарами. Загалом у торгівельній мережі в структурі реалізованої продукції переважають товари вітчизняного виробництва. Проте спостерігається тенденція щодо посту-

пового скорочення їх частки майже за всіма основними видами харчових продуктів (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, у товарообороті торгової мережі підприємств (юридичних осіб) в 2006-2007 рр., у % до відповідної товарної групи

Продукти	2006 р.	2007 р.
Всього по торговій мережі	67,3	64,5
Продовольчі товари	89,3	88,2
м'ясо та птиця свіжі та заморожені	96,1	94,7
м'ясо копчене, солоне та ковбасні вироби	96,8	95,5
риба і морепродукти харчові	76,5	72,8
масло тваринне	95,8	95,1
олія	92,9	92,9
молоко та молочна продукція	93,6	93,2
сир і бринза	91,2	89,1
цукор	98,4	95,4
борошно	97,8	98,0
хлібобулочні вироби (крім кондитерських)	98,1	98,8
крупяні та бобові	90,4	91,0
макаронні вироби	88,3	84,9
картопля	92,8	90,4
овочі	90,6	87,5
плоди, ягоди, виноград, горіхи	61,1	63,9

Джерело: розраховано за даними статистичного експрес-випуску «Продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торговій мережі за 2007 рік», с. 3.

Як видно, значне зменшення частки товарів вітчизняного виробництва відбулося з роздрібного продажу риби і морепродуктів харчових, макаронних виробів, овочів, цукру (на 3,0–3,8 в.п.). У продовольчій групі частка товарів вітчизняного виробництва переважала в обсягах продажу хлібобулочних виробів (крім кондитерських), борошна (98-99% від загального

продажу цих товарів через торгову мережу), м'яса копченого, солоного та ковбасних виробів, цукру, масла тваринного, м'яса та птиці свіжих та заморожених, пива, слабоалкогольних напоїв, борошняних кондитерських виробів, молока та молочної продукції, олії, шампанського, тютюнових виробів, круп та бобових, консервів, готових продуктів м'ясних (91-96%), картоплі, горілки та лікєро-горілчаних виробів, сиру і бринзи, цукрових кондитерських виробів, овочів, макаронних виробів, вин, коньяку (80-90%). Значно меншою була частка в обсягах роздрібного продажу плодів, ягід, винограду, горіхів, чаю, кави вітчизняного виробництва (51-64%). Частка продажу продовольчих товарів виробництва України у Донецькій, Одеській, Харківській, Хмельницькій, Київській областях та у м.Києві становила 82-87%, в інших регіонах вона досягала 88-96%.

Проте реальні обсяги продажу товарів імпортного виробництва значно вищі, оскільки багато видів продукції виробляється із сировини зарубіжного походження. Так, у 2006 р. внутрішнє виробництво м'яса та м'ясних продуктів становило 1723 тис.т, імпорт – 278 тис. т, тобто частка імпорту у балансі м'яса та м'ясних продуктів склала 13,9%. Причин такої ситуації вбачається декілька. Насамперед, це поступова лібералізація імпоротної політики України в контексті виконання умов переговорного процесу при вступі до СОТ. Зарубіжні підприємства отримали ширші можливості доступу на вітчизняний ринок і активно цим користуються, використовуючи широкий арсенал маркетингових засобів. По-друге, значна кількість вітчизняних виробників не змогла пристосуватися до нових ринкових умов господарювання, адекватно відреагувати на посилення конкуренції, зокрема внаслідок нехтування питань маркетингової та інноваційної діяльності. Вони не створили власних ефективних маркетингових служб, не налагодили тісних взаємозв'язків із торговельними підприємствами на взаємовигідних умовах, знехтували необхідністю підвищення рівня якості продукції, формування торгових марок та їх активному просуванню на ринок. Ці та ряд інших причин призвели до завоювання вітчизняного продовольчого ринку виробниками інших держав, що посилює залежність від постачань продукції з цих країн та стримує активніший розвиток вітчизняного виробництва.

Водночас підвищення рівня насиченості торговельної мережі продукцією вітчизняного виробництва дало б змогу створити потенційні резерви для збільшення обсягів виробництва вітчизняної харчової продукції. У результаті було б забезпечено зростання завантаженості наявних виробничих потужностей та, як наслідок, зменшення витрат виробництва на одиницю продукції, підвищення рівня її конкурентоспроможності. Іншими позитивними факторами цього процесу могли б стати зростання рівня зайнятості, підвищення доходів населення та обсягів відрахувань у бюджеті різних рівнів.

Для більш детального розгляду третього аспекту системності аграрної політики варто зупинитися на окремих заходах регулювання агропродовольчої сфери. Останні мають несистемний характер і виконують переважно не стимулюючу, а компенсаторну функцію. Крім того, можливості держави щодо прямої фінансової підтримки товаровиробників у вигляді заходів «жовтої» скриньки суттєво обмежуються внаслідок вступу України до СОТ. У зв'язку з цим удосконалення потребують ряд традиційних напрямів аграрної політики.

Насамперед це стосується стратегічного програмування і програмно-цільового планування. Сучасна вітчизняна практика державного програмування розвитку галузей агропродовольчої сфери характеризується рядом вузьких місць та недоліків. Ними, зокрема, є те, що вказані програми зосереджені в основному на оцінці сучасного стану та проблемах розвитку окремих галузей і розгляді технологічних аспектів виробництва. Водночас недостатньо розробленими залишаються питання економічного обґрунтування програмних заходів та інформаційного забезпечення їх реалізації. Зберігається практика прийняття декларативних програм, які за своєю сутністю не відповідають повною мірою програмно-цільовому характеру, що передбачає чітке визначення джерел фінансування і критеріїв ефективності. Так, ряд визначених заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. не передбачають відповідного їх фінансування, тобто за своєю суттю є декларативними. Наприклад, за напрямом «Розвиток соціальної сфери села та сільських територій» це такі заходи, як розвиток культурно-дозвільної діяльності в сільській місцевості,

збереження і розвиток традиційної культури регіонів, поліпшення побутового обслуговування сільського населення, розвиток торговельного обслуговування сільського населення, створення умов для заохочення молоді до роботи і проживання у сільській місцевості, удосконалення системи управління розвитком сільських територій. Крім того, окремі напрями діяльності у вказаній сфері розглядаються досить звужено. Зокрема, у рамках забезпечення розвитку підприємництва передбачено лише надання фінансової підтримки фермерським господарствам [152]. Причому з урахуванням передбачених обсягів фінансування та кількості фермерських господарств у 2006 р. річний обсяг такої підтримки в розрахунку на одне господарство складає 1,5 тис. грн.

Координатором програми визначено Міністерство аграрної політики України, виконавцями – Мінагрополітики, Мінрегіонбуд, Мінекономіки, Мінфін, Мінпраці, Мінпаливенерго, Мінтрансв'язку, Мінпромполітики, МОН, МОЗ, Мінприроди, МКТ, Мінсім'ямолодьспорт, Держводгосп, Держземагентство, Держкомлігосп, Українська академія аграрних наук, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні та Севастопольська міська держадміністрації. Проте централізація фінансування заходів програми не передбачена, що, очевидно, традиційно призведе до їх недовиконання. Тобто, практика формування загальнодержавних та регіональних цільових програм розвитку аграрного сектора та сільських територій має відповідати основним принципам розроблення державних цільових програм, зазначеним у Законі України «Про державні цільові програми».

З урахуванням викладеного та досвіду формування аналогічних програмних документів в інших країнах, пропонуються наступні основні концептуальні напрями розвитку системи управління галузями аграрної сфери на основі застосування програмно-цільового методу. Метою програмування розвитку галузі має бути забезпечення умов для збільшення, стабілізації виробництва і збуту вітчизняної продукції в країні за рахунок створення механізму ефективного ведення галузі, що забезпечує її саморозвиток. Програмні заходи мають охоплювати освоєння нових виробничих систем; інформаційне забезпечення учасників відповідного ринку; відновлення і модернізацію матеріально-технічної бази переробки і зберігання продукції; розробку та

освоєння нових технологій і методів селекції; створення, розмноження і впровадження у виробництво нових сортів рослин з високим потенціалом продуктивності і якості; розробку та впровадження у виробництво нових енергоресурсозберігаючих, екологічно безпечних, економічно ефективних технологій і технічних засобів; розробку стандартів на продукцію, продукти її переробки; підвищення кваліфікації кадрів для галузі, підготовку фахівців.

Обмеженість фінансових і матеріальних ресурсів держави вимагає залучення засобів як централізованого, регіональних бюджетів, так і самих аграрних підприємств. Щоб підвищити ефективність їх діяльності, необхідно забезпечити концентрацію засобів на найбільш пріоритетних напрямках, адресність виділення, узгодженість з кінцевими результатами, посилити контроль за їх цільовим використанням. Усім цим вимогам відповідає програмно-цільовий метод вирішення проблеми. Основними заходами щодо підвищення ефективності виробництва аграрної продукції і розвитку її ринку, реалізація яких має здійснюватися на загальнодержавному і регіональному рівнях, є: реструктуризація заборгованості господарств у бюджети всіх рівнів і позабюджетні фонди; організація ефективного менеджменту; поліпшення системи обліку виробництва і обороту продукції; застосування ефективних механізмів довгострокового і короткострокового фінансування; використання енергоресурсозберігаючих технологій, підвищення технічної оснащеності виробництва і переробки продукції на базі якісно нових технічних засобів машинних систем; відновлення і розвиток системи селекції; збільшення постачань мінеральних добрив на внутрішній ринок і стимулювання вітчизняного виробництва засобів захисту рослин; розвиток кооперації та інтеграції аграрних товаровиробників з підприємствами зі зберігання, переробки і реалізації продукції; вдосконалення чинного законодавства і прийняття нових нормативно-правових актів, що забезпечують сприятливі умови для ведення галузей аграрного виробництва і функціонування ринку відповідної продукції; введення протекціоністських заходів для захисту інтересів вітчизняних товаровиробників, митно-тарифне регулювання; забезпечення суб'єктів ринку достовірною оперативною інформацією про його кон'юнктуру,

формування механізму форвардних і ф'ючерських угод; створення ефективно функціонуючої транспортно-логістичної системи міжрегіональної та міждержавної торгівлі агропродовольчою продукцією.

Реалізація цього комплексу заходів створить умови для розширеного відтворення аграрних галузей, їх сталого розвитку, підвищення платоспроможності товаровиробників і надходження інвестицій. В умовах обмеженості ресурсів система програмних заходів має бути зосереджена на двох базових напрямках: освоєння нових виробничих систем та удосконалення функціонування ринку відповідної продукції, формування відсутніх елементів його інфраструктури. Нові виробничі системи також передбачають впровадження у виробництво передових технологій. Загальною умовою таких систем є створення резервів для інвестицій і розвиток технічної бази галузей. Перехід до нових виробничих систем здійснюється через їхнє освоєння в базових господарствах. На основі їх діяльності проводитиметься відпрацювання елементів високоефективного ведення виробництва в рамках формування та реалізації програмних заходів.

Ринкові умови господарювання і пов'язані з цим організація та функціонування різноманітних форм власності і господарювання товаровиробників, підприємств зі зберігання і переробки продукції, надання їм права самостійного вибору каналів і цін реалізації продукції та інших факторів висувають нові вимоги до системи обліку виробництва та обороту аграрної продукції, що дозволяє забезпечити достовірне та оперативне відображення кількісного і якісного стану її ринку. Вдосконалення цієї системи повинне передбачати формування об'єктивної інформації, що характеризує динаміку виробництва і використання аграрної продукції; обсяги і ціни реалізації аграрної продукції за її основними видами і каналами збуту; обсяги зберігання аграрної продукції, що належить основним агентам ринку (аграрні товаровиробники, торговельно-переробні підприємства); обсяги і ціни придбання основних видів аграрної продукції переробними підприємствами за каналами збуту і регіонами придбання; обсяги використання аграрної продукції на виробництво найважливіших продуктів промислового характеру; динаміку ринкових цін на основні види аграрної продукції.

Вдосконалення системи обліку дозволить створити можливість ранньої діагностики основних параметрів виробництва і використання аграрної продукції; відслідковувати динаміку зміни реальних рівнів рентабельності її виробництва і переробки; розробляти прогнози можливої зміни рівня цін на продукцію. Для реалізації заходів щодо розвитку аграрних галузей необхідні фінансові, матеріально-технічні і трудові ресурси. Від ступеня забезпечення окремими видами ресурсів залежать терміни, масштаби їх реалізації, стабілізація, створення необхідних передумов і бази для стійкого розвитку виробництва та ефективного функціонування аграрного ринку.

Фінансове забезпечення реалізації програмних заходів має здійснюватися за рахунок коштів державного бюджету, позабюджетних джерел, банківських кредитів і власних засобів господарств. Бюджетні кошти слід направляти насамперед на фінансування науково-дослідних робіт, проведення науково-технічних семінарів, конференцій, навчання кадрів (фахівців господарств), рекламно-інформаційну діяльність, компенсацію процентної ставки по залученню кредитів та страхових платежів, лізинг сільгосптехніки, надання субсидій на закладку і догляд за насадженнями, компенсацію частини витрат на придбання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин.

Для реалізації програмних заходів щодо освоєння сучасних виробничих технологій господарствам має надаватися можливість одержання техніки на умовах лізингу. На обсяг необхідного устаткування і сільськогосподарської техніки підприємствам аграрного машинобудування необхідно видавати державне замовлення в установленому порядку, а постачання техніки здійснювати через уповноважені лізингові компанії. У рамках лізингових постачань можливе формування ряду машинно-технологічних станцій для гарантованого забезпечення термінів і якості сільськогосподарських робіт.

Важливим компонентом сучасних технологій виробництва рослинницької продукції є широке застосування комплексу добрив, хімічних і біологічних препаратів, що відповідають вітчизняним стандартам, а також сучасних препаратів, що знайшли широке застосування за кордоном. Гарантовані постачання мінеральних добрив потрібно забезпечити шляхом

прямої оплати чи наданням банківської гарантії через уповноважених дилерів. Наукове забезпечення програмних заходів має передбачати розробку та освоєння в умовах виробництва енергоресурсозберігаючих, економічно обґрунтованих, екологічно безпечних технологій виробництва. Для здійснення цього необхідно мобілізувати генетичні ресурси рослин, створити і використовувати нові, високопродуктивні, адаптовані до місцевих умов сорти, що характеризуються підвищеною стійкістю до абіотичних і біотичних стресів, високою якістю.

Важливим аспектом є інформаційне забезпечення реалізації програмних заходів щодо розвитку аграрних галузей. Інформаційна підтримка має здійснюватися на загальнодержавному, регіональному і місцевому рівнях. Рекламну кампанію на загальнодержавному рівні має проводити методичний центр Міністерства аграрної політики, центральне телебачення і радіо, Асоціації аграрних товаровиробників, спеціальний сайт у мережі Інтернет, центральні друковані періодичні і спеціалізовані видання. На регіональному рівні – методичні центри органів територіального управління АПК, регіональні державні телерадіокомпанії, друковані видання. На місцевому рівні – районні адміністрації, місцеві періодичні друковані органи, фахівці аграрних підприємств, фермерських господарств.

Механізм реалізації програмних заходів щодо розвитку аграрного виробництва передбачає необхідність формування відповідних органів управління і реалізації, системи фінансово-кредитного, матеріально-технічного забезпечення та обслуговування виробників, добір учасників, розробку принципів і умов їх стосунків з державою та між собою. До участі в програмних заходах мають допускатися виробники усіх форм власності. Остаточне рішення про присвоєння претенденту статусу господарства-учасника цих заходів приймається Мінагрополітики на підставі заяви претендента і акта обстеження господарства фахівцями регіональних центрів технологічного супроводу.

При цьому учасники програмних заходів мають дотримуватися ряду зобов'язань, зокрема попередньо затверджених технології виробництва продукції з урахуванням її постійного моніторингу; використовувати фінансові і матеріально-технічні засоби суворо за цільовим призначенням. Реалізація програмних

заходів пов'язана з рухом грошових потоків, головними з яких є грошові ресурси з централізованого бюджету, що надаються на безповоротній основі для проведення науково-дослідних робіт і налагодження системи підготовки кадрів та інвестиції в основні фонди, що здійснюються за рахунок бюджету, власних засобів господарств-учасників.

Інвестиційні ресурси господарствам-учасникам мають спрямовуватися на спеціальний рахунок, що відкривається для кожного з них у відповідному уповноваженому банку. Обсяг ресурсів має визначатися площею продуктивних насаджень і нормою надходження фінансових ресурсів на 1 га площі відповідної продукції. За умовами попередньо підписаного договору на спеціальний інвестиційний рахунок мають зараховуватися також власні засоби господарств-виробників у розмірі 10-20% відрахувань з грошового виторгу від реалізації відповідної продукції. При використанні короткострокових кредитів, що направляються на формування оборотних коштів, доцільно застосовувати механізм компенсації частини процентної ставки за рахунок ресурсів державного бюджету відповідно до діючих нормативно-правових актів у загальному порядку.

Для координації діяльності всіх учасників ринку, найбільш повного врахування їх економічних інтересів доцільно ініціювати створення асоціацій учасників відповідних ринків. Такі некомерційні організації можуть виконувати наступні функції: вносити пропозиції стосовно проектів, що передбачають фінансування з держбюджету; проводити незалежні експертизи законопроектів, нормативних актів, профільних відомств і проектів, відібраних органами державної влади для фінансування з держбюджету; публікувати результати проведених незалежних експертиз у відомчих виданнях.

Асоціації можуть відігравати активну роль у формуванні національної політики щодо розвитку окремих аграрних галузей, визначенні напрямів і заходів державного регулювання ринку аграрної продукції та підтримки аграрних товаровиробників, захисту їхніх економічних інтересів на вітчизняному ринку. З метою реалізації програмних заходів і вирішення оперативних питань має бути створена відповідна Координаційна рада при Міністерстві аграрної політики, функції якої полягатимуть в

інформуванні органів територіального управління АПК про умови співробітництва в зазначеній сфері, внесенні пропозицій по координації з програмними заходами загальнодержавного рівня, організації інформаційного забезпечення ходу їх реалізації, підтримці створення некомерційних об'єднань-учасників ринку аграрної продукції, організації постійного технологічного моніторингу. Крім цього, Координаційна рада має розробляти форму, порядок і терміни статистичної інформації, координувати розробку та терміни виконання програмних заходів.

Оцінка результативності запропонованого програмно-цільового підходу до управління розвитком аграрних галузей має виражатися через отримувану комерційну, бюджетну і соціально-економічну ефективність. Комерційна ефективність виражається в рості рентабельності виробництва продукції, бюджетна – в термінах окупності вкладених коштів. Соціально-економічна ефективність програмних заходів визначається забезпеченням стабільності і зростанням виробництва аграрної продукції за рахунок його інтенсифікації, формування розвинутої інфраструктури виробництва і збуту; розвитком наукового і виробничого потенціалу галузей; підвищенням доходів сільського населення, поліпшенням умов праці; збільшенням доходів бюджетів за рахунок легалізації ринку відповідної продукції; підвищенням інвестиційної привабливості, забезпеченням розширеного відтворення галузей і створенням ефективної системи повернення засобів.

Стабілізація ринку аграрної продукції дозволить забезпечити перерозподіл прибутку між його виробниками і посередниками, активізує механізми інвестування прибутку на розширення виробництва. Якісне технологічне переозброєння галузей дозволить перейти на ресурсозберігаючі технології, запобігти виснаженню ґрунтів, підвищити врожайність, розширити площі посівів. Це, в свою чергу, сприятиме розширенню зайнятості населення сільських районів і суміжних галузей економіки, розвитку соціальної інфраструктури, що буде стимулювати ріст життєвого рівня населення.

Особливого значення набуває проблема формування вітчизняної моделі індикативного планування, її методологічного, методичного і інформаційного забезпечення. Індикативне плану-

вання – це механізм координації інтересів і діяльності державних і недержавних господарюючих суб'єктів, що поєднує державне регулювання економіки з її саморегулюванням, заснований на формуванні системи параметрів соціально-економічного розвитку господарського комплексу і встановлення заходів державної дії для їх досягнення.

Як стверджує В. Нелеп, індикативне планування є антиподом директивного, тому що індикативний план не має обов'язкового для виконавця характеру [121, с.33]. За визначенням Ю. Архангельського, це щось середнє між прогнозуванням і плануванням: підприємства за допомогою держави узгоджують свої плани, але це узгодження (на відміну від контрактів) не обов'язкове, тобто його відсутність не має наслідком штрафні санкції [6, с.50]. Індикативне планування є найпоширенішою в усьому світі формою державного планування макроекономічного розвитку.

Основне призначення індикативного планування в Україні – розробка, обґрунтування і вжиття заходів щодо державного регулювання соціально-економічного розвитку країни [111, с.134]. Важливою функцією індикативного плану є виявлення тих параметрів економіки, які можуть бути скореговані державою в разі, коли економічний розвиток здійснюватиметься не за сприятливим сценарієм [121, с.33]. Застосування індикативного планування в поєднанні з сучасними інформаційними технологіями дає можливість ефективно управляти як на макро-, так і на мікроекономічному рівнях. Загалом у вітчизняній науковій літературі питання формування та реалізації системи індикативного планування знайшли досить широке висвітлення, проте можливість та особливості використання зазначеного методу планування стосовно АПК, з урахуванням специфіки галузі, виявилися недостатньо розробленими, тому потребують подальшого вивчення.

Центральним поняттям системи індикативного планування є індикатор – інтегральний показник, який кількісно визначає якісні характеристики процесу. На відміну від показника, що дає лише кількісну констатацію, індикатор носить векторний, направлений характер. Прогнозування в рамках системи індикативного планування є його першою, обов'язковою, аналітичною стадією. Планування є об'єктивним, закономірним продовженням і

розвитком прогнозної діяльності. Здійснення впливу на об'єкт управління передбачається за допомогою регуляторів особливих механізмів підтримки оптимального функціонування процесів. Регулятор є механізмом реакції на значення індикатора. Індикатор є інтегральним показником, що кількісно визначає якісні характеристики того або іншого процесу, стану.

Показником самодостатності є стійке економічне зростання, оцінка якого проводиться за допомогою сформованого набору індикаторів. Особливе місце займає визначення і використання порогових значень індикаторів, покликаних сигналізувати про наближення критичного стану об'єкту управління і необхідності зміни стратегії його розвитку, тобто включення регуляторів. Надання контрольним цифрам не обов'язкового характеру, позбавлення їх директивності мають важливе значення. Вони орієнтують виробника на ті зміни, які суспільство має намір здійснити, інформують трудові колективи про зрушення в структурі виробництва і попиті на ту чи іншу продукцію, тобто виконують нову функцію планування, а саме орієнтовно-інформаційну.

У багатьох країнах індикативні плани довели свою ефективність у якості одного із засобів державного регулювання. Серед цих країн виділяється Франція. Французька система мала стимулюючий вплив на розвиток макропланування в Німеччині і Великобританії, а останнім часом її принципи вивчаються і використовуються органами міждержавного регулювання ЄС. На жаль, у сфері індикативного планування недостатньо досвіду у вітчизняних умовах. Насамперед це відсутність законодавчої бази. Тому у першу чергу необхідний відповідний закон України і нормативно-правове забезпечення на всіх рівнях. Основними елементами системи індикативного планування в АПК мають бути: система індикаторів різних рівнів; прогноз попиту і пропозиції на продукцію АПК населенню, постачання продукції для державних і регіональних потреб; прогнози розвитку сфер АПК (загальнодержавні та регіональні) і соціально-економічних наслідків реалізації різних варіантів аграрної політики; бюджетне планування щодо АПК; програми розвитку АПК на державному та регіональному рівнях; комплексний індикативний план розвитку АПК (на рівнях: державному, регіональному, місцевому, підприємств).

Система індикаторів повинна відповідати наступним вимогам: єдність і обов'язковість індикаторів для кожного рівня управління і регулювання АПК; індикатори повинні бути порівнянними, визначеними і вимірюваними; у цілому система індикаторів має забезпечувати комплексну характеристику всіх аспектів функціонування аграрної сфери; система індикаторів повинна бути гнучкою, адаптивною, здатною відображати всі зміни, що відбуваються на кожному рівні управління; індикатори мають бути адресними і ув'язаними з функціональною діяльністю міністерств і відомств, органів місцевого самоврядування; індикатори повинні орієнтувати державні органи виконавчої влади і місцевого самоврядування на забезпечення ефективного розвитку сфери АПК; для кожного рівня управління кількість індикаторів має бути обмеженою. Щодо АПК індикативний план на державному рівні має містити розробку сценаріїв можливого розвитку АПК, бажані орієнтири виробничих і економічних показників у цілому в комплексі та його сферах; розробку стратегії розвитку АПК як взаємозалежного, цілісного процесу трансформації виробничої, територіальної і організаційно-управлінської структури, відносин власності і приведення їх у відповідність до вимог ринкової економіки; моделювання механізмів взаємодії і збалансування інтересів держави, підприємств сфери АПК, споживачів у процесі виробництва, переробки і реалізації продукції комплексу; розробку мотиваційних механізмів розвитку АПК в цілому і окремих його сфер; інформаційно-маркетингової системи в АПК і ін.

В умовах ринкових відносин складовою системи індикативного планування в АПК повинні також стати загальнодержавні та регіональні маркетингові дослідження. Вони мають вивчати, з одного боку, попит на територію і її ресурси потенційних споживачів (жителів і інвесторів), з іншого – пропозиції, з якими можуть виступати відповідні органи управління. Завдання маркетингових досліджень полягає в тому, щоб обидва суб'єкти ринкових відносин мали вигоду від прийнятих рішень. Для споживачів він виражається в поліпшенні якості життя і найбільш вигідному вкладенні капіталу, для управлінських структур – в одержанні ресурсів для соціально-економічного розвитку відповідних територій. У випадку розбіжності попиту та

пропозиції розробляється план маркетингу, що узгоджує мету, вимоги споживачів, ресурсні можливості території і способи їх вирішення. Відповідно до визначених підходів система індикативного планування реалізується через виконання наступних послідовних етапів: встановлення цілей, прогнозування, планування, управління фінансуванням, облік, контроль, регулювання, нормативно-законодавче, методичне та інформаційне забезпечення.

Принциповим є питання про організаційну структуру індикативного планування і прогнозування. У світовій практиці існує два варіанти: перший – коли формуються спеціальні органи (Франція, Японія та ін.), другий – коли функції індикативного планування передаються функціонуючим, діючим структурам (Німеччина, США і ін.). У складі Міністерства аграрної політики України та обласних управлінь агропромислового розвитку необхідно впровадити систему індикативного планування і прогнозування шляхом надання відповідних функцій існуючим управлінським підрозділам. При цьому важливо, щоб вітчизняна система індикативного планування мала відповідне наукове обґрунтування з урахуванням вітчизняної специфіки.

Таким чином, перехід до системи індикативного планування допоможе більш детально і ґрунтовно аналізувати соціально-економічну ситуацію, вчасно відслідковувати нові тенденції та зміни на ринку з метою оперативного реагування на них, сприятиме адаптації вітчизняної системи державного регулювання АПК до світових стандартів.

4.2. Фінансовий аспект аграрної політики

Необхідність дослідження системи державного фінансового регулювання агропродовольчої сфери економіки України зумовлена тим, що процес його перетворення супроводжується невизначеністю функціональної ролі держави. Між тим, досвід економічно розвинутих країн і практика ринкових трансформацій в країнах з перехідною економікою свідчить, що процеси розробки політики у цій сфері не можуть бути здійснені без активного і послідовного втручання держави. На відміну від

пасивного реагування на зміну економічної ситуації, яке можна було спостерігати протягом останніх років, необхідно визначити, науково обґрунтувати форми і пріоритети державного фінансового регулювання аграрного виробництва.

У дослідження практичних завдань, розробку теоретико-методологічних аспектів державної підтримки аграрного сектора економіки вагомий внесок зробили такі відомі українські вчені-економісти, як В. Андрійчук, О. Василик, В. Грушко, М. Дем'яненко, С. Кваша, І. Кириленко, П. Лайко, В. Нелеп, С. Осадець, Б. Пасхавер, Д. Полозенко, П. Саблук, В. Федосов, В. Юрчишин та ін. Однак цілісна наукова концепція державного фінансового регулювання аграрного сектора, зорієнтована на стимулювання його економічного зростання, виявилася недостатньо розроблена. Як наслідок, у середньо- і довгостроковій перспективі майже не проявляється позитивний вплив державної підтримки аграрного виробництва на розвиток макро- і мікроекономічних процесів у цій сфері. Основним фактором, що впливає на фінансові результати діяльності аграрної сфери, є цінова ситуація на ринку продовольства (рис. 4.3).

Нагальним стає завдання вироблення наукових засад формування ефективної стратегії державного фінансового регулювання, яка включала б системну узгодженість політики як умову зростання аграрного виробництва в Україні. На цьому шляху одним з першочергових завдань постає необхідність удосконалення класифікації бюджетних витрат на аграрний сектор, як основи ефективного використання бюджетних коштів. Згідно з Бюджетним кодексом України бюджетна класифікація – єдине систематизоване згрупування доходів, видатків (в тому числі кредитування за вирахуванням погашення) та фінансування бюджету за ознаками економічної сутності, функціональної діяльності, організаційного устрою та іншими ознаками відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів [19].

Існуюча у даний час в Україні система бюджетного планування в аграрному секторі має ряд істотних недоліків, що перешкоджають підвищенню ефективності бюджетних витрат на нього, а також ускладнюють міжнародні порівняння цих витрат.

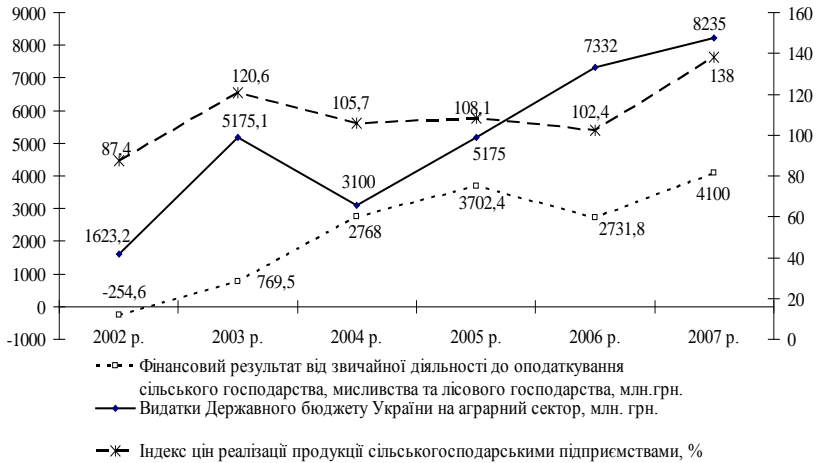

Рис. 4.3. Залежність ефективності функціонування аграрної сфери від рівня її фінансування та цін реалізації сільськогосподарської продукції, 2002-2007 рр.

Джерело: побудовано за даними [Про Державний бюджет України на 2002 рік: Закон України від 20.12.2001 № 2905-III; Про Державний бюджет України на 2003 рік: Закон України від 26.12.2002 № 380-IV; Про Державний бюджет України на 2004 рік: Закон України від 27.11.2003 № 1344-IV; Про Державний бюджет України на 2005 рік: Закон України від 23.12.2004 № 2285-IV; Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20.12.2005 № 3235-IV; Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон України від 19.12.2006 № 489-V; Статистичний щорічник України за 2006 рік [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM; Індекси цін реалізації продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами (крім малих) [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Фінансові результати діяльності підприємств України за 2007 рік [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>].

Один із основних недоліків пов'язаний з недосконалістю бюджетного процесу – відсутністю обґрунтованих форм планування бюджетних витрат на аграрний сектор. Основна частина витрат бюджетів усіх рівнів на підтримку сектора як правило планується без прив'язки до цілей і завдань його розвитку. Планування бюджетних витрат зводиться до коректування значень попереднього періоду, у бюджеті найчастіше не знаходять відображення прийняті програми і заявлені Урядом стратегічні

цілі розвитку сектора. Діючий механізм бюджетної підтримки АПК не є системним, не має довготривалої правової бази, носить вимушений характер і являє собою свого роду реакцію на виникаючі проблеми. Таким чином, єдиним обґрунтуванням структури витрат бюджету на аграрний сектор стає бюджетний класифікатор, рядки якого заповнюються в обов'язковому порядку (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Структура та обсяг видатків Державного бюджету
України на аграрний сектор (за основними статтями)
у 2003-2007 рр., млн.грн.**

Статті видатків	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
1	2	3	4	5	6
<i>Міністерство аграрної політики України</i>	5175,1	3099,6	5175,4	7332,0	8235,1
Підготовка кадрів для АПК вищими навчальними закладами I і II рівнів акредитації	274,4	200,5	274,4	321,8	399,8
Підготовка кадрів для АПК вищими навчальними закладами III і IV рівнів акредитації	408,6	274,6	408,6	472,7	605,7
Селекція в тваринництві та птахівництві на підприємствах АПК	124,0	124,0	124,0	110,0	125,0
Фінансова підтримка виробництва продукції тваринництва та рослинництва	689,5	429,5	689,5	1992,5	2332,5
Фінансова підтримка підприємств АПК через механізм здешевлення кредитів комерційних банків	350,0	195,0	350,0	260,0	667,0
Фінансова підтримка агропромислових підприємств, що знаходяться в особливо складних кліматичних умовах	20,0	70,0	20,0	20,0	35,0

Закінчення таблиці 4.2

1	2	3	4	5	6
Організація і регулювання діяльності установ в системі АПК	176,8	133,6	176,8	227,4	293,3
Закладення і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками	153,9	126,0	153,9	204,9	247,5
<i>Державний департамент ветеринарної медицини</i>	589,0	449,9	589,0	705,7	748,3
<i>Державний департамент рибного господарства</i>	106,6	74,7	106,6	138,7	164,1
<i>Національний аграрний університет</i>	213,1	105,8	213,1	229,8	303,4

Джерело: розраховано за даними [Про Державний бюджет України на 2002 рік: Закон України від 20.12.2001 № 2905-III; Про Державний бюджет України на 2003 рік: Закон України від 26.12.2002 № 380-IV; Про Державний бюджет України на 2004 рік: Закон України від 27.11.2003 № 1344-IV; Про Державний бюджет України на 2005 рік: Закон України від 23.12.2004 № 2285-IV; Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20.12.2005 № 3235-IV; Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон України від 19.12.2006 № 489-V].

При плануванні витрат на наступний період оцінка результатів виконання тієї чи іншої програми в попередньому періоді не береться до уваги, у той час як саме така оцінка була б переконливою основою для продовження чи припинення фінансування тієї чи іншої програми. Непрозорість бюджету ускладнює моніторинг ступеня досягнення цілей аграрної політики. Вітчизняна бюджетна класифікація не повною мірою відповідає міжнародним вимогам і сформованій світовій практиці в цій сфері, що утрудняє порівняння затрачених засобів з іншими країнами, перешкоджає розрахунку агрегованих показників підтримки АПК за методологією СOT і ОЕСР. Відсутній чіткий взаємозв'язок між цілями політики і витратами бюджету. Формально бюджет ґрунтується на середньострокових прогнозах соціально-економічного розвитку. Однак на практиці цілі і задачі розвитку сектора, що декларуються, не знаходять відображення в бюджеті.

Тому визначення суми витрат бюджету на аграрний сектор є недостатньо прозорим, що потребує подальшого удосконалення

структури видатків на нього відповідно до міжнародних стандартів, викладених, зокрема, в «Руководстве по обеспечению прозрачности в бюджетно-налоговой сфере» [191]. Фактично складання бюджету зводиться до коректування показників попереднього року. Не налагодженим залишається механізм розподілу виділених коштів. Наприклад, за інформацією Рахункової палати України, на рахунках одержувачів та розпорядників бюджетних коштів Міністерства аграрної політики на кінець бюджетного 2007 р. залишилися нерозподіленими та невикористаними 196,5 млн. грн., із яких до державного бюджету вилучено 125,9 млн. грн.

Зокрема, у зв'язку з недосконалістю Порядку використання коштів на 2007 р. за бюджетною програмою «Здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення короткострокових та середньострокових кредитів» та внесення змін до нього лише в другому півріччі, а також у результаті дострокового погашення сільгосптоваровиробниками залучених кредитів за рахунок підвищення цін на сільськогосподарську продукцію і збільшення виручки від реалізації продукції, до державного бюджету в кінці року вилучено 106,7 млн. грн.

Урядові рішення в сфері аграрної політики повинні враховувати вимоги СОТ, оскільки ця організація накладає визначені зобов'язання на своїх членів. Угода з сільського господарства Уругвайського раунду ГАТТ, що є основним документом СОТ, який регламентує зобов'язання членів цієї організації щодо внутрішньої підтримки агропродовольчої сфери, встановлює класифікацію напрямків державної політики [282]. Заходи «жовтої скриньки» включають бюджетні трансферти, що стимулюють виробництво, впливають на торгівлю і припускають перерозподіл засобів від споживачів до виробників. Такі заходи є предметом зобов'язань щодо скорочення після приєднання до СОТ. Заходи «зеленої скриньки» здійснюються за допомогою державних програм, що фінансуються за рахунок платників податків.

Ці програми не передбачають перерозподіл засобів від споживачів, не зумовлюють надання цінової підтримки виробникам і не викликають прямого перекручування умов торгівлі

між країнами. На них обмежувальні зобов'язання СОТ не поширюються. Не підлягають обмеженню прямі виплати з бюджету, що входять до «блакитної скриньки», оскільки дані трансферти виплачуються виробникам у рамках програм скорочення виробництва. При вступі до СОТ країни не зобов'язані також скорочувати внутрішню підтримку сільського господарства, якщо вона відповідає «de minimis».

Одна з проблем на переговорах з СОТ щодо питання внутрішньої підтримки була пов'язана з ускладненням класифікації застосовуваних в Україні видів підтримки на заходи «зеленої/жовтої скриньки». Класифікація витрат вітчизняного бюджету не повною мірою відповідає критеріям, що були визначені розвинутими країнами з ринковою економікою і знайшли відображення в Угоді з сільського господарства. Крім того, наявність непрозорих схем фінансування не дозволяє точно оцінити у вартісному вираженні деякі види підтримки. Найгірше представлені в бюджеті програми, що відносяться до «зеленої скриньки». По-перше, вони ще не набули широкого поширення в Україні, і, по-друге, деякі з них входять до складу інших статей у прихованому вигляді. Видатки на науку і освіту в АПК представлені не тільки у розділі витрат по Міністерству аграрної політики України, але і по інших розділах бюджету. Наприклад, у Державному бюджеті України за кодом 6590000 відображено фінансування Української академії аграрних наук, тоді як решта витрат, пов'язаних з фінансуванням освіти і науки в сфері АПК, відображені за кодом 2800000.

Окремою статтею в бюджеті повинні бути представлені витрати на комплексний сільський розвиток, а саме: розвиток інфраструктури села (будівництво доріг, інженерних мереж, електрозв'язку, меліоративних споруд і ін.), несільськогосподарської діяльності у сільській місцевості, сфери послуг та ін. Ці витрати проходять у даний час не тільки за розділом «Міністерство аграрної політики України», але й у розділах бюджету, присвячених електроенергетиці, дорожньому господарству, житловому будівництву та ін. Так, за кодом 2600000 «Міністерство промислової політики України» відображаються видатки бюджету на фінансову підтримку вітчизняного виробництва калійних добрив (код 26011500442),

державну підтримку вітчизняного машинобудування для АПК (код 26011600442), фінансову підтримку виробництва та створення нових вітчизняних засобів захисту рослин і регуляторів росту рослин, їх державне випробування та реєстрація (код 26012200421). За кодом 3510000 Міністерством фінансів України передбачені видатки на будівництво магістральних газопроводів та газопроводів-відводів для газифікації сільських населених пунктів (код 3511300 0620) і т.д.

Крім того, у бюджеті не представлені в явному вигляді витрати на забезпечення безпеки продовольства, а також на сприяння збуту сільськогосподарської продукції і надання інформаційних послуг. Ці витрати варто виділити в спеціальні статті бюджету, оскільки вони мають принципове значення для розрахунку бюджетної підтримки, що відноситься до «зеленої скриньки». Зміни бюджетного класифікатора повинні бути спрямовані на підвищення прозорості і цілеспрямованості витрат, а також зміцнення і розширення дозволеного «зеленою скринькою». Як показує практика, необхідно ширше використовувати такі заходи, як розвиток кредитної системи, системи страхування, експортної інфраструктури, інформаційної і консультаційної служб для сільського господарства. На основі вищевикладеного пропонується удосконалена структура бюджетного класифікатора витрат на аграрний сектор національної економіки (табл. 4.3).

Пропоновані зміни сприятимуть більш ефективному бюджетному плануванню в аграрному секторі, забезпечать можливості для формування чіткого моніторингу ступеня досягнення цілей аграрної політики, підвищать ефективність використання державних коштів на підтримку та розвиток аграрного виробництва в Україні, сприятимуть подальшій адаптації норм та правил у вказаній сфері до міжнародних стандартів [226]. Для успішного вирішення стратегічних завдань щодо нарощування економічного потенціалу аграрного сектора потрібен системний підхід, найважливішою складовою якого є здійснення заходів для підвищення рівня і якості життя на селі, подолання дефіциту фахівців і кваліфікованих робітників у сільському господарстві та інших галузях економіки села.

Сформована на селі ситуація в соціальній сфері перешкоджає формуванню соціально-економічних передумов сталого розвитку агропромислового комплексу.

Таблиця 4.3

**Пропонована структура бюджетного
класифікатора витрат на аграрний сектор**

Найменування статей
<i>Аграрний сектор</i>
Державна підтримка програм і заходів щодо розвитку тваринництва
Державна підтримка програм і заходів щодо розвитку рослинництва
Виплати для підтримки доходів, не пов'язаних з виробництвом
Підтримка використання засобів виробництва в сільському господарстві
Витрати з ліквідації наслідків стихійних лих і надзвичайних ситуацій
Витрати з підтримки депресивних сільськогосподарських районів
Витрати на наукові дослідження в сільському господарстві
Витрати на освіту в сільському господарстві
Витрати на розвиток сільської місцевості
Заходи щодо сприяння збуту сільськогосподарської продукції
Витрати на надання інформаційних послуг
Державні закупівлі сільськогосподарської продукції та продовольства
Заходи щодо поліпшення землекористування
Витрати на забезпечення безпеки продовольства
Адміністративні витрати
Інші витрати у сфері сільського господарства

Джерело: власні дослідження.

У даний час політика держави в аграрному секторі економіки зосереджена в основному на питаннях стимулювання сільськогосподарського виробництва, при цьому проблемам розвитку сільських територій приділяється недостатня увага, незважаючи на законодавчо задекларовані принципи пріоритетності розвитку села [166]. Концепцією Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року передбачено створення у сільській місцевості сприятливого середовища для життєдіяльності людей як необхідної передумови ефективного функціонування галузей сільського господарства, сталого розвитку сільських населених пунктів [172]. Для досягнення цієї мети визначено необхідність розв'язання таких завдань, як створення умов для продуктивної зайнятості сільських жителів на основі ефективного використання природоресурсного потенціалу села; стимулювання розвитку підприємництва, що забезпечить

утворення нових робочих місць та істотне збільшення доходів; заохочення молоді до роботи і проживання в сільських населених пунктах; формування соціальної інфраструктури, спроможної задовольняти різноманітні потреби сільського населення; запобігання занепаду сільських населених пунктів, розширення можливостей сільських громад у розв'язанні проблем життєдіяльності населення. Проте на практиці зазначена концепція до цього часу залишається практично не реалізованою.

За роки реформ відбулося помітне погіршення стану соціальної та інженерної інфраструктури села. У радянський час об'єкти цієї інфраструктури в основному утримувалися за рахунок аграрних підприємств. У нових соціально-економічних умовах вони виявилися без належного фінансування й управління. Інфраструктура має характерну рису стадійного розвитку, коли протягом визначеного періоду вона може продовжувати функціонувати без додаткових інвестицій за рахунок потенціалу системи, але в деякий момент часу відкладені інвестиції трансформуються в колапс, і тоді вимагають значно більшого інвестування і зусиль для її відновлення [199, с.27]. Деякі елементи сільської інфраструктури підходять до цієї межі. Незважаючи на досягнуті успіхи, наприклад, у газифікації сільської місцевості, у цілому об'єкти інженерної і соціальної інфраструктури села вимагають негайної підтримки і по можливості розвитку.

Низьким залишається рівень задоволеності мешканців сільської місцевості своїм благоустроєм. Зберігається висока диференціація останнього між містом та селом. Так, за результатами дослідження, проведеного Держкомстатом України у 2006 р., у містах водопроводом і каналізацією обладнано житло кожних чотирьох з п'яти домогосподарств, на селі – лише кожного п'ятого домогосподарства; гарячим водопостачанням – відповідно 42% та 0,8% домогосподарств; газовою колонкою – 22% та 4%; централізованим газопостачанням – 81% та 40%; ванною або душем – 78% та 15%; домашнім телефоном – 60% та 22%. У порівнянні з 2005 р. ступінь задоволення міських домогосподарств своїми житловими умовами практично не змінився. Серед сільських домогосподарств частка незадоволених та дуже незадоволених своїм житлом зросла на 3 в.п. (рис. 4.4).

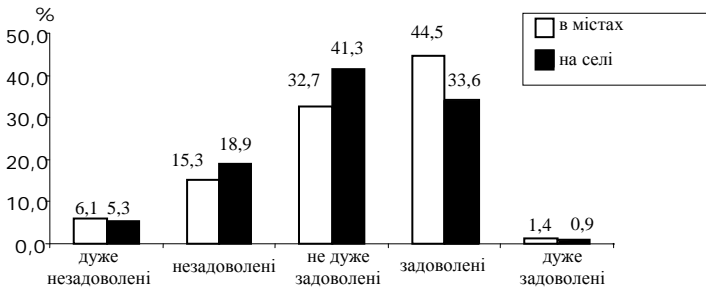

Рис. 4.4. Розподіл міських та сільських домогосподарств за ступенем задоволення своїми житловими умовами у 2006 р.

Джерело: Соціально-економічне становище домогосподарств України у 2006 році [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

У 2007 р. бюджетні асигнування на окремі аспекти сільського розвитку, передбачені різними розпорядниками, визначені на рівні лише 622,5 млн.грн., що складає 50,2% показника 2006 р. та 86,7% відповідного обсягу 2005 р. (табл. 4.4). У той же час, згідно зі ст. 2 Постанови Верховної Ради України №1698, тільки на будівництво соціальної інфраструктури необхідно виділяти 2-3 млрд. грн. щорічно [162]. Наведені дані щодо фінансування сільської місцевості є розрахунковими, оскільки внаслідок відсутності чіткої державної політики щодо фінансування сільського розвитку окремі витрати у прихованому вигляді містяться у ряді інших статей бюджетних видатків за різними розпорядниками.

Так, не виділяються окремо обсяги фінансових ресурсів, що спрямовуються у сільську місцевість, за Міністерством охорони здоров'я України за статтею «Централізована закупівля обладнання для закладів охорони здоров'я»; Міністерством транспорту та зв'язку України за статтею «Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на будівництво, реконструкцію, ремонт автомобільних доріг комунальної власності»; Міністерством палива та енергетики України за статтею «Здешевлення кредитів на будівництво енергоблоків,

РОЗДІЛ 4. Економіко-фінансові та організаційні складові аграрної політики

атомних, гідроакумулюючих та інших електростанцій, магістральних, гірських та сільських ліній електропередач, а також на створення запасів твердого палива для теплоелектростанцій» і т.д.

Таблиця 4.4

Видатки Державного бюджету України на сільський розвиток у 2004-2007 рр., тис.грн.

Обсяги фінансування у розрізі розпорядників коштів	2005 р.	2006 р.	2007 р.
1	2	3	4
<i>Міністерство аграрної політики</i>			
Реформування та розвиток комунального господарства у сільській місцевості	17000	17000	20000
Розвиток фізичної культури і спорту серед сільського населення	6128,9	-	7600,6
Державне пільгове кредитування індивідуальних сільських забудовників	31000	55000	60000
<i>Міністерство фінансів України</i>			
Заходи щодо розвитку фінансових послуг у сільськогосподарських регіонах	9790	29325,7	18713,9
Надання кредитів у рамках Проекту «Фінансування розвитку села»	10000	260075	204116
Будівництво газопроводів-відводів та газифікація сільських населених пунктів	420000	-	-
<i>Міністерство економіки України</i>			
Будівництво газопроводів-відводів та газифікація сільських населених пунктів	-	450000	-
<i>Міністерство освіти і науки України</i>			
Інформатизація загальноосвітніх та професійно-технічних навчальних закладів, у першу чергу сільських, забезпечення навчальних закладів сучасними технічними засобами навчання з природничо-математичних і технологічних дисциплін	98000	21782,5	27083,0
Придбання шкільних автобусів для перевезення дітей, що проживають у сільській місцевості	68000	68000	70000

Закінчення таблиці 4.4

1	2	3	4
<i>Міністерство охорони здоров'я України</i>			
Оснащення сільських амбулаторій та фельдшерсько-акушерських пунктів, придбання автомобілів швидкої медичної допомоги для сільських закладів охорони здоров'я	58000	250000	100000
<i>Міністерство охорони навколишнього природного середовища України</i>			
Захист від шкідливої дії вод сільських населених пунктів та сільськогосподарських угідь	-	50800	76951,7
Першочергове забезпечення сільських населених пунктів централізованим водопостачанням	-	38000	38000
Всього	717918,9	1239983,2	622465,2

Джерело: розраховано за даними [Про Державний бюджет України на 2005 рік: Закон України від 23.12.2004 № 2285-IV; Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20.12.2005 № 3235-IV; Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон України від 19.12.2006 № 489-V].

За Міністерством будівництва, архітектури та житлово-комунального господарства України у 2007 р. передбачені видатки у розмірі 907,46 млн.грн. за статтею «Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам на соціально-економічний розвиток», проте не визначено, яка частина цієї суми буде спрямована на вирішення проблем сільського розвитку.

Також за Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту за статтями «Здійснення заходів державної політики з питань молоді, жінок та сім'ї», «Видатки на облаштування спортивних та футбольних майданчиків», «Фінансова підтримка Державного фонду сприяння молодіжному житловому будівництву»; Міністерством фінансів України за статтею «Субвенція з державного бюджету місцевим бюджетам для стимулювання розвитку регіонів, в тому числі депресивних територій»; Державним комітетом України з питань регуляторної політики та підприємництва за статтею «Часткове відшкодування відсоткових ставок за кредитами, що надаються суб'єктам малого

та середнього бізнесу на реалізацію інвестиційних проектів» доцільно було б виділяти складову «в т.ч. у сільській місцевості».

Загалом бюджетна політика щодо сільського розвитку не є постійною і зазнає змін практично щорічно. Змінюються як суми асигнувань, так і структура видатків. Для повноцінного сільського розвитку та подолання бідності на селі бюджетні кошти повинні спрямовуватися більше на «зелені» програми, а саме на розвиток невикробничої інфраструктури, газифікацію, будівництво доріг, охорону навколишнього середовища, будівництво меліоративних систем, дорадництво, ціновий моніторинг, підтримку маркетингової та обслуговуючої інфраструктури. Ці програми щорічно пропонуються до Державного бюджету, але лише деякі з них включені [274, с.377]. Натомість вони мають велике значення, оскільки послугами інфраструктури користуватимуться як крупнотоварні виробники, так і дрібний бізнес, а також населення, не зайняте у сільськогосподарському виробництві.

Отже, головні недоліки діючої політики сільського розвитку зводяться до того, що у Державному бюджеті не виправдано занижені соціальні витрати по сільському сектору. Відзначається відомча роз'єднаність управління сільськими територіями. Сільська місцевість як окремих, єдиний об'єкт управління не виділений. У бюджетах ряду міністерств відсутня розбивка на місто і село. Як наслідок, скорочуються програми надання послуг у сільській місцевості, тому що витрати на одиницю послуг в селі значно вищі, ніж у місті. Не розроблені державні стандарти забезпечення населення соціальними послугами.

Зберігається звужений підхід до розвитку села, при якому основна увага приділяється аграрному виробництву, а не розвитку альтернативних сільському господарству сфер зайнятості населення. Також спостерігається обмежений доступ сільського населення до ринків продукції, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, що зумовлено, насамперед, низьким рівнем розвитку в сільській місцевості ринкової та інженерної інфраструктури, а також банківської мережі. Практично відсутні спеціальні інститути реалізації сільських програм, фонди підтримки сільського розвитку, кредитні кооперативи, консуль-

таційні центри та ін. Нерозвиненість інститутів сільського самоврядування, що позбавляє сільське населення можливостей реалізації власних інтересів, призводить до інформаційної і соціальної ізольованості села.

Таким чином, вирішення проблеми забезпечення комплексного сільського розвитку потребує трансформації сучасної бюджетної політики в агропродовольчій сфері, насамперед у напрямі чіткого розмежування заходів фінансової підтримки власне аграрного виробництва та сільського розвитку із відповідною зміною структури та удосконаленням механізму державного управління в агропродовольчій сфері. Необхідно організувати багатоканальну систему фінансування комплексного сільського розвитку за рахунок державного та місцевих бюджетів, позабюджетних фондів, приватних інвестицій, що залучаються для здійснення програм соціального розвитку. Бюджетні кошти на соціальний розвиток села повинні виділятися окремим рядком і бути захищеними.

Для створення передумов ефективного функціонування соціальної інфраструктури села слід надати повноваження сільським, селищним та районним територіальним громадам самостійно визначати пріоритети в облаштуванні відповідних сільських територій з урахуванням місцевої специфіки. Також необхідним елементом державної політики комплексного сільського розвитку має стати створення ефективного механізму координації роботи щодо забезпечення соціальних стандартів життя на селі та системи моніторингу сільського розвитку на основі набору попередньо визначених індикаторів. Практична реалізація пропонованих заходів суттєво стимулюватиме процес сільського розвитку як однієї із необхідних передумов інтеграції України до європейського співтовариства.

4.3. Інноваційно-інвестиційна складова аграрної політики

Інноваційно-інвестиційний процес в агропродовольчій сфері розглядається як система конкретних заходів щодо проведення наукових досліджень і розробок, створення інновацій та їх

впровадження у виробництво з метою отримання нової або покращеної агропродовольчої продукції та відповідне ресурсне забезпечення вказаних процесів за рахунок залучення інвестицій. Управління інноваційно-інвестиційними процесами потребує системного підходу. Разом з тим, теоретичні і методологічні обґрунтування, а також практичні рекомендації, спрямовані на системне управління інноваційно-інвестиційними процесами в агропродовольчій сфері, залишаються не повною мірою розроблені, що потребує подальших досліджень у вказаному актуальному напрямі.

Регулювання економічного розвитку, в т.ч. в аграрній сфері, має набути форм інвестиційної політики, яка спрямовується, насамперед, на впровадження інновацій, здатних за рахунок оновлення техніко-технологічної та організаційної бази виробництва забезпечити отримання конкурентоспроможної продукції. Активний розвиток вказаних процесів забезпечується за рахунок впливу адекватного інституціонального середовища. Дієвість такого впливу виявляється через тривалість інерційного періоду між інституціональними змінами та реакцією економічної системи. У формуванні інституціонального середовища, адекватного певній моделі економічного розвитку, важливе місце посідає держава, яка, завдяки виконанню своєї законотворчої функції, запроваджує зміни в інституціональній структурі [48, с.12].

При розробці заходів щодо підвищення ефективності функціонування агропродовольчої сфери та нарощування обсягів виробництва продовольства необхідно враховувати міжнародний досвід, який свідчить, що для кожного подальшого приросту аграрного виробництва все більш необхідним стає залучення несільськогосподарського капіталу. Потрібні ефективні засоби виробництва для аграрного сектора, кадровий потенціал, здатний застосовувати високі технології, розвинута матеріально-технічна і фінансова інфраструктура для реалізації даних технологій в агропродовольчу сферу [232]. Виведення аграрної економіки на шлях інноваційного розвитку передбачає насамперед необхідність розвитку людського і соціального капіталу в агропродовольчій сфері як сукупності знань, умінь та творчих здібностей індивідів, системи взаємовідносин, соціальних зв'язків і комунікації між ними, що дозволяє ефективно використовувати

нові технології, реалізувати засвоєні та створювати нові знання для сталого соціально-економічного розвитку (рис. 4.5).

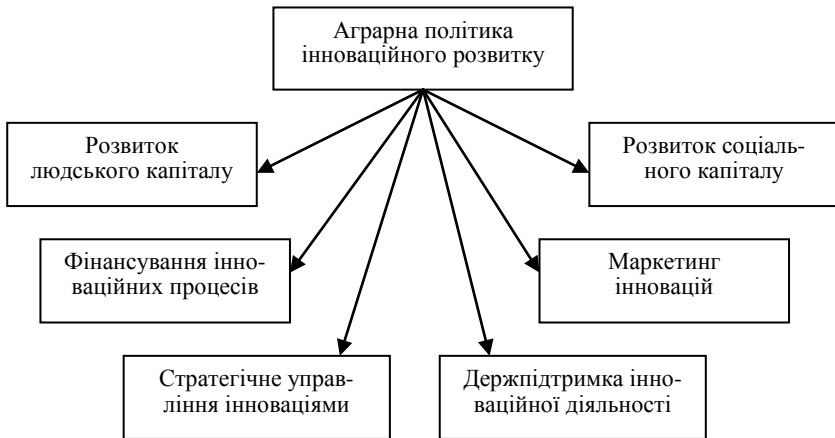

Рис. 4.5. Напрями аграрної політики інноваційного розвитку

Джерело: власні дослідження.

Тому пріоритетами аграрної інноваційної політики є розвиток освіти і науки, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів, стимулювання фундаментальних досліджень за ключовими напрямками. Маркетинг інновацій спрямований на підтримку конкурентоздатності підприємств та розширення ринків збуту. Він включає в себе організацію конкурсів, виставок, розміщення повідомлень у засобах масової інформації, діяльність щодо формування інвестиційної привабливості агроінновацій, а також культивування власне ідеї потреби аграрної сфери в інноваціях.

Завданнями стратегічного управління інноваціями є розробка відповідних планів, заходів, проектів, програм, спрямованих на задоволення споживачів у нововведеннях. Система фінансування включає джерела надходження фінансових ресурсів, принципи їх вкладення та механізми контролю за використанням, оцінку ефективності інноваційних розробок. Державна підтримка інноваційної діяльності передбачає субсидування відсотків за кредитами, надання пільг в оподаткуванні, інформаційну підтримку та ін.

Міжнародний досвід показує, що одним з найбільш ефективних інструментів підтримки інноваційної діяльності в агропродовольчій сфері є агротехнопарк. Скасування непрямой державної підтримки технопарків у вигляді податкових пільг для виконавців проектів у 2005 р. призвело до стримування їх діяльності. Відновлення повноцінної роботи технопарків пов'язується з прийняттям нової редакції Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Законом відновлено окремі податкові і митні пільги виконавцям проектів технопарків. Згідно з Законом, технологічний парк – це юридична особа або група юридичних осіб, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції.

Єдина законодавчо визначена інноваційна структура в агропродовольчій сфері України – технологічний парк «Агротехнопарк». Напрямами його діяльності є ряд проектів, зокрема щодо будівництва енерготеплогенеруючих комплексів, біодизельних та біоетанольних заводів, когенераційних станцій для утилізації промислових, комунальних та побутових відходів, обладнання із термічної деструкції, газифікації, анаеробної ферментації для виробництва біо- та синтезгазу, модернізації цукрових заводів та інших підприємств, біопаливних компонентів та добрив, створення агропромислових і переробних виробництв з новітніми технологіями та ін.

З метою активізації регіональної складової інноваційної діяльності, як фактору підвищення конкурентоспроможності в агропродовольчій сфері окремих територій, доцільним є створення агротехнопарків у кожному регіоні. При цьому їх засновниками мають стати регіональні органи влади, аграрні та переробні підприємства, наукові установи, підприємницькі і фінансові структури (рис. 4.6).

Ключовими напрямами діяльності агротехнопарку є розвиток інноваційного підприємництва в аграрному секторі регіону,

просування результатів наукових досліджень, інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності, пошук, відбір і супроводження перспективних проектів, залучення фінансових ресурсів для їх реалізації та ін. Стратегічною метою регіональної аграрної інноваційної політики є формування сприятливого інституціонального середовища, яке б сприяло перетворенню наукових ідей в конкурентоздатні ринкові продукти. Досягти цього можливо на основі об'єднання наукового, освітнього, інформаційного, фінансового і виробничого потенціалу в інтегрований інноваційний комплекс та створення економічних умов стимулювання інноваційної діяльності.

Рис. 4.6. Організаційна структура регіонального агротехнопарку

Джерело: власні дослідження.

Розвиток інноваційної діяльності передбачає необхідність залучення відповідних інвестиційних ресурсів. Інвестування інноваційних проєктів є ключовим чинником забезпечення конкурентоспроможності аграрної сфери [15, с.3]. Забезпечення стійкого економічного розвитку потребує адекватних спільних зусиль зі сторони підприємств-виробників та державних структур, причому в сучасних умовах зростає значення регіональної складової у формуванні активної інвестиційної політики. Лібералізація ринків вимагає як від економіки країни в цілому, так і від окремих її галузей, регіональних підкомплексів, підприємств створювати інноваційний потенціал, спроможний забезпечити їм належний рівень конкурентоспроможності. Важливе значення останніх обумовлене також тим, що у функціонуванні аграрного сектора немає об'єктивних умов, які б забезпечували формування класичних умов ринкового капіталообігу, спираючись на які, підприємства здатні самостійно вести нормальне розширене відтворення [73, с.9].

Тому створення передумов для залучення в аграрну сферу інвестицій, зокрема іноземних, є важливим елементом аграрної політики держави та її регіонів. Динаміка та характер інвестиційних процесів є індикатором, що характеризує загальну ситуацію в агропродовольчій сфері, її привабливість для вкладення капіталу. Темпи інвестування сільського господарства, мисливства та лісового господарства у 2007 р. порівняно з 2006 р. значно уповільнились: з 33,9% до 18,4%. Як наслідок, питома вага капіталовкладень у цей вид економічної діяльності скоротилася на 0,7 в.п. і становила 5,1% від загального обсягу освоєння інвестицій в основний капітал. Натомість приріст обсягів інвестицій у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів склав у 2007 р. 27,5% проти 19,5% у 2006 р. (табл. 4.5).

Сільське господарство, мисливство та лісове господарство залишаються непривабливими для зарубіжних інвесторів. Частка іноземних інвестицій у вказану сферу не перевищує 1,9% загального їх обсягу в економіку України. Активнішим є процес залучення зарубіжного капіталу у виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 1564,0 млн.дол., що становить 5,3% до загального підсумку (табл. 4.6).

Таблиця 4.5

Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності у 2005-2007 рр.

Галузі економіки	2005 р.		2006 р.		2007 р.	
	млн. грн.	у % до 2004 р.	млн. грн.	у % до 2005 р.	млн. грн.	у % до 2006 р.
Усього по економіці	93096,1	101,9	125253,7	119,0	188486,1	129,8
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	5015,7	125,8	7309,1	133,9	9519,1	118,4
в т.ч. сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	4904,4	126,8	7190,1	134,6	9337,9	118,2
лісове господарство та пов'язані з ним послуги	111,3	93,0	119,0	101,5	181,2	127,0
Рибальство, рибництво	27,0	61,2	55,1	185,8	35,7	57,9
Промисловість	35031	104,1	44803,7	115,3	64341,4	127,0
в т.ч. виробництво харчових продуктів, напоїв, тютюнових виробів	6418	109,6	8290	119,5	11829,8	127,5

Джерело: розраховано за даними статистичного експрес-випуску «Капітальні інвестиції за 2007 рік», с.5-6; Статистичний щорічник України за 2006 рік [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2007. – CD-ROM.

Вирішення завдання ефективного економічного розвитку безпосередньо залежить від стану управління процесом інвестиційної привабливості (рис. 4.7). При цьому необхідно врахувати досвід країн з розвиненою ринковою економікою, який показує, що ефективність залучення капіталовкладень в аграрне виробництво забезпечується при комплексному вирішенні всіх проблем, які здійснюють негативний вплив на інвестиційну

привабливість [182, с.107]. Аграрна інвестиційна політика формується і реалізується не лише на загальнодержавному, а й на регіональному рівні. Причому саме від активності регіональних органів влади залежить створення сприятливого інвестиційного клімату на відповідній території. Традиційні чинники інвестиційної привабливості територій поступово відтісняються якісно новими: мобільністю робочої сили, гнучкістю місцевих постачальників, готовністю місцевої влади до співпраці тощо.

Таблиця 4.6

Прямі інвестиції в Україну та з України за окремими видами економічної діяльності

Галузі економіки	Обсяги інвестицій на 01.01.2008 р.			
	в Україну		з України	
	млн.дол. США	у % до загального підсумку	млн.дол. США	у % до загального підсумку
Усього	29489,4	100,0	6196,1	100,0
Промисловість	8138,0	27,6	33,4	0,5
переробна	6941,0	23,5	33,3	0,5
в т.ч.виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1564,0	5,3	6,5	0,1
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	557,1	1,9	0,9	0,0
в т.ч.сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	552,7	1,9	0,9	0,0

Джерело: Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2007 році: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – с. 16.

При цьому надзвичайної важливості набуває питання формування позитивного іміджу, який відображає найбільш характерні риси території і дозволяє відрізнити її від інших. Важливу роль у зміцненні позитивного іміджу відіграє постійна присутність в інформаційному полі [38, с.20]. Тому залучення

інвестицій передбачає активний розвиток інформаційного забезпечення вказаного процесу, метою якого є інформування потенційних інвесторів щодо наявних інвестиційних можливостей, умов ведення інвестиційної діяльності, створення інформаційної відкритості та привабливого іміджу.

Формування доступного інформаційного бізнес-середовища включає представлення інформації про підприємства аграрної сфери в ЗМІ та в мережі Internet; проведення PR-компаній інвестиційних проектів; інвестиційних семінарів, конференцій, форумів, виставок-ярмарків; розвиток відносин з представництвами зарубіжних держав; розробку інвестиційних паспортів агропродовольчої сфери регіонів та окремих територіальних утворень. Для ухвалення рішення потенційний інвестор повинен мати інформацію про соціально-економічні умови в країні та окремих її регіонах, нормативну базу, потенційні об'єкти для інвестування. Відсутність навіть частини такої інформації змушує інвестора налаштуватися на песимістичний сценарій, тобто закладати в бізнес-план додаткові фінансові витрати [38, с.25].

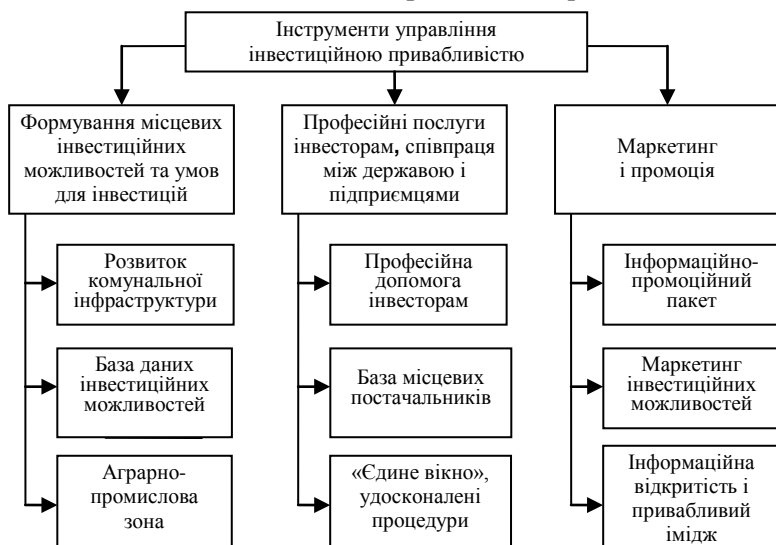

Рис. 4.7. Інструменти посилення інвестиційної привабливості на регіональному рівні

Джерело: власні дослідження.

Практика свідчить, що одним із ключових індикаторів інвестиційної привабливості є успішність інвестиційних проектів, які вже впроваджуються на певній території країни. В цьому процесі надзвичайно важливим є характер взаємодії інвесторів з місцевими органами влади. Проте необхідно враховувати, що інвестиційний проект, визнаний ефективним за критерієм інвестора, може виявитися неефективним у загальному балансі економічних інтересів, ресурсних можливостей та обмежень певного територіального ареалу. Тому на рівні регіонів, враховуючи їхні соціальні та еколого-економічні особливості, необхідно напрацьовувати власну методологію розробки та реалізації окремих інвестиційних проектів, здійснювати маркетинг інвестиційного ринку, розробляти інвестиційні програми, системно вирішувати задачі економічної та науково-технічної експертизи окремих проектів, а також розміщення та освоєння інвестицій.

Одним із факторів, що визначають рівень інвестиційної привабливості агропродовольчої сфери, є рівень та перспективи розширення споживчого попиту. Прогнозування попиту на основні харчові продукти, проведене з використанням методу екстраполяції рядів динаміки, показує, що найбільш динамічне зростання обсягів споживання відбуватиметься за такими групами харчових продуктів, як риба та рибопродукти, плоди, ягоди та виноград, олія (табл. 4.7).

Таблиця 4.7

Прогноз споживання основних харчових продуктів населенням України у 2008-2010 рр., на душу населення в рік, кг

Види продукції	2006 р. факт	Прогноз			2010 р. у % до 2006 р.
		2008 р.	2009 р.	2010 р.	
М'ясо та м'ясопродукти	42	44,6	46,4	48,2	114,8
Молоко та молокопродукти	234,7	246,8	252,1	257,4	109,7
Риба та рибопродукти	14,1	16,4	17,2	18,1	128,4
Яйця	251	279	293	307	122,3
Хліб та хлібопродукти	119,5	119,5	118,3	117,0	97,9
Картопля	133,6	135,8	135,6	135,4	101,3
Овочі	126,7	133,1	137,2	141,2	111,4
Плоди, ягоди та виноград	34,8	39,6	41,1	42,7	122,7
Цукор	39,5	39,2	39,5	39,7	100,5
Олія	13,6	15,5	16,3	17,1	125,7

Джерело: власні дослідження.

Майже незмінним залишиться попит на цукор та картоплю. Натомість відбуватиметься подальше скорочення обсягів споживання хліба та хлібопродуктів. Аналогічні розрахунки на рівні регіонів можуть використовуватися в якості факторів формування інвестиційного іміджу окремих складових агропродовольчої сфери та при розробці відповідних заходів регіональної аграрної політики [232]. Практична реалізація заходів щодо стимулювання інноваційно-інвестиційної складової розвитку агропродовольчої сфери у вигляді активізації розвитку людського і соціального капіталу, маркетингу інновацій та інвестиційних можливостей територій, стратегічного управління інноваційно-інвестиційною діяльністю та формування відповідного інституціонального середовища сприятиме подоланню значного відставання агропродовольчої сфери України від рівня економічно розвинених країн, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції та розширення обсягів її експорту на міжнародному ринку.

4.4. Розвиток регіональної складової аграрної політики

В економічно розвинутих країнах світу аграрна політика головним чином формується централізовано на загальнодержавному рівні. Однак в Україні до цього часу відсутня науково обґрунтована та розрахована на тривалу перспективу аграрна політика держави, що призводить до прямих економічних збитків суспільства, у першу чергу у вигляді зниження якості трудових ресурсів. Ситуація зі станом продовольчої безпеки держави та окремих її регіонів складається таким чином, що не може далі чекати і потребує нагального вирішення. В цих умовах регіони можуть взяти на себе ініціативу і сформувати власну аграрну політику.

Формування регіональної аграрної політики є досить новим завданням, яке до цього часу недостатньо вирішувалося. У вітчизняній аграрній науці щодо цього питання відсутні практичні комплексні розробки. Враховуючи це, на основі аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду та з урахуванням сучасної ситуації пропонується послідовність розробки регіо-

нальної аграрної політики з метою максимально можливого досягнення її ключового пріоритету, яким є продовольча безпека. Продовольство – це перша життєва потреба людини, яку можна розглядати як один із виробничих ресурсів країни. Тому якість і кількість продуктів харчування визначають стан здоров'я населення, або здатність трудових ресурсів стати більш ефективними. Не проводиться ефективна аграрна політика – погіршується здоров'я населення, зменшується абсолютна чисельність активного населення – знижується продуктивність праці у всіх галузях економіки. Перший ефект, вигода або втрата від проведення аграрної політики – підтримка здоров'я населення як основи функціонування національної економіки.

Трансформаційні процеси в сфері сільського господарства, викликані проведенням економічних реформ та дією ряду об'єктивних соціально-економічних факторів, посилили диференціацію в рівнях розвитку регіонів України. Особливо гостро проблема посилення диференціації вплинула на регіони аграрної орієнтації. Для цих регіонів протягом тривалого періоду була характерна централізована модель управління. В умовах розвитку ринкових відносин та посилення децентралізації управлінських функцій держава суттєво знизила ступінь регулювання аграрного сектора і обмежила свою економічну діяльність в агропродовольчій сфері, що неоднозначно позначилося на ефективності господарювання суб'єктів регіональних аграрних ринків та призвело до погіршення стану продовольчої безпеки на відповідній території.

Вирішувати проблеми регіонального рівня можливо лише при наявності адекватного правового поля і сприятливої державної аграрної політики. Однак багато проблем можна вирішити і впорядкувати на рівні самого регіону шляхом формування і впровадження власної регіональної аграрної політики у відповідності до основних принципів загальнодержавної аграрної політики, яка, однак, буде повніше враховувати специфіку кожного конкретного регіону. Питання формування принципово нової методології регіональної аграрної політики в даний час є надзвичайно актуальним. Ця політика повинна мати комплексний характер, відмовитись від пріоритетності галузевих принципів управління, які часто не

враховують економічні особливості, а також рівень соціального і економічного розвитку регіону. Першочерговим кроком при розробці регіональної аграрної політики повинно стати визначення її пріоритетів.

Генеральною метою регіональної, як і загальнодержавної, аграрної політики повинно стати формування продовольчої безпеки на відповідній території та забезпечення її сталого сільського розвитку. Інші цілі, зокрема такі як оптимальне розміщення і використання ресурсів, ефективний їх перерозподіл у межах регіону; раціоналізація регіональної структури управління аграрним виробництвом і системи мотивації праці; підвищення рівня життя населення і покращення демографічної ситуації; покращення стану оточуючого середовища і збереження природного генофонду та ін. необхідно розглядати як складові визначеної генеральної цілі.

Наразі питання практичного формування та реалізації активної регіональної аграрної політики значною мірою ускладнюється у зв'язку з відсутністю чіткої та системної аграрної політики держави. Тому насамперед необхідною є розробка нової державної аграрної політики, яка має визначити стратегічні орієнтири та цілі розвитку агропромислової сфери країни з одночасною розробкою основних механізмів їх реалізації. Вказана політика повинна мати системний характер функціонування, охоплюючи не тільки сферу агропромислового комплексу, а й питання здорового харчування населення, якості та безпеки продовольства, розвитку сільських територій, наукового забезпечення.

Основою формування аграрної політики держави повинна стати аграрна доктрина, яка має визначати мету, задачі, принципи і державну стратегію в області продовольчої безпеки та сільського розвитку. Доктрина утворюватиме фундаментальні науково обґрунтовані принципи аграрних відносин, завдання та умови функціонування аграрного сектора відповідно до загальнонаціональних інтересів. Прийняття Доктрини дасть можливість сформувати чітку систему аграрної політики, яка б цілеспрямовано створювалася і розвивалася суб'єктами державного і місцевого господарювання, господарюючими суб'єктами всіх сфер і підсистем, що забезпечують продовольчу

безпеку національного, регіонального і місцевого масштабів. При цьому доктрина повинна надавати право регіонам формувати власну аграрну політику, яка б реалізувалася відповідно до загальнодержавних її положень, однак повніше враховувала регіональні соціально-економічні та екологічні особливості, що надасть можливість досягти максимального ефекту від реалізації вказаної політики на підвищення рівня продовольчої безпеки і розвиток сільських територій регіонів та, відповідно, усієї держави.

Сучасні реалії регіонального розвитку передбачають важливість інформації, знань і стану людських ресурсів взагалі як передумови поширення новітніх технологій та інновацій, а, отже, зростання можливостей для «самовиживання» регіонів в умовах глобалізації економіки [95, с.19]. Європейські дослідники-регіоналісти виділяють, окрім формальних знань, також неформальні, тобто мережу міжособистісних та інституційних зв'язків на певній території, ознайомлення і використання місцевої культури та традицій, культури підприємництва та управління. Успішні, з точки зору економічного розвитку, регіони є, насамперед, «розумними» територіями, що «вчаться». Лише завдяки людському інтелектуальному потенціалу регіони є спроможними відчутти чи навіть передбачити тенденції економічного розвитку і скористатися новою ситуацією на світових ринках [293, с.371].

Інтеграція України до європейських структур неможлива без формування та реалізації такої моделі управління регіонами, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла становленню нових форм співпраці між центром і регіонами, внутрішньому міжрегіональному співробітництву та міжнародній співпраці територій. Гармонізація практики управління регіонами України з принципами ЄС передбачає насамперед чітке розмежування повноважень центральних та місцевих органів виконавчої влади і самоврядування в ході адміністративної реформи, законодавче визначення принципів регіональної політики, державної підтримки регіонального розвитку, програм соціально-економічного розвитку регіонів, створення стандартної статистичної системи моніторингу розвитку регіонів [52, с.12]. У розвинених країнах світу останнім часом спостерігаються дві тенденції: до зростання політичної

ваги регіонів і до примноження кількості регіональних ініціатив в економічній сфері. Модель регіонального розвитку Європейського Союзу ґрунтується на стратегічному партнерстві між центральним урядом і місцевими органами влади, бізнесом і громадськими організаціями.

В контексті регіональної політики ЄС йдеться про слаборозвинені і структурно слабкі території. Кожна з цих груп потребує індивідуального підходу до розв'язання своїх основних проблем. Це можна пояснити принципами регіональної політики ЄС, один з яких – програмність: центр не просто фінансує регіон, а виділяє кошти на спеціально розроблені програми (цільові точки, які впливають на розвиток усього регіону) [37, с.70]. Цей принцип, безумовно, має бути прийнятий щодо вітчизняної практики фінансування аграрної сфери окремих регіонів.

Сьогодні на різних рівнях влади наголошується на важливості стимулювання розвитку територій України. Однак центральні органи влади часто переоцінюють власну роль у відродженні регіонів. Через це ігнорується світовий досвід, який показує, що державна (як правило, пільгово-дотаційна) підтримка не є достатньою умовою для реалізації потенціалу території. Набагато важливішим є готовність місцевої громади мобілізувати власні, у першу чергу людські ресурси заради майбутнього розвитку [37, с.67]. Тому до сучасної системи регулювання розвитку агропродовольчої сфери мають бути залучені не лише загальнодержавні і регіональні (обласні, районні) органи управління сільським господарством, переробною промисловістю, торгівлею та ін., а й міжпрофесійні і професійні самоврядні та господарські об'єднання, підприємства і населення. Нова роль регіональних органів влади полягає в тому, щоб забезпечити господарства інформацією про стан ринку та надавати різноманітні консультації. Вони мають розповсюджувати нові юридичні та нормативні документи, визначати кращих постачальників палива і добрив, надавати інформацію про ціни на матеріально-технічні ресурси, організовувати професійні семінари на тему управління сільським господарством, ведення бухгалтерського обліку і фінансів [96, с.120].

Одним з найважливіших напрямків структурної перебудови регіональної аграрної економіки є формування інституціональних передумов її довгострокового економічного росту, що потребує

реалізації системи заходів щодо створення комплексу формальних і неформальних інститутів, що сприятимуть досягненню цілей аграрної політики. Інституціональні зміни, особливо ті, що стосуються неформальних інститутів, є надзвичайно складним завданням. Однак без формування відповідної інституціональної структури, що утворює базис суспільно-економічних відносин у регіоні, обійтися неможливо. Інституціональні перетворення як найбільш складний етап реформування господарського механізму регіону забезпечують, з одного боку, захист лібералізації і конкуренції, а з іншого, сприяють підвищенню ступеня відкритості і прозорості економіки. Однак такі перетворення потребують часу для вироблення і обґрунтування тієї або іншої новації; впровадження її в практику, здійснення моніторингу; виявлення недоліків і коректування, втілення інституціональних інновацій [69, с.112].

Інституціональні трансформації включають як створення нових інститутів, так і модернізацію сформованих. Розбудова інституціональної структури ринкової економіки в регіоні полягає в створенні, насамперед, формальних (створюваних державою та іншими суб'єктами) інститутів. Для становлення ефективних неформальних інститутів (норм моралі, підприємницької етики й ін.) необхідний як більш тривалий період, так і витіснення неефективних неформальних інститутів (тіньової економіки, бартеру, неплатежів і ін.) [125]. Через високий попит на формальні інститути, що виражається у необхідності наведення порядку в економіці, важливим є прискорення процесу створення інституціонально-правових норм і стимулювання створення інших формальних інститутів, що забезпечують, зокрема, узгодження дій регіональної влади, фінансових інститутів, податкових органів і приватного бізнесу.

Високу значимість при цьому мають незалежні компанії, що можуть виступити провідниками державної регіональної економічної політики [259, с.152]. Стосовно агропродовольчої сфери це може бути, наприклад, регіональна аграрна інвестиційна компанія, у рамках якої можливо створення мережі консалтингових фірм з консультування і навчання менеджменту аграрних підприємств, проведення моніторингу ділової активності та обміну інформацією; розробки і реалізації інвестиційної полі-

тики; підтримки створення підприємницьких і споживчих об'єднань, що здійснюють недержавне регулювання, розміщення на конкурсній основі ресурсів. Комплекс заходів, спрямованих на інституціональні перетворення, можна згрупувати за окремими напрямками, які тісно пов'язані між собою (рис. 4.8). Розвиток за визначеними напрямками має триєдину мету: підвищуючи ефективність функціонування аграрної сфери, необхідно одночасно покращувати якість життя на селі та вирішувати екологічні проблеми. Між усіма трьома зазначеними складовими існує прямий і обернений зв'язок. У якість життя включається також духовно-моральна складова.

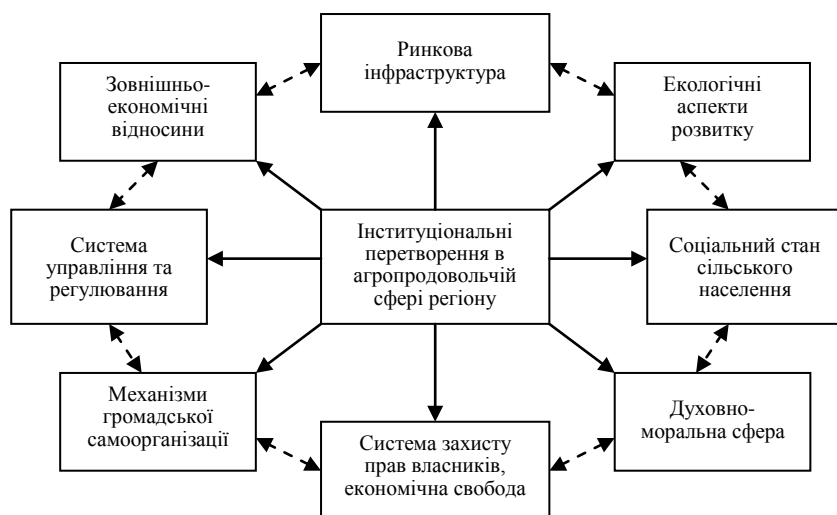

Рис. 4.8. Напрями інституціональних перетворень в аграрній сфері регіону

Джерело: власні дослідження.

Таким чином, наявність негативних явищ в аграрній сфері багатьох регіонів потребує інтенсифікації здійснюваних перетворень та пошуку нових перспективних шляхів, за рахунок яких можливо створити умови для усунення територіальних диспропорцій, забезпечення динамічного та збалансованого розвитку регіонів. Регіональна аграрна політика при цьому має спрямовуватися на активізацію відповідного внутрішнього

ресурсного потенціалу територій. Завданням є формування в кожному регіоні, насамперед аграрної орієнтації, конкурентоспроможного аграрного сектора, спроможного забезпечити внутрішні потреби та нарощувати експорт продукції при динамічному розвитку сільських територій. Основою регіонального розвитку має бути самостійність регіонів у визначенні цілей розвитку, мобілізації трудових, матеріальних, фінансових, інформаційних ресурсів для їх реалізації (насамперед власних). При цьому існує необхідність створення інституціональних умов, за яких регіони змогли б повною мірою реалізувати наявний потенціал та отримати конкурентні переваги на світовому ринку. Вирішення вказаного завдання неможливе без об'єднання зусиль держави, місцевого самоврядування, господарюючих суб'єктів та громадскості і впровадження сучасних інструментів стимулювання регіонального розвитку, процедур планування, програмування, фінансування, моніторингу і контролю.

Формування регіональної аграрної політики має базуватися на певних методологічних принципах, основними з яких вбачаються: принцип програмності, дотримання раціонального співвідношення соціальної, економічної та політичної складових в регіональній аграрній політиці з урахуванням того, що політична складова є переважно прерогативою держави, а соціальна та економічна – суб'єктів держави в рамках, визначених державою; підтримка інвестиційно-інноваційної діяльності у всіх сферах життєдіяльності території; адресність при формуванні та реалізації заходів соціальної спрямованості щодо різних соціальних груп населення; чітке визначення обсягів та джерел фінансування намічених заходів; забезпечення умов для соціального партнерства як інструменту налагодження продуктивної взаємодії населення, бізнесу та влади в інтересах соціально-економічного розвитку території.

Розмежування повноважень щодо реалізації аграрної політики між державою та регіонами має базуватися на поєднанні відповідних державних інтересів та інтересів суб'єктів агропродовольчої сфери окремих територій. Для недопущення порушення єдності економічного простору на території держави на рівні окремих регіонів недоцільно вдаватися до введення заборон і обмежень щодо ввезення чи вивезення окремих видів

аграрної продукції, підтримання цін шляхом прямих цінових субсидій, реалізації заходів, що обмежують чи послаблюють дію механізмів загальнодержавної аграрної політики. Натомість, пріоритет має надаватися питанням сільського розвитку, екології, наукового, інформаційно-консультаційного, освітнього забезпечення, контролю якості та безпеки продовольчих ресурсів, формуванню інвестиційної привабливості території.

Історія регіональної аграрної політики держав світу показує, що територіальні диспропорції в агропромисловому виробництві дуже стійкі, а їх усунення потребує тривалого часу, значних зусиль і узгодженої дії органів влади усіх рівнів [65, с.5]. Державна політика щодо підтримки депресивних аграрних територій може реалізовуватися у вигляді цільових капіталовкладень в розвиток їх виробничої і соціальної інфраструктури, фінансування природоохоронних програм та програм зайнятості, розвитку малого бізнесу, механізмів інвестиційного стимулювання (вільні економічні зони, території пріоритетного розвитку). Рівень добробуту населення безпосередньо залежить від конкурентної позиції територіального утворення та його господарського комплексу на регіональному, національному та міжнародному рівнях. За цих обставин зростає важливість регулюючої та координуючої функції органів влади на місцях, які в ринкових умовах забезпечують комплексний розвиток відповідної території на основі виваженої стратегії, що базується на використанні внутрішнього потенціалу регіону.

Успішність реалізації регіональної аграрної політики значною мірою визначається методами, які використовуються для вирішення поставлених цілей і завдань. Здійснюючи процес регулювання, варто мати на увазі, що на рівні окремих територій найбільш ефективні результати досягаються при спільному використанні планових і ринкових інструментів [119, с.376]. Високу результативність мають непрямі методи, які стимулюють суб'єктів ринку змінювати свою економічну поведінку. До останніх, зокрема, відноситься індикативне планування, показники якого не є директивними, а виступають своєрідними орієнтирами, що сприяють отриманню бажаних результатів щодо територіального розвитку.

Завдання регіональної аграрної політики полягає як у забезпеченні ефективного функціонування ринкових механізмів впливу на розвиток агропродовольчої сфери, так і в регулюванні розвитку тих сфер, в яких застосування ринкових інструментів є неідеальним або неефективним, насамперед в соціальній та екологічній. Одним із важливих напрямів регіональної аграрної політики є створення і підтримання конкурентоспроможного середовища в агропродовольчій сфері, зокрема шляхом проведення антимонопольної політики, реалізація якої враховує особливості території. В сфері регіональної політики аграрна складова відіграє значну роль стосовно перерозподілу доходів як серед виробників, так і серед окремих соціальних груп населення. Щодо першого аспекту цієї проблеми, то певний досвід у вказаному напрямі вже є. Йдеться про діяльність регіональних узгоджувальних комісій з питань координації міжгалузевих відносин на ринку молока та м'яса, основними напрямками діяльності яких є: підготовка пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади у сфері регулювання відносин на ринку продукції тваринного походження; вивчення, узагальнення та поширення позитивного досвіду щодо формування і розвитку конкурентного середовища на ринку продукції тваринного походження; розробка рекомендацій щодо створення паритетних умов діяльності сільськогосподарських товаровиробників та товаровиробників інших галузей економіки; відстеження процесів, пов'язаних з недобросовісною конкуренцією, контрабандою на ринку продукції тваринного походження та розробка пропозицій щодо їх недопущення.

Узагальнення практики реалізації регіональної аграрної політики приводить до висновку, що монопольне територіальне регулювання має поширюватися насамперед на реалізацію функцій формування нормативно-правової бази, необхідної для реалізації місцевої аграрної політики і функціонування аграрної сфери регіону. Це включає в себе розробку нормативних актів, що створюють правове поле та формують організаційно-економічний механізм реалізації аграрної політики з урахуванням місцевих умов та особливостей; створення умов для добросовісної конкуренції, зокрема шляхом проведення антимоно-

польної політики на територіальному рівні; реалізацію соціальної складової аграрної політики та політики сталого сільського розвитку в частині місцевих можливостей та джерел її здійснення; формування та реалізацію аграрної екологічної політики на регіональному рівні.

В окремих регіонах України вже відбувається усвідомлення необхідності формування власної аграрної політики з визначеними цільовими орієнтирами та пріоритетами. Зокрема, Стратегією розвитку Донецької області до 2020 р. визначено, що стратегічною ціллю аграрної політики є забезпечення продовольчої безпеки населення області шляхом організації економічно ефективного агропромислового виробництва із застосуванням новітніх технологій, високоякісних сортів (гібридів) рослин і порід тварин, поглиблення ступеня переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, забезпечення прискореного розвитку харчової та переробної промисловості, максимально можливого наповнення внутрішнього ринку високоякісними товарами агропромислового комплексу власного виробництва [44, с.37]. Проте ототожнення сутності продовольчої безпеки виключно з рівнем розвитку агропромислового виробництва в даному регіоні, як вбачається, не дасть можливості досягти бажаного її рівня у найближчій перспективі.

Обов'язковою складовою аграрної політики регіонів повинна стати розробка механізмів продовольчого забезпечення населення, яке знаходиться за межею бідності. При цьому соціальна підтримка малозабезпечених, а також надання іншої адресної допомоги окремим групам населення повинна проводитися переважно в продовольчій формі. Це дозволить не тільки зробити таку допомогу більш дієвою, але також використовувати бюджетні кошти одночасно на реалізацію двох завдань – соціальної допомоги і підтримки агропродовольчого сектора. Для вирішення проблеми продовольчої безпеки необхідно у першу чергу розробити механізм адресної допомоги групам ризику – тим людям, чиї доходи нижчі прожиткового мінімуму. Орієнтовна схема формування системи соціальної допомоги вразливих у продовольчому відношенні груп населення регіону наведена на рис. 4.9.

Рис. 4.9 Формування системи продовольчої допомоги окремим групам населення

Джерело: власні дослідження.

При формуванні регіональної аграрної політики необхідно враховувати той факт, що продовольча політика, яка стимулює виробництво великої кількості м'ясомолочних продуктів, у поєднанні з політикою, що нехтує виробництвом фруктів і овочів, є не тільки несприятливою для оточуючого середовища, але і протирічить цілям у сфері харчування, які, навпаки, передбачають більше споживання овочів і фруктів в поєднанні з меншим рівнем споживання насичених жирів з м'яса і молочних продуктів [303, с.322]. Усвідомлення цього становища і необхідності вироблення в регіонах перспективного підходу до забезпечення продовольчої безпеки приводить до висновку, що хаотичний і некерований стан підсистем господарювання, покликаних забезпечити продовольчу безпеку, дотепер функціонально, організаційно, ресурсно і технологічно не

зв'язаних між собою, варто замінити єдиною системою продовольчої безпеки країни з урахуванням особливостей регіонів.

Тому ставиться завдання створити таку систему за участю державної, регіональної і місцевої влади разом з виробниками, наукою, фінансовим і аграрним бізнесом, населенням. У якості системоутворюючого фактору для системи продовольчої безпеки регіону приймається його агропродовольча сфера. З нею значною мірою пов'язані всі основні підсистеми комплексної системи продовольчої безпеки. В умовах кожного регіону розробляється власна модель продовольчої безпеки. Основним принципом при розробці цієї моделі повинен бути холістичний підхід, який передбачає, що продовольча безпека формується як комплексне явище у тісному взаємозв'язку між усіма її структурними елементами (рис. 4.10). Виходячи з цього, на рівні регіонів виникає необхідність розробки комплексних науково обґрунтованих стратегій продовольчої безпеки, які були б практичним втіленням регіональної аграрної політики.

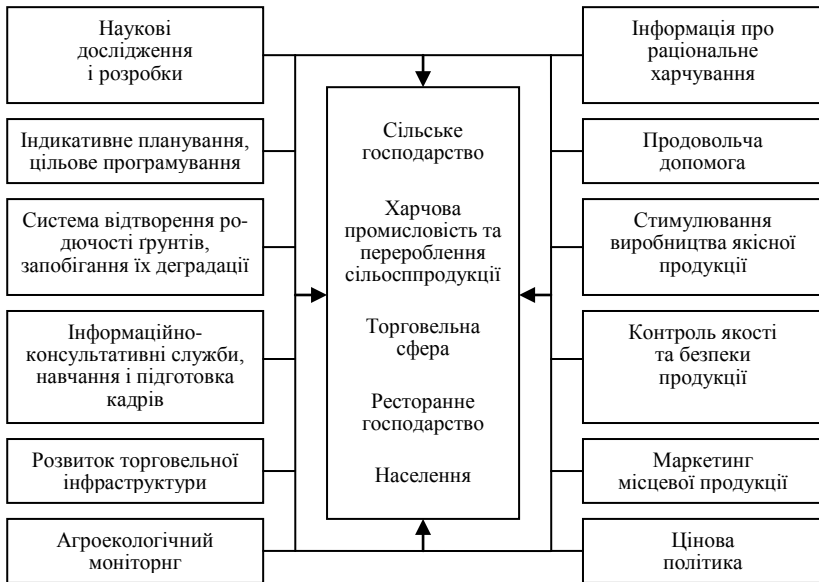

Рис. 4.10 Холістичний підхід до формування регіональної продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

В сучасних умовах необхідною є єдина модель продовольчої безпеки регіону, яка б урахувала специфічні територіальні особливості розвитку його економіки. В цій моделі визначаються вимірювані індикатори продовольчої безпеки. Модель дозволить визначати наслідки впливу заходів стратегії на продовольчу безпеку і надалі в постійному режимі відслідковувати зміни стану продовольчої безпеки регіону. При переході значень визначених індикаторів через порогові рівні включаються заздалегідь передбачені або заново створені постійними учасниками економічні механізми щодо усунення загроз, які виникли. За основу розробки моделі продовольчої безпеки регіону пропонується взяти схему життєвого циклу реалізації етапів розробки, подану на рис. 4.11. Модель включає основні положення, реалізація яких дала б максимально можливий ефект у змінах стану регіону в напрямі забезпечення його продовольчої безпеки. Особлива увага при цьому повинна бути приділена можливості реалізації вказаних положень силами самого регіону.

Рис. 4.11. Схема життєвого циклу етапів розробки моделі продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

Доцільність використання в даному випадку наведеної моделі пояснюється тим, що остання дає змогу ефективно

відслідковувати стан продовольчої безпеки, оскільки у процесі постійної циркуляції елементів моделі відбуватиметься виявлення нових проблем та загроз продовольчій безпеці регіону, які ймовірно виникатимуть у перспективі. З позицій продовольчої безпеки важливо оцінювати і прогнозувати вплив усіх очікуваних загроз, а також економічних і неекономічних впливів на їх рух, а головне – виявляти можливість різкого спаду і критичного порогу. Дієвість визначеної постійно функціонуючої системи надасть змогу розробляти нові заходи по ліквідації існуючих проблем та нейтралізації потенційних загроз у вказаній сфері, доповнювати систему індикаторів, на основі якої здійснюватиметься моніторинг.

Для обґрунтування доцільності та можливості досягнення поставлених цілей, реалізація яких забезпечить надійний стан продовольчої безпеки, проводиться оцінка сильних та слабких сторін існуючого стану регіону. Виходячи з цього, визначаються сильні та слабкі сторони стану продовольчої безпеки, здійснюється їх ранжирування. Такий підхід у подальшому дозволить скоротити чисельність досліджуваних проблем за рахунок виключення з їх складу малозначимих, що незначною мірою впливають на досягнення цілей. Сформульовані висновки щодо характеру та сили впливу специфіки регіону на можливий стан його продовольчої безпеки дозволяють перейти до фази перспективної діагностики, яка охоплює існуючі та передбачувані на майбутнє фактори розвитку регіону. Діагноз представляє динамічний баланс корисних і небезпечних рис регіону. На основі цього ідентифікуються його головні конкурентноздатні переваги та певні перешкоди розвитку. У таких умовах доцільним є застосування SWOT-аналізу, принципова схема проведення якого подана на рис 4.12. Результати SWOT-аналізу дозволяють обґрунтувати стратегічні цілі та формувати оперативні.

Формування надійної системи продовольчої безпеки передбачає необхідність створення системи ідентифікації фактичного її стану, прогнозування та завчасного попередження негативних змін, які можуть призвести до погіршення її рівня. Для цього формується відповідна база даних та на її основі проводиться інформаційно-аналітична робота щодо виявлення

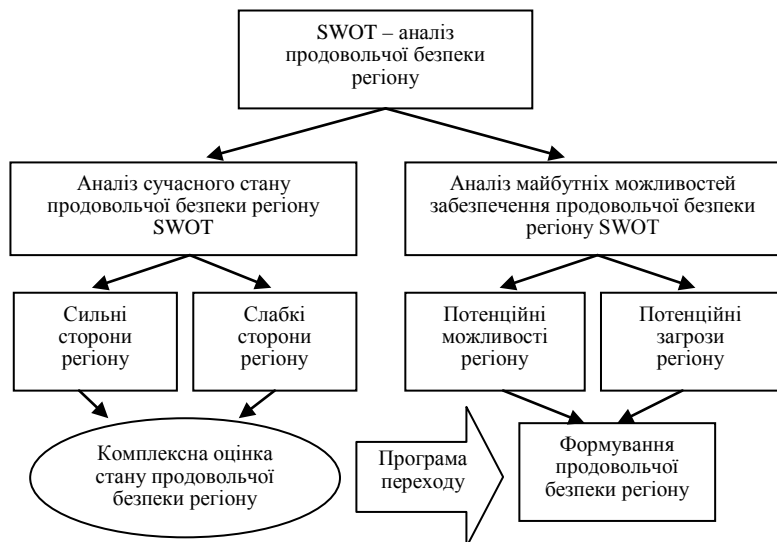

Рис. 4.12. Алгоритм SWOT-аналізу стану продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

існуючих та потенційних загроз продовольчій безпеці з наступною розробкою заходів щодо їх локалізації і нейтралізації. Навіть при тому, що окремі дані або прогнози у вказаній базі даних можуть бути неточними, накопичення відповідної інформації дозволить привернути увагу до ситуацій, які повинні бути досліджені більш глибоко. Систему контролю продовольчої безпеки пропонується організувати навколо таких основних напрямків: моніторинг виробництва продовольства; моніторинг споживчого ринку, який в основному має контролювати торгівлю; соціальний моніторинг найбільш уразливих груп населення; спостереження за споживанням продовольства та харчуванням населення; моніторинг якості та безпеки продовольства (рис. 4.13).

Неузгодженість політики і стратегії у сферах сільського господарства, промисловості, харчування можуть завдати шкоди здоров'ю, навколишньому середовищу й економіці. Однак несприятливі наслідки можуть бути знижені, якщо всі сектори і галузі будуть діяти відповідно до поставлених політико-

стратегічних завдань. Згідно з чинним законодавством, Міністерство аграрної політики України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування та реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави [139]. Відповідно на рівні регіону головним органом у системі забезпечення регіональної продовольчої безпеки має стати Головне управління агропромислового розвитку.

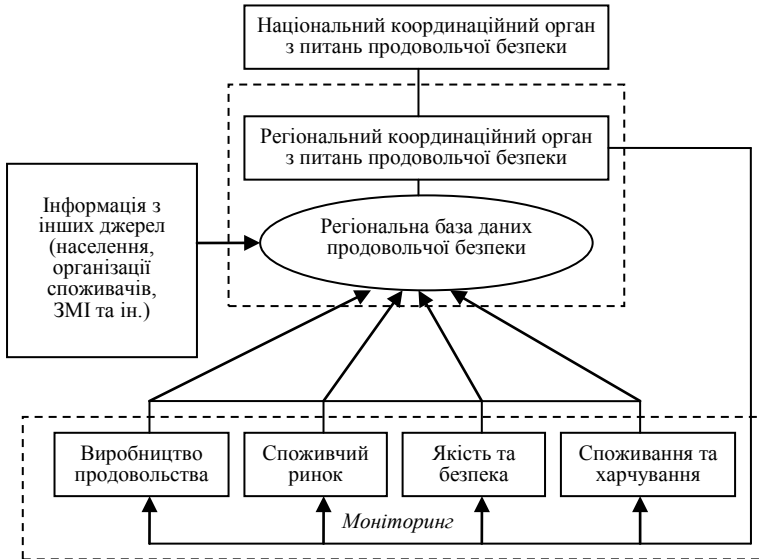

Рис. 4.13. Організація системи контролю продовольчої безпеки регіону

Джерело: власні дослідження.

Його функції мають полягати у формуванні регіональної аграрної політики, направленої на забезпечення продовольчої безпеки та сталий сільський розвиток на відповідній території. Для цього, зокрема, управління має стати основним координатором діяльності усіх зацікавлених учасників процесу формування регіональної продовольчої безпеки (рис. 4.14).

Таким чином, регіональна аграрна політика, спрямована на комплексне вирішення усіх визначених аспектів проблеми продовольчої безпеки, є тим інструментом, який здатен забезпечити

Рис. 4.14. Організаційна структура учасників процесу формування регіональної продовольчої безпеки

Джерело: власні дослідження.

вирішення зазначеної проблеми, що сприятиме поліпшенню рівня харчування населення, його здоров'я та підвищенню ефективності трудових ресурсів, стійкості територіальної складової національної економіки.

4.5. Формування сучасної агроекологічної політики

Спрямованість вітчизняної аграрної політики на вирішення винятково економічних завдань розвитку агропродовольчої

сфери поглиблює та ускладнює проблему її сталого розвитку, насамперед у аспекті забезпечення виробництва якісної та безпечної харчової продукції, що є одним із ключових пріоритетів цієї політики. Причому у перспективі інтенсифікація агропродовольчого виробництва призводитиме до подальшого зростання рівня забруднення оточуючого середовища та харчової продукції, що потребує нагального формування адекватної агроекологічної політики. Недостатній рівень обґрунтування ключових напрямів останньої у вітчизняній науковій літературі, зокрема, щодо визначення її мети, принципів та регуляторів, системи агроекологічного управління та ін. зумовлюють необхідність подальших наукових досліджень у вказаному актуальному напрямі.

Тенденцією світової практики аграрного господарювання є зміщення пріоритетів у напрямі його екологізації та стимулювання органічних і біодинамічних систем землеробства. При цьому відбувається скорочення використання мінеральних добрив та їх інтегроване застосування з агротехнічними прийомами, що забезпечує підтримання природної родючості ґрунтів. Переорієнтація на екологічне землеробство стимулює впровадження екологічних агротехнологій, які передбачають використання біоорганічних та біомінеральних добрив, що забезпечують підвищення біологічного потенціалу та продуктивності культур. Забезпечення динамічного розвитку вказаних процесів в Україні на сьогоднішній день неможливе без активної державної політики, яка має носити програмно-цільовий підхід, спрямований на розвиток і впровадження біотехнологічних інновацій у зазначеній сфері, що стане однією з вирішальних конкурентних переваг вітчизняної агропродовольчої сфери на внутрішньому та зовнішньому ринках. Інтегровані зусилля владних структур, товаровиробників та вчених мають бути спрямовані на систематизацію вітчизняних розробок щодо екологічно орієнтованого аграрного виробництва, доведення їх до рівня технологічних карт і схем та впровадження у виробництво.

Н.В. Зіновчук у якості стратегічної мети екологічної політики в АПК України пропонує розглядати забезпечення екологічної чистоти сільськогосподарської продукції [60, с.317]. У даному випадку вбачається все ж за доцільніше розглядати категорію

«екологічна чистота харчової продукції», тобто продукції, що отримують безпосередні споживачі для задоволення своїх харчових потреб, оскільки забруднення продукції може відбуватися також у процесі її переробки, зберігання тощо. Досягнення визначеної мети потребує застосування інтегрованого підходу, сконцентрованого на всіх ланках виробництва продовольства та доведення його до безпосереднього споживача. У цій ситуації більш обґрунтованим є визначення у якості пріоритету агроекологічної політики формування екологічної безпеки агропродовольчого виробництва. В.С. Кравців визначає екологічну безпеку як соціально необхідний рівень якості навколишнього середовища, при якому немає загрози здоров'ю людей та життєдіяльності суспільства, виникненню негативних змін у функціонуванні природних екосистем [87, с.21]. У тлумаченні О.О. Пилипенка, екологічна безпека сільськогосподарського виробництва у ринкових умовах господарювання – це стан навколишнього природного середовища, за якого досягається ощадливе і високоефективне використання природних ресурсів, що дозволяє отримувати нешкідливу для здоров'я людей високоякісну сільськогосподарську продукцію і задовольняти в ній потреби суспільства [138, с.5].

Наведені визначення не повною мірою враховують сутність власне категорії «безпека», яка полягає у недопущенні негативних змін стану певного об'єкта, явища чи процесу. У такому контексті екологічна безпека агропродовольчого виробництва розглядається як стан навколишнього природного середовища, рівень використання природно-ресурсного потенціалу, організація агропродовольчого виробництва і збуту харчових продуктів, за яких відсутні потенційні загрози погіршення якості довкілля та екологічної чистоти харчової продукції, що створюють загрозу здоров'ю населення. Тобто агроекологічна політика має базуватися на превентивному підході, орієнтуючись не на усунення наслідків екологічних порушень, а на їх прогнозуванні та попередженні, стимулюванні розвитку таких механізмів природоохористування і господарської діяльності, які не призводять до порушення природних екосистем.

Таким чином, агроекологічна політика в агропродовольчій сфері – це система диференційованих за територіями принципів,

цілей, засобів і методів, що реалізуються органами державної влади і місцевого самоврядування, неурядовими організаціями, господарюючими суб'єктами та населенням, спрямованих на формування екологічної безпеки. Принциповим є положення щодо участі у процесі агроекологічного управління державного, громадського і корпоративного секторів, оскільки лише за такого підходу можливо підвищити рівень екологічної свідомості та відповідальності природокористувачів та стимулювати процес розвитку вітчизняної системи агроекологічного управління на європейських засадах (рис. 4.15).

Інтеграція до ЄС традиційно пов'язується державами з просуванням суспільства в бік більшої відкритості та прозорості, що потребує залучення широких верств населення до ухвалення рішень, підвищення активності громадян. Послідовний розвиток демократичних принципів у відповідній сфері вимагає подальшого вдосконалення законодавства, що гарантує участь громадськості в екологічно важливій діяльності, її доступ до інформації та правосуддя [120, с.77]. Водночас, як свідчить практика, в більшості випадків державні структури залишаються не готовими брати участь у формуванні і реалізації екологічної політики.

Рис. 4.15. Система агроекологічного управління

Джерело: власні дослідження.

Крім того, соціальна реакція на екологічні проблеми до цього часу продовжує залишатися досить слабкою, що пояснюється насамперед низьким рівнем екологічної свідомості населення та збереженням ряду системних соціальних проблем, які витісняють на другий план питання екологічного характеру. Протягом тривалого історичного періоду екологічні цінності і пріоритети в державі практично не визнавалися, що суттєво ускладнює ситуацію у сучасних умовах. Отже, саме соціологічна сторона екологічної проблеми виступає в якості ініціюючої сили упорядкування взаємовідносин людини і природи [119, с.49]. Тому досягнення збалансованих в екологічному аспекті взаємовідносин між природою і людиною в процесі агропродовольчого виробництва може бути забезпечено лише при глибокому усвідомленні кожним індивідом сутності проблеми та пронизуванні діяльності на всіх етапах виробництва і доведення харчової продукції до споживача відповідними екологічними імперативами.

Модернізація сучасної агроекологічної політики має здійснюватися в рамках загальних процесів децентралізації економіки і перерозподілу повноважень між загальнодержавним та регіональним рівнями управління і регулювання на користь останніх. При цьому необхідною передумовою забезпечення успішної реалізації на територіальному рівні екологічних цілей є відпрацьовані механізми взаємодії регіонів з центром та між собою. Підтримки заслуговує позиція В.С. Кравціва щодо необхідності розробки адаптованої до регіональних умов та реально прогнозованого проміжку часу моделі екологічної політики в розрізі адміністративних областей [86, с.28]. Дійсно, без регіоналізації агроекологічної політики досягти необхідної її результативності практично неможливо, що пояснюється не лише значною екологічною диверсифікацією території країни, але й особливостями соціально-економічних процесів на рівні окремих територій, які характеризуються специфічними історичними, природними, інституціональними та іншими особливостями розвитку. Неоднорідними залишаються як масштаби впливу на навколишнє середовище в окремих регіонах та характер і глибина екологічних проблем, пов'язаних з агропродовольчим виробництвом, так і можливості територій, насамперед фінансові, щодо їх практичного вирішення. Викладене приводить до висновку щодо

необхідності регіональної диференціації управлінських та регулюючих дій щодо формування екологічної безпеки у сфері агропродовольчого виробництва. З урахуванням зазначеного пропонується алгоритм формування агроекологічної політики на загальнодержавному та регіональному рівнях (рис. 4.16).

При цьому мають бути враховані глобальні та європейські принципи регіональної екологічної політики, які ґрунтуються на екосистемному підході і полягають у розробленні і здійсненні регіональних стратегій із залученням цільових індикаторів збереження екосистем з метою подолання сучасних тенденцій щодо їх деградації; забезпеченні сталого збалансованого землекористування з використанням екологічно раціонального територіального планування та управління земельними ресурсами; створенні комплексної регіональної інфраструктури охорони, оздоровлення і відтворення навколишнього природного середовища та його екосистем (водокористування, землекористування, санітарно-гігієнічна структура, системи поводження з відходами тощо); розвитку чистого виробництва, стимулюванні екологічного підприємництва, доступності екологічної інформації; розробленні регіональних стратегій, покликаних стимулювати зміну нераціональних регіональних структур споживання, з урахуванням місцевих культурних традицій [120, с.15].

У сфері охорони навколишнього середовища «конкурентний ринок» діє неефективно внаслідок неспівпадіння суспільних і приватних витрат, дії монополізму й ін. Заниження або відсутність цін на більшість природних ресурсів і послуги перешкоджає оптимальному ринковому функціонуванню. При цьому ресурси використовуються і споживаються в завищених кількостях, що призводить до їх деградації [16, с.20]. Виникнення екологічних проблем, зумовлених сільськогосподарською діяльністю, пов'язане з дією організаційно-адміністративних, технологічних, технічних, економічних, інституціональних, концептуальних чинників, кожен із яких має свою сферу негативного впливу і може створювати певні синергетичні ефекти. Окремі технологічні чинники спричиняють виникнення мультипліційних та кумулятивних ефектів, які зумовлюють більшість сучасних екологічних проблем в АПК, послідовність прояву яких є наперед детермінованою [61, с.13].

Рис. 4.16. Алгоритм формування агроекологічної політики

Джерело: власні дослідження.

Вирішення зазначених проблем передбачає необхідність здійснення відповідними державними органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, підприємствами й організаціями аграрної сфери, неурядовими організаціями та іншими зацікавленими сторонами комплексу регуляторних дій щодо відповідних об'єктів регулювання. Серед регуляторів агроекологічної політики слід виділити декілька основних груп: правові, економіко-фінансові, організаційно-інформаційні та спеціальні (рис. 4.17).

Рис. 4.17. Класифікація регуляторів агроекологічної політики

Джерело: власні дослідження.

Численні приклади господарської діяльності на місцевому рівні не потребують додаткових законодавчих актів та нормативів, а свідчать про існування стійкого людського фактора в екологічних проблемах [100, с.2-3]. Тому в системі регуляторів агроекологічної політики визначальна роль надається організаційно-інформаційним, за допомогою яких здійснюється формування екологічної свідомості і культури людини, сукупності екологічних цінностей і пріоритетів у суспільстві. Екологічна освіта є одним із найважливіших інструментів, що використовуються при розвитку збалансованих моделей виробництва та споживання, формування у населення системи екологічних цінностей та екологічно відповідальної поведінки. Група спеціальних регуляторів значною мірою визначає специфіку правових та економіко-фінансових умов.

Серед останніх пріоритетне місце займають платежі за забруднення довкілля, екологічне страхування, субсидювання, ліцензування прав на забруднення, податки на неекологічну продукцію, використання методів прискореної амортизації основних засобів природоохоронного призначення. При цьому щодо кожної окремої території система економіко-фінансових інструментів має бути унікальною, орієнтованою на вирішення специфічних територіальних екологічних проблем.

Окремі дослідники акцентують на необхідності зосередження у більшій мірі на використанні саме економічних регуляторів і у меншій – правових обмежень та стягнень, оскільки при домінуючому застосуванні останніх складно досягти реалізації визначених екологічних цілей, значна частина яких потребує активної співпраці учасників даного процесу [64, с.38]. Тому агроекологічна політика включає не лише сукупність екологічних вимог та контролюючих дій (зокрема щодо технологій, які застосовуються в агропродовольчому виробництві з метою зниження антропогенного навантаження на оточуюче середовище, надходженням на територію держави харчових продуктів, продовольчої сировини, вироблених з використанням методів генної інженерії, дотримання системи нормативів для екологічного контролю), але й систему стимулів та заохочень.

Ефективним регулятором у системі екологічної політики в усьому світі вважаються менеджмент довкілля (інвайронментальний менеджмент) та екологічний аудит. На відміну від традиційних для України й інших країн Центральної й Східної Європи фіскальних та обмежувально-заборонних заходів, якими є експертизи різного змісту, менеджмент довкілля й екологічний аудит мають ще й конструктивно-стабілізуючий характер, сприяючи оновленню технологій, зменшенню ризиків екологічних та техногенних катастроф та безпеки населення, користуючись для цього розвинутим механізмом профілактики та пошуку компромісів [276, с.6]. Сучасна аграрна екологічна політика має базуватися на превентивній формі вирішення екологічних проблем, орієнтуватися на перспективний розвиток. Тому екологічному аудиту відводиться одне з пріоритетних місць у системі регуляторів агроекологічної політики, оскільки саме його результати створюють основу для розробки заходів щодо

запобігання можливих порушень у сфері раціонального природо-користування й охорони довкілля. Крім того, спектр цілей екологічного аудиту не обмежується зазначеним і може включати в себе також визначення потенційних резервів скорочення над-нормативних штрафів і платежів за нераціональне природоко-ристування, зменшення енерго- та ресурсоемності виробництва, створення позитивного соціального іміджу підприємства та ін.

Світовий досвід показує, що екологічне аудитування має сенс, якщо воно проводиться насамперед як добровільна недержавна діяльність. Перевірка природоохоронної звітності має вторинне значення. Головне ж – це аудиторські рекомендації і пропозиції щодо покращення ефективності та ініціювання природоохоронної діяльності, розвитку системи екологічного контролю й управління [181, с.19]. Нинішня законодавча і нормативна база здійснення екологічного аудиту в Україні складається із Закону України «Про екологічний аудит», національного стандарту України ДСТУ ISO 19011:2003, «Настанови щодо здійснення аудитів систем управління якістю і/або екологічного управління», державних стандартів України ДСТУ ISO 14001-97, ДСТУ ISO 14004-97 «Системи управління навколишнім середовищем». Якщо національний і державний стандарти ідентичні відповідним міжнародним стандартам у частині системної цілісності екологічного управління й аудиту, то Законом України «Про екологічний аудит» така цілісність не передбачена. Крім того, трапляються невідповідності й суперечності, що порушують принцип незалежності здійснення екологічного аудиту та підготовки і сертифікації екологічних аудиторів. Закон значно звужує сфери і спрямованість екологічного аудиту, особливо в екосистемній стратегії і політиці. Законодавче врегулювання зазначених питань сприятиме розвитку екологічного аудиту як важливого інструменту реалізації цілей агроекологічної політики та забезпечення екологічної безпеки на рівні окремих територій і держави в цілому.

Таким чином, національна агроекологічна політика має базуватися на принципах урахування екологічних наслідків під час розробки та прийняття економічних рішень і формування соціально-економічної політики; участі у процесі її формування та реалізації державного, громадського і корпоративного

секторів; поєднання галузевого і територіального підходів до формування агроекологічної політики; орієнтації на перспективний розвиток, превентивної форми вирішення екологічних проблем; застосування інтегрованого підходу, сконцентрованого на всіх ланках виробництва продовольства та доведення його до безпосереднього споживача; регіоналізації та перерозподілу повноважень між загальнодержавним і регіональним рівнями управління; екологічної відповідальності, що передбачає запровадження відповідальності за порушення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища.

Розділ 5

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

5.1. Регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки

Соціально-економічні процеси, які супроводжують формування ринкових відносин в Україні, вимагають наукового обґрунтування розробки нових моделей розвитку. В умовах посилення взаємодії складових вітчизняної економіки важливе місце належить відродженню кооперативного руху в агропродовольчій сфері. Кооперативний рух, зорієнтований насамперед на внутрішній ринок, забезпечення щоденного попиту і потреб широких верств населення, визнаний одним із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатокладності [159].

Ефективність агропродовольчої сфери в країнах з ринковою економікою базується на трьох основних складових. По-перше, це система сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які, будучи унікальними формами взаємодопомоги селян, дозволяють їм відмовитися від послуг численних посередників. Обслуговуючі кооперативи формують систему постачання та збуту вирощеної селянами в умовах справжньої ринкової економіки продукції. По-друге, це дорадчі служби, які за незначну, доступну плату дають змогу селянам отримати необхідні консультації з ведення господарства. Ці організації часто діють за істотної державної підтримки і мають на меті подання інформаційної допомоги селянам. По-третє, це кількарівнева система сільської кредитної кооперації [29]. Однак в Україні до цього часу не забезпечено належне функціонування цих важливих складових аграрного сектора.

У той же час в багатьох країнах все більша кількість аграрних товаровиробників – приватних фермерів, великих фермерських господарств чи власників земельних ділянок – є членами кооперативів або залучені до їх створення. Завдання держави щодо кооперативних організацій – взяти під свою опіку

процес їх створення і розвитку та формувати сприятливий правовий, економічний і організаційний клімат для кооперативного руху в Україні. При цьому необхідно забезпечити підтримку всіх ключових організацій і осіб, причетних до розвитку кооперативного руху, поєднуючи уміння і прагнення на всіх рівнях.

За роки існування кооперативи зарекомендували себе як конкурентоздатні підприємства, не менш ефективні, ніж інші ринкові структури. Завдяки своїй гнучкості кооперативи відповідають мінливим потребам громадян навіть у складній економічній, соціальній і політичній ситуації [67, с.89]. Історія свідчить, що перед тим, як стати характерною рисою агропродовольчої сфери в більшості країн з розвинутою ринковою економікою, кооперативний рух отримав поштовх у часи криз і змін. Споконвічно це були дії «самооборони» з боку фермерів, підтримані пізніше владою [198, с.7]. Поширення кооперації головним чином відбувалося через необхідність створення альтернативи приватно-посередницькому бізнесу [59, с.24]. Крім того, сільськогосподарська кооперація виконує не лише економічну, а й соціальну функцію, яка насамперед проявляється у формуванні соціального захисту інтересів учасників кооперативних формувань.

Оскільки в найближчій перспективі інвестиційна привабливість і можливості агропродовольчої сфери залишатимуться обмеженими, кооперативи потенційно виступають головним каталізатором її розвитку. Тому необхідно сконцентрувати зусилля на створенні сприятливих умов для швидкого розвитку кооперативів на селі як одного з пріоритетів аграрної політики держави. Необхідність стимулювання розвитку кооперативного руху на сьогоднішній день є об'єктивною необхідністю, за рахунок чого можуть бути прискорені бажані позитивні зміни в економіці.

Лібералізація економічних відносин відкрила «нішу», яку зайняли численні посередницькі структури та інші ринкові суб'єкти несільськогосподарського походження. Ситуація може призвести до подальшої експлуатації аграрних товаровиробників, якщо вони не об'єднають свої зусилля для створення власних, повністю ними контрольованих структур агробізнесу. Отже,

5.1. Державне регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки

активізація групових дій аграрних товаровиробників повинна стати адекватною реакцією на зменшення державного контролю за сільським господарством [59, с.9]. Однак розвиток кооперації, особливо на початковому етапі, потребує державної підтримки, важливим чинником якої є розробка і реалізація спеціальних державних програм [2, с.190].

Найважна у даний час мережа інфраструктурних формувань за обсягами надання послуг та їх якістю не задовольняє зростаючих потреб сільськогосподарських товаровиробників, особливо власників особистих селянських і фермерських господарств та сільського населення в цілому. За статистичними даними, на початок 2008 р. в Україні створено 979 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, з них 15 міжрайонних; 273 районних на 496 районів; 692 сільських на 28700 сільських населених пунктів, або лише один кооператив на 30 сільських населених пунктів (15 тис. сільських жителів) (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні у 2003-2008 рр., станом на початок відповідного року

Кількість кооперативів	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Всього	1037	1055	1127	1044	970	979
в тому числі:						
міжрайонні	20	27	18	17	17	15
районні	324	332	390	363	255	273
місцевого значення (сільські)	693	696	719	664	698	692
із загальної кількості:						
переробні	86	70	72	77	66	61
заготівельно-збутові	172	170	162	149	143	138
постачальницькі	20	21	19	19	19	24
сервісні	314	324	360	309	277	275
багатофункціональні	406	424	446	429	421	437
інші	39	46	67	61	43	45

Джерело: Міністерство аграрної політики України.

Наведена інформація свідчить про нечисленність системи кооперації та інерційність процесу її становлення і розвитку. Основними причинами низького рівня розвитку сільськогосподарської кооперації є [1, 12, 112, 280], по-перше, загальні несприятливі умови ведення аграрного виробництва (низький рівень захисту внутрішнього ринку від субсидованого імпорту продовольства і сільськогосподарської сировини, недостатня державна підтримка сільського господарства, нерозвиненість матеріально-технічної бази ринкової інфраструктури АПК та ін.). По-друге, це прискорений розвиток за рахунок іноземних інвестицій акціонерних компаній, що спеціалізуються на перевезенні, зберіганні, переробці і продажу імпортного продовольства та сільськогосподарської сировини. Останні не зацікавлені у формуванні ефективної державної політики підтримки кооперативного руху на селі.

По-третє, до стримування активного розвитку кооперації призвела недооцінка в процесі економічних реформ кооперативних форм господарської діяльності. Практично уся система переробних, постачальницьких, торговельних та обслуговуючих підприємств стала власністю приватних акціонерних компаній, що практично виключило можливість створення на їхній базі споживчих кооперативів.

Не сприяє розвитку кооперації також психологічна неготовність селян до кооперування та недостатній рівень знань сільського населення щодо переваг кооперації, впевненість багатьох аграрних товаровиробників у можливості самостійного успішного виходу на ринки продовольства і матеріально-технічних ресурсів; слабкий рівень державної підтримки малих форм господарювання в АПК і сільськогосподарських кооперативів. За всі роки ринкових перетворень, крім Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [168], було прийнято лише одну короткострокову програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 рр. [154], яка, до того ж, мала декларативний характер та не справила помітного впливу на процес розвитку кооперації на селі.

Темпи відродження кооперативів залежать від інституційних змін, які створюють передумови для дії законів ринкової економіки, сприяють гармонізації інтересів при взаємодії

офіційних норм і неформальних обмежень та оптимізують співвідношення повноважень, прав, обов'язків та відповідальності потенційних членів кооперативів, пов'язаних з розпорядженням ними своєю власністю. Сутність проблеми полягає в тому, що більшість із законодавчих обмежень за економічною природою є частковою або повною передачею прав власності та повноважень щодо прийняття господарських рішень з управління майном. На весь період – від реєстрації кооперативу до початку повноцінного функціонування – у його членів фактично виникає своєрідний «дефіцит повноважень» щодо розпорядження власністю, а це, в свою чергу, може призвести до втрати ними конкурентоздатності порівняно із суб'єктами господарювання, які не є членами кооперативу. Звідси випливає головна регулююча функція держави – утворювати сприятливе інституційне середовище з урахуванням економічних інтересів і потреб потенційних суб'єктів кооперативних відносин [113, с.22]. Однак у ході реалізації економічних реформ внаслідок зниження рівня державної підтримки та регулювання аграрного сектора попередня інституційна система була практично зруйнована, а нова, яка б відповідала умовам та принципам ринкової економіки, до цього часу знаходиться в стадії формування.

Державне регулювання розвитку сільськогосподарської кооперації має бути насамперед сконцентровано на питаннях її фінансово-кредитної підтримки, інформаційного, консультативного і методичного забезпечення діяльності кооперативів, підготовки кадрів. Державна фінансово-кредитна підтримка має включати, з одного боку, заходи щодо стимулювання розвитку малих форм господарювання, що сприятиме розширенню соціальної бази кооперації, з іншого боку, – власне самих кооперативів [80, с.17]. При цьому проблема полягає як у необхідності виділення необхідних ресурсів, так і в удосконаленні механізму їхнього розподілу, що має включати заходи щодо розвитку на селі мережі кредитних кооперативів та інших мікрофінансових організацій (регіональних фондів підтримки малого підприємництва, фондів підтримки сільського розвитку та ін.).

Фінансово-кредитна підтримка сільськогосподарських кооперативів повинна включати фінансову допомогу новостворюваним кооперативам при здійсненні організаційних витрат; надання

цільових довгострокових бюджетних кредитів і субсидій на будівництво та ремонт приміщень, придбання устаткування, транспортних засобів, поповнення оборотних коштів. Доцільним є створення Державного та регіональних фондів кредитних гарантій для сільськогосподарських кооперативів. Бюджетні ресурси на підтримку кооперації мають направлятися у вигляді субсидій в регіони і розподілятися при участі громадських організацій аграрних товаровиробників на конкурсній основі. При цьому має враховуватися ефективність використання ресурсів. З активізацією коопераційних процесів, збільшенням кількості кооперативних підприємств та їх об'єднань виникла також необхідність утворення єдиного координаційного центру розбудови кооперативного руху в аграрному секторі економіки.

Перспективою кооперативного руху на селі є також розвиток інтеграційних процесів між обслуговуючими кооперативами та кредитними спілками. Маючи однакові ідеологічні й методологічні засади, ці організації співпрацюватимуть з метою подолання дефіциту фінансових ресурсів для розвитку обслуговуючої кооперації, що забезпечуватиме потрібний обіг коштів кредитних спілок, як цього вимагають інтереси вкладників [122, с.11]. Розвиток такої інтеграції сприятиме розширенню обсягів інвестування аграрної сфери, що є однією з ключових передумов її ефективного функціонування.

В Україні до цього часу не створено адекватного механізму кредитування села. Існуюча система часткової компенсації з державного бюджету процентних ставок за кредитами комерційних банків дозволяє частково вирішити проблему кредитування, проте лише для великих аграрних товаровиробників, і не розв'язує цієї проблеми в комплексі. Чинний механізм має чотири істотні недоліки: кошти з бюджету потрапляють не до виробників, а до власників комерційних банків; шанс отримати кредити мають лише сильні господарства; комерційним банкам не вигідно кредитувати дрібних сільгоспвиробників, якими є переважна більшість фермерів, одноосібників та особистих селянських господарств [29]. Тому одним з інструментів розв'язання проблеми кредитування села можна розглядати кредитні спілки.

Кредитні кооперативи, на відміну від комерційних банків, мають некомерційний характер діяльності. Вони націлені на

надання послуг своїм пайовикам на взаємовигідній основі, а не на одержання максимального прибутку. Обслуговування обмеженого кола клієнтів і субсидіарна відповідальність за зобов'язаннями кооперативу забезпечують зниження ризику неповернення позик. У ряді країн становлення та розвиток національних систем кредитної кооперації відбувалось за активної державної підтримки у вигляді створення сприятливого податкового та законодавчого середовища, умов для самоорганізації на місцевому, регіональному і національному рівнях, надання фінансової підтримки, спрямування державної допомоги окремим секторам та соціальним групам через кооперативні установи тощо.

Нині системи сільської кредитної кооперації посідають важливе місце в кредитно-фінансових системах більшості країн світу. Наприклад, в Угорщині система ощадно-кредитних кооперативів має майже 4 млрд. євро активів і переважливо обслуговує сільських жителів. Угорські ощадно-кредитні кооперативи налічують близько 1,7 тис. відділень, що обслуговують 3,1 тис. існуючих населених пунктів. Кооперативи працюють і в таких населених пунктах, у яких не вигідно працювати комерційним банкам, бо цього потребують їх члени. При цьому вони надають весь спектр банківських послуг, навіть обслуговують бюджети місцевих територіальних громад. У Франції система сільських кооперативних кас Credit Agricole обслуговує дві третини французького аграрного сектора і має понад 875 млрд. євро активів. Система кредитних кооперативів із своїм центральним кооперативним банком Rabobank, охопивши майже 40% ринку депозитних вкладів Нідерландів, на 90% забезпечує потреби аграрного сектора країни в кредитних ресурсах. Наведені факти переконливо свідчать про важливе значення кооперативних фінансово-кредитних установ у банківських системах розвинених країн.

Відродження в Україні кредитних спілок відбувається складно, безсистемно і хаотично. Недосконалість нормативно-правової бази, відсутність системи регулювання та нагляду з боку держави сприяли виникненню в Україні кредитних спілок різних типів, частину з яких можна віднести до різновидів псевдокооперативних організацій. У зв'язку з цим існує реальна загроза дискредитації кредитно-кооперативного руху в Україні.

Враховуючи світовий досвід, важливо створити прозору систему нагляду за діяльністю кредитних спілок і встановити чіткі організаційні та фінансові правила і нормативи їх діяльності [31, с.30]. Роль держави в цьому процесі є пріоритетною.

На кінець 2007 р. до Державного реєстру фінансових установ було внесено інформацію про 834 кредитні установи, в тому числі 800 кредитних спілок, 7 інших кредитних установ та 27 юридичних осіб публічного права. Динамічне збільшення кількості кредитних установ свідчить про зростання інтересу споживачів до цього сектора фінансового ринку та привабливість системи кредитної кооперації і мікрокредитування для середньо-забезпечених верств населення завдяки їх певним перевагам над банківським кредитуванням. Разом із зростанням кількості кредитних спілок відбувається зростання всіх основних показників їх діяльності (табл. 5.2). Протягом 2007 р. кількість членів кредитних спілок збільшилася майже на 34% і на 31.12.2007 р. становила 2 млн. 391,6 тис. осіб, з яких 561,5 тис. осіб, або 23,5%, мають чинні кредитні договори та 245,3 тис. осіб (10,3%) мають внески на депозитних рахунках у кредитних спілках. Однак аналіз сучасного стану розвитку кредитної кооперації свідчить, що переважлива більшість кредитних спілок діє у великих промислових містах – Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі, Севастополі. При цьому частка коштів, наданих на ведення фермерських та особистих селянських господарств у 2007 р., становила лише 1%.

Проведене дослідження дозволяє ідентифікувати основні причини, що стримують процес становлення і розвитку сільськогосподарської кредитної споживчої кооперації в Україні [29, 30, 71, 324]. Це, зокрема, відсутність або ж нечіткість окремих норм діючого законодавства щодо питань регулювання діяльності кредитних кооперативів у сільській місцевості; відсутність у кооперативів обґрунтованих планів розвитку, елементарного набору внутрішніх нормативних документів, майна, що могло б бути використано як забезпечення за кредитами, налагодженого фінансового обліку і звітності; формальний підхід до організації кредитних кооперативів. Низьким залишається рівень знань персоналу більшості кооперативів щодо основ господарської та економічної

5.1. Державне регулювання розвитку кооперації в аграрному секторі економіки

діяльності. Практично відсутньою є допомога з боку органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування щодо інформаційно-методичного і правового забезпечення діяльності кооперативів.

Таблиця 5.2

**Динаміка основних показників діяльності
кредитних спілок в Україні**

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Кількість зареєстрованих кредитних спілок (на кінець періоду)	723	764	800
Включено до Державного реєстру (за період)	113	49	64
Виключено з Державного реєстру (за період)	12	8	28
Частка перших 10 КС у загальному обсязі залишків кредитів на кінець періоду, %	33,5	34,9	36,8
Кількість членів КС, тис. осіб, з них	1 236,0	1 791,4	2 391,6
члени, які мають внески на депозитних рахунках	78,8	103,0	245,3
члени, які мають заборгованість за кредитами	496,5	566,1	561,5
Активи, млн. грн., з них	1 938,4	3 241,2	5 260,6
<i>продуктивні</i>	1 752,4	2 934,9	4 802,4
<i>непродуктивні</i>	186,0	306,3	458,2
Капітал, млн. грн.	671,0	1 097,9	1 551,5
Дохід КС, млн. грн.	456,8	759,7	1 288,5
Витрати КС, млн. грн.	368,7	610,9	1 073,1
Нерозподілений дохід (непокритий збиток), млн. грн.	15,5	24,4	6,4
Кредити, надані членам КС (залишок на кін. періоду), млн. грн.	1438,5	2 596,7	4 512,3
Обсяг кредитів, наданих членам КС (за період), млн. грн.	2 434,3	4 253,9	6 381,0
Кількість кредитів, наданих членам КС (за період), одиниць	663 539	958 499	856 848
Внески членів КС на депозитні рахунки (залишок на кін. періоду), млн. грн.	1 137,6	1 926,5	3 451,2
Заборгованість за неповерненими та простроченими кредитами (залишок на кін. періоду), млн. грн.	93,1	156,9	283,6

Джерело: Звіт про роботу Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України за 2007 рік, с.57.

Для вирішення проблеми кредитування села в Україні необхідно створити відповідну систему кредитної кооперації. На думку В.В. Гончаренка, вона має формуватися з трьох рівнів. Перший рівень кредитної кооперативної системи могли б складати кредитні спілки, що діють у районних центрах, і кредитні кооперативи, членами яких є підприємства агропродовольчої сфери. Ці організації формують основу системи, перебувають у власності селян і надають їм необхідні фінансові послуги. Другий рівень системи формують безпосередньо місцеві (обласні) кооперативні банки. Це – повноцінні банківські установи, власниками і клієнтами яких є кредитні кооперативи та спілки. Третій, національний рівень – Центральний кооперативний банк – логічно завершує побудову кооперативної фінансової системи аграрного сектора, об'єднуючи обласні кооперативні банки та кредитні кооперативи і спілки, що працюють з аграрним сектором [29]. Створення такої моделі фінансово-кредитного обслуговування села стане одним із шляхів розв'язання фінансових проблем сільської місцевості, насамперед аграрного сектора.

Як зазначалося, аграрна політика щодо розвитку сільськогосподарської кредитної кооперації має передбачати можливість активного впливу на цей процес за допомогою механізму державного регулювання і державної підтримки. У цьому плані насамперед необхідно визначити державний орган, що регулюватиме діяльність кредитних кооперативів. На сьогоднішній день цю функцію здійснює Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України. З огляду на спектр функцій, що мають реалізувати сільські кредитні кооперативи, частину повноважень щодо регулювання і підтримки їх діяльності доцільно передати Міністерству аграрної політики України. При цьому слід врахувати, що на практиці дуже важливо забезпечити оптимальне сполучення механізму державного регулювання і саморегулювання, оскільки чітке розмежування цих функцій є основою розвитку кредитної кооперації.

У червні 2006 р. Кабінетом Міністрів України була ухвалена Концепція розвитку системи кредитної кооперації в Україні [173]. Цей документ закладає основи для розширення сервісної

структури системи кредитних спілок, передбачає значне розширення кола фінансових послуг, які зможуть надавати спілки. Концепція визначає основну мету, завдання, напрями розвитку системи кредитної кооперації та роль і функції держави на цьому сегменті ринку. Основним завданням визначено формування ефективних ринкових механізмів альтернативного фінансування населення, суб'єктів малого підприємництва та фермерських господарств. При цьому ставиться за мету максимально наблизити фінансові послуги до споживачів, створити належні умови для довгострокового кредитування із застосуванням сучасної ринкової інфраструктури та фінансових інструментів. Особливо важливо, що це дасть змогу поступово знизити вартість кредитів для населення та суб'єктів малого підприємництва, особливо на селі. Однак для практичної реалізації закладених у Концепцію положень необхідно розробити ряд законодавчих та нормативно-правових актів, які забезпечать сприятливі умови розвитку кредитних спілок. Насамперед слід запровадити диференціацію регуляторних вимог для кредитних спілок з урахуванням ризиків, обсягу та характеру проведення операцій, наявності мережі відокремлених підрозділів.

Важливим завданням політики розвитку кредитної кооперації є консолідація діяльності кредитних спілок, що забезпечить можливість розширення спектру їх функціонування за рахунок збільшення переліку послуг, створення нових кредитних продуктів. У даний час створена Всеукраїнська асоціація кредитних спілок, яка займається питаннями їх координації, забезпеченням їх взаємодопомоги та захисту спільних інтересів. Доцільним є ініціювання створення аналогічного об'єднання сільськогосподарських кредитних кооперативів, основними напрямами діяльності яких має стати представлення та захист інтересів кредитних спілок-членів об'єднання у державних та інших органах, міжнародних організаціях; розвиток відповідної інфраструктури, пропаганда кредитно-кооперативного руху в сільській місцевості; розробка комплексу правових, організаційних та функціональних умов для подальшого розвитку кооперації; координація діяльності її членів та виконання делегованих ними повноважень; сприяння діяльності кредитних спілок через надання методичної, технічної, інформаційної,

навчально-консультаційної та організаційної підтримки; сприяння забезпеченню фінансової стабільності кредитних спілок.

Проблемою залишається питання створення стабілізаційних фондів у системі кредитної кооперації. На сьогоднішній день є невеликий фонд при Національній Асоціації кредитних спілок України (НАКСУ), до якої входить приблизно 130 спілок. За даними Держфінпослуг, ще стільки ж спілок перебувають у важкому фінансовому становищі [71]. Тому необхідним є створення єдиного Національного стабілізаційного фонду, який би займався питаннями ліквідації або санації таких спілок. У законодавчому порядку слід визнати, що всі кредитні спілки зобов'язані бути членами стабілізаційних фондів.

Важливим фактором, який стримує процес розвитку кооперації на селі, в тому числі кредитної, є психологічна неготовність селян до кооперування та недостатній рівень знань сільського населення щодо переваг кооперації. Тому важливим аспектом політики щодо розвитку кооперації є пропагування кооперативної ідеї. У числі заходів методичного, організаційного та інформаційного забезпечення розвитку кооперативного руху рекомендується передбачити організацію зустрічей з обміну досвідом між представниками кооперативів, які успішно розвиваються. Необхідно організувати публікацію в загальнодержавних та регіональних засобах масової інформації матеріалів про державну політику підтримки і розвитку кооперативів, підготувати випуск довідкової нормативно-методичної літератури, друкувати спеціалізовані журнали.

З метою популяризації системи кооперації має бути забезпечено випуск рекламних матеріалів про механізми створення, функціонування та практичну діяльність кооперативів. Для підвищення рівня інформованості населення про роль кооперації в розвитку сільських територій, створення сприятливої суспільної думки про кооперативи необхідно широко використовувати засоби масової інформації, впроваджувати відповідні навчальні курси в аграрних навчальних закладах. При розробці і реалізації загальнодержавних та регіональних цільових програм підтримки та розвитку кооперації можуть бути задіяні різні механізми фінансування, як державні, так і позабюджетні. Державна підтримка може реалізовуватися шляхом виділення бюджетних

субвенцій на формування стартового капіталу кооперативів, створення регіональних фондів гарантій і підтримки; виділення бюджетних субсидій на відшкодування процентних ставок за коротко- і довгостроковими позиками; створення гарантійних фондів, що передбачатимуть розподіл ризиків між загальнодержавними, регіональними державними органами та кооперативами; включення кооперативів у загальнодержавні та регіональні програми підтримки розвитку малого бізнесу. Залучення позабюджетних джерел фінансування може здійснюватися у вигляді короткострокового, адресного кредитування кооперативів, інвестування.

Однією з важливих передумов успішного розвитку кооперації на селі є заходи щодо забезпечення доступу кооперативів до ринку наукових, освітніх, консультаційних послуг та інформації. Особлива роль при цьому відводиться інформаційно-консультаційним службам [98, с.60]. Більшість аграрних підприємств позбавлена доступу до сучасних економічних знань та технологій виробництва і переробки сільськогосподарської продукції. Тому роль послуг таких служб, у яких зосереджуються кваліфіковані кадри та інформаційні ресурси щодо досвіду роботи господарств, досягнень науки в сфері аграрного виробництва та ін., важко переоцінити. Значну допомогу вони можуть надати господарствам, що працюють над створенням кооперативу, оскільки підприємства, як правило, не володіють повним спектром знань щодо сутності, принципів і механізму їх функціонування, порядку оформлення пакету статутних документів створюваної структури, складання бізнес-плану для одержання кредитів та інвестицій.

Коли перед кооперативом постає питання про закупівлю більш продуктивного насіння і ефективних засобів захисту рослин, техніки і пально-мастильних матеріалів, на фоні значної кількості рекламних компаній складно зробити правильний вибір. У цій ситуації надзвичайно корисними можуть бути рекомендації експертів інформаційно-консультаційних служб, у яких зосереджена значна інформація, є відповідні бази даних, проводиться дослідно-експериментальна робота. Члени кооперативів зможуть одержувати своєчасну і якісну інформацію про державну аграрну політику, умови кредитування, оподаткування, субсидування, обсяги торгівлі, ціни і т.д.

У рамках системи інформаційного забезпечення слід передбачити створення спеціалізованих баз даних; видання і поширення навчальної, довідково-інформаційної і методичної літератури; проведення відповідних наукових досліджень. Реалізація вказаних заходів дозволить значно підвищити поінформованість сільського населення, у тому числі з правових питань, створити умови для постійного обміну передовим досвідом. Нижче пропонується модель інформаційної служби підтримки розвитку кооперації на селі (рис. 5.1).

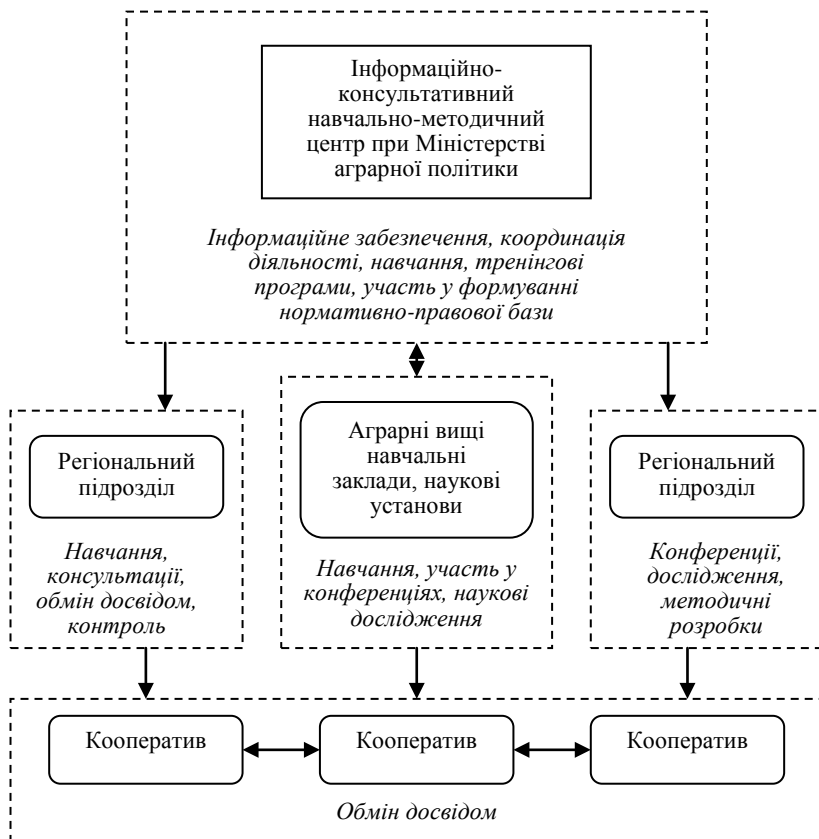

Рис. 5.1. Модель інформаційної служби підтримки розвитку кооперативного руху в аграрному секторі економіки України

Джерело: власні дослідження.

Важливою умовою інформаційно-консультативного та навчально-методичного забезпечення розвитку кооперативного руху є наукові дослідження з проблем розвитку малих форм господарювання і кооперації в системі УААН і Мінагрополітики, а також проведення науково-практичних конференцій, симпозіумів і семінарів за даною тематикою на базі аграрних навчальних закладів та наукових установ. Ще одним напрямком активізації кооперативного руху є науковий підхід до організації освітньої роботи. Істотною рисою будь-якої освітньої роботи в галузі кооперації є ціннісний підхід, який імпліцитно (неявно) завжди міститься в матеріалі, що викладається. Тому свідоме виявлення ціннісних аспектів і інтенсифікація їх в освітній діяльності може служити одним з чинників підвищення його ефективності. Науковим методом цієї інтенсифікації є висвітлення соціальнообумовленої природи кооперації, тобто соціальних передумов її виникнення і розвитку.

Для успішного розвитку сільськогосподарської кооперації необхідні постійна підготовка і підвищення кваліфікації фермерів, власників особистих підсобних господарств, сільських підприємців; фахівців сільськогосподарських кооперативів, державних службовців і представників органів місцевого самоврядування. З цією метою мають бути розроблені навчально-методичні матеріали для аграрних навчальних закладів, а також для створених державного і регіональних інформаційно-консультативних навчально-методичних центрів; розширена підготовка аграрних товаровиробників, працівників органів управління АПК і місцевої влади через систему підвищення кваліфікації при аграрних навчальних закладах. Важливою проблемою, що потребує вирішення, є організація Держкомстатом України постійних статистичних спостережень за розвитком кооперації в сільській місцевості, результатом яких має бути отримання всебічної інформації про їхню господарську діяльність. Наукові організації та аграрні навчальні заклади у співробітництві з регіональними інформаційно-консультативними навчально-методичними центрами здійснюватимуть незалежний моніторинг розвитку кооперації.

Таким чином, формування кооперативних форм господарювання на селі є основою для подальшого розвитку інфра

структури аграрного ринку та відіграє виняткову роль у зміцненні економічного потенціалу, конкурентноздатності і соціального статусу аграрних товаровиробників, поліпшенні умов господарювання і створенні стимулів для росту товарної продукції. Проте до цього часу її розвиток знаходиться на низькому рівні, основними причинами чого є недооцінка в процесі економічних реформ кооперативних форм господарської діяльності, загальні несприятливі умови ведення аграрного виробництва, психологічна неготовність селян до кооперування та недостатній рівень знань сільського населення щодо переваг кооперації, слабкий рівень державної підтримки таких форм господарювання. Розвиток кооперації, з огляду на сучасний її стан, потребує державної підтримки, зокрема, у вигляді розробки і реалізації спеціальних державних програм, спрямованих на фінансово-кредитну підтримку, інформаційне, консультаційне і методичне забезпечення діяльності кооперативів, підготовку висококваліфікованих кадрів.

5.2. Регулювання розвитку особистих селянських господарств

Світовий та вітчизняний досвід свідчать, що як національним, так і регіональним економікам властива специфічна нестабільність розвитку сільського господарства. Вказана нестабільність проявляється, по-перше, у тому, що при ліквідації дефіциту сільськогосподарської продукції загострюється проблема підтримання прибутковості аграрних підприємств. По-друге, інтенсифікація господарської діяльності в аграрній сфері, зокрема за рахунок впровадження досягнень науково-технічного прогресу, активізує виникнення екологічних проблем, що потребує нових структурних змін в аграрній політиці.

Зазначена нестабільність розвитку найкращим чином може бути подолана шляхом динамічної рівноваги між великими і дрібними виробниками, тобто між сільськогосподарськими підприємствами та особистими селянськими господарствами. Практика високорозвинутих аграрних країн свідчить, що технологічний і соціальний прогрес можливий лише у тому

випадку, якщо аграрна сфера розвивається як двосекторна економіка. В одному секторі знаходяться корпоративні підприємства і організації різних розмірів і правових форм, в іншому – сімейні господарства, також різні за розмірами і формами. Обидва сектори повинні розвиватися на принципах взаємодоповнюваності. Забезпечення тісної та постійної взаємодії між ними є актуальним завданням державної та регіональної аграрної політики.

Особисті селянські господарства залишаються найбільш стійкою формою господарювання на селі. Їх частка у структурі виробництва валової продукції сільського господарства, незважаючи на поступове скорочення, залишається переважаючою (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств у 1990-2007 рр., % до загального обсягу

Валова продукція	1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Сільськогосподарські підприємства – всього	69,4	51,3	34,0	36,5	39,0	39,9
у т.ч. продукція рослинництва	75,0	55,2	40,9	40,3	42,3	41,5
продукція тваринництва	64,8	47,0	25,2	31,3	34,5	37,9
Господарства населення – всього	30,6	48,7	66,0	63,5	61,0	60,1
у т.ч. продукція рослинництва	25,0	44,8	59,1	59,7	57,7	58,5
продукція тваринництва	35,2	53,0	74,8	68,7	65,5	62,1

Джерело: Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2006 рік / Державний комітет статистики України; За ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2007. – 391 с.

Всебічна підтримка розвитку особистих селянських господарств є одним із пріоритетних завдань аграрної політики держави. Така політика має забезпечити динамічний розвиток вказаних господарств, трансформацію найбільш активних із них в підприємницькі структури. Для цього, насамперед, необхідним є створення відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала

особисті селянські господарства всіма видами ресурсів, зокрема інформаційними.

Особисті селянські господарства виконують не лише певні економічні функції. Вони є однією зі сфер життєдіяльності сільського населення, невід'ємною складовою сільського способу життя, що здійснює суттєвий вплив на формування соціальних якостей сільського населення (табл. 5.4).

Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство», діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не відноситься до підприємницької. Тому в Україні відсутня державна політика, направлена на підтримку і регулювання розвитку зазначених господарств. Така позиція держави є невиправданою, враховуючи значний економічний потенціал селянських господарств, а також той факт, що багато з них на сьогоднішній день фактично займаються підприємницькою діяльністю. При цьому особисті селянські господарства, будучи найбільш стійкою формою господарювання на селі, не можуть повною мірою реалізувати свої можливості без державної підтримки, направленої на розвиток інфраструктури, розширення ринків збуту. Тому аграрна політика країни повинна враховувати необхідність їх всесторонньої підтримки упродовж всього періоду становлення реформованих базових виробничих структур і розвитку аграрних ринків.

Досвід багатьох країн з розвиненою економікою переконливо підтверджує той факт, що впровадження послідовної політики сприяння підприємницькій діяльності на селі, що базується на реальному бюджетному фінансуванні, є надзвичайно ефективним механізмом вирішення актуальних соціально-економічних проблем сільської місцевості. За підсумками державного статистичного спостереження щодо окремих показників розвитку сільських, селищних, міських рад, станом на 1 січня 2008 р. у сільських населених пунктах, що знаходяться в їхньому підпорядкуванні, зареєстровано майже 4,8 млн. домогосподарств, членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства». У розпорядженні вказаних господарств знаходиться 6,6 млн. га землі, майже 3 млн. голів великої рогатої худоби, 3,3 млн. голів свиней [131, 132, 133].

Таблиця 5.4

Функції, які виконують особисті селянські господарства

Функції	Зміст функції
Економічні	<p>Виробництво додаткової сільськогосподарської продукції. Участь у процесі відтворення робочої сили. Підвищення і стабілізація життя сільського населення шляхом збільшення доходів, поліпшення матеріального становища. Поліпшення постачання міського населення продуктами харчування шляхом продажу продукції через різні канали, у вигляді допомоги родичам, що живуть у місті; шляхом переважного розподілу продовольчих ресурсів на користь міського населення. Постачання високоякісної, екологічно чистої продукції. Використання трудових ресурсів і засобів виробництва, не доступних суспільному виробництву. Зміцнення виробничих зв'язків і здійснення інтеграції з сільськогосподарськими підприємствами.</p>
Соціальні	<p>Трудове виховання і професійна орієнтація сільської молоді. Формування у молодого покоління господарського відношення до землі і природи, виховання дбайливого ставлення до них, любові до сільськогосподарської праці, що, зрештою, сприяє підвищенню її престижності. Ведення особистого селянського господарства є засобом самовираження сільського населення. Отримання можливості зміни праці, прояву творчих здібностей, реалізації ділової і господарської енергії працівників, формування навичок економічного і ефективного господарювання. Сприяє духовному розвитку сільських жителів.</p>
Екологічні	<p>Збільшення споживання екологічно чистих продуктів харчування. Збереження різноманітності генофонду тварин і рослин. Дозволяє ввести в обіг і підвищити якість земельних ресурсів.</p>

Джерело: Охотина С.М. Развитие личных подсобных хозяйств во взаимодействии с сельскохозяйственными предприятиями (на материалах Кировской области): Автореф. дисс. канд. экон. наук: 08.00.05. – ФГОУ ВПО «Вятская гос. с.-х академия». – Киров, 2006. – С.8.

З метою оцінки потенціалу особистих селянських господарств в територіальному розрізі була проведена кластеризація регіонів України, в основу якої покладені середньорічні показники кількості господарств в регіоні, площі земельних угідь для ведення особистого селянського господарства, поголів'я великої рогатої худоби, в т.ч. корів і свиней у 2006-2008 рр. Отримано 4 кластери, що об'єднують регіони, розвиток і потенціал особистих селянських господарств в яких найбільш схожі. Результати кластеризації виявляють значну диференціацію в рівні розвитку вказаних господарств в територіальному розрізі (табл. 5.5). Наприклад, середньорегіональна кількість селянських господарств у четвертому кластері в 3,7 рази перевищує відповідний показник в першому кластері. Рівень диференціації між показниками поголів'я великої рогатої худоби і свиней у вказаних кластерах складає 4,1 рази. Такі відмінності повинні враховуватися при формуванні аграрної політики держави, яка має бути гнучкою і адаптивною.

Таблиця 5.5

Кластеризація регіонів України за показниками розвитку особистих селянських господарств, 2006-2008 рр.

Кількість господарств, тис.	Площа земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства, тис.га	Чисельність великої рогатої худоби, гол.	Чисельність корів, голів	Чисельність свиней, голів
<i>1 кластер – АРК, Луганська, Донецька, Миколаївська, Херсонська</i>				
83,7	64,2	59,3	37,7	39,5
<i>2 кластер – Дніпропетровська, Чернігівська, Одеська, Кіровоградська, Сумська, Чернівецька, Запорізька, Харківська, Київська, Черкаська</i>				
196	117,0	100,3	70,4	133,4
<i>3 кластер – Волинська, Житомирська, Рівненська, Полтавська, Закарпатська, Тернопільська, Хмельницька</i>				
216,2	139,2	164	117,9	205,9
<i>4 кластер – Вінницька, Івано-Франківська, Львівська</i>				
311,9	183,7	244,8	161,9	182,1

Джерело: розраховано за даними статистичних експрес-випусків «Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2006 року», с.2; «Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2007 року», с.2; «Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2008 року», с.2.

Мета цієї політики – створення інфраструктури, яка б забезпечувала особисті господарства насінням, технікою, засобами захисту рослин і тварин, мінеральними добривами, племінною худобою і птицею, надавала допомогу в організації виробництва і реалізації продукції. Створення сприятливих умов для подальшого розвитку вказаних господарств і забезпечення для них альтернативних каналів надходження ресурсів, наприклад шляхом розвитку обслуговуючої кооперації, сприятиме їх економічній незалежності і стабільності розвитку, що, зрештою, підвищить життєвий рівень сільського населення.

Необхідно особливо відзначити ряд принципів положень, які має враховувати загальнодержавна і регіональна аграрна політика, направлена на підтримку і розвиток особистих селянських господарств. По-перше, це необхідність вирішення питання налагодження взаємодії між сільськогосподарськими, переробними і особистими селянськими господарствами на основі їх взаємодоповнюваності. Ефективність подібної взаємодії підтверджується світовою практикою. Наприклад, один з найбільших в світі виробників курячого м'яса американська компанія «Тайсон Фудс» все вирощування бройлерів сконцентрувала в семи з половиною тисячах фермерських господарств. Тільки завдяки такій кооперації з сімейними господарствами компанія забезпечує реалізацію продукції в об'ємі до 6 млрд.дол. США в рік. Пріоритетними формами інтеграції особистих селянських господарств та сільськогосподарських підприємств можуть бути створення спеціалізованих підрозділів в сільгоспідприємствах при сільських радах з обслуговування особистих селянських господарств; організація спільного виробництва у формі передачі тварин, кормів з сільськогосподарського підприємства в особисті селянські господарства, виробництво овочів та іншої продукції на принципах розподілу технологічних операцій і продукції; реалізація взаємних послуг з наданням техніки, допомога в проведенні окремих видів робіт, передача певних ресурсів і об'єктів виробничої інфраструктури із застосуванням різних схем взаєморозрахунків.

По-друге, у відповідних програмних документах мають бути чітко визначені джерела і об'єми фінансування передбачених в

ній заходів. По-третє, необхідна організація інформаційно-консультативної підтримки розвитку особистих селянських господарств, зокрема розробка механізмів узагальнення і розповсюдження кращих наукових досягнень і передового досвіду господарювання серед населення.

Таким чином, значний економічний потенціал особистих селянських господарств в Україні вимагає формування і реалізації адекватної аграрної політики, направленої на забезпечення динамічного розвитку і трансформацію найбільш активних із них в підприємницькі структури. Це сприятиме вирішенню питань підвищення ефективності функціонування агропродовольчої сфери, зайнятості населення, збільшення рівня доходів сільських жителів і на цій основі поліпшення стану продовольчої безпеки країни. Загальнодержавна і регіональна аграрна політика, направлена на підтримку і розвиток особистих селянських господарств, має враховувати необхідність вирішення питань розвитку інтеграційних зв'язків між сільськогосподарськими, переробними і особистими селянськими господарствами, створення відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала їх усіма видами ресурсів, організації інформаційно-консультативної підтримки останніх.

5.3. Управління земельними ресурсами

Земельні ресурси в даний час знаходяться під зростаючим тиском поступового розширення економічної діяльності в державі, в т.ч. в аграрному секторі економіки. У недалекій перспективі можливо очікувати суттєвої активізації вказаних процесів, що актуалізує питання створення надійного механізму охорони та забезпечення раціонального використання земель. У контексті дотримання принципів сталого розвитку у даний час необхідно врегулювати існуючі конфлікти в сфері земельних відносин та прагнути до більш ефективного і продуктивного використання землі.

Актуальним є формування комплексного підходу до планування і раціонального використання земельних ресурсів в

аграрному секторі економіки в контексті реалізації аграрної політики держави. Проблема ефективності використання земельних ресурсів у контексті формування та реалізації аграрної політики держави і забезпечення продовольчої безпеки значною мірою вивчена в наукових працях Саблука П.Т., Лукінова І.І. [171], Юрчишина В.В. [193], Хвесика М.А. [266], Горлачука В.В. [34], Коренюка П.І. [81], Шлемка В.Т., Бінька І.Ф. [285] та ін. Проте комплексність вказаної проблематики та динаміка економічних перетворень забезпечують збереження актуальності вказаного питання та необхідність його подальшого дослідження.

Головним фактором, що здійснює негативний вплив на земельні ресурси, є збільшення виробництва продуктів харчування. Деградація земель значною мірою зумовлена людською діяльністю і пов'язана з нераціональним землекористуванням, неефективним управлінням ґрунтовими ресурсами, необмеженим застосуванням техніки на полях, перевипасом, відсутністю сівозміни на сільськогосподарських землях, а також інтенсивним зрошенням [308]. За цих умов необхідним є проведення аграрної політики, спрямованої на ефективне використання земель, оскільки забезпечення населення продовольством значною мірою залежить від вирішення проблеми користування земельними ресурсами.

Інтенсивність руйнування та деградації ґрунтів, стан яких визначає не тільки ефективність агропромислового комплексу, здоров'я довкілля в цілому, а й рівень національної безпеки та економічної незалежності країни, прискорено зростає. Вона зумовлена такими процесами як дегуміфікація (від 0,6 до 1,0 т/га щорічно; 0,4% в середньому втрачено за останні 35-40 років; еродованість (до 40% від загальної площі країни); від'ємний баланс елементів живлення (досягає 100 кг/га і більше); переущільнення (майже на всій площі ріллі); забруднення (до 20% земель, особливо міських, приміських та індустріальних районів мають вміст елементів, що перевищує допустимий рівень) та ін. [82]. При цьому обсяги здійснення заходів з охорони земель залишаються недостатніми (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Здійснення заходів з охорони земель в Україні у 2001-2006 рр.

Заходи	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд:	х	х	х	х	х	х
вали, вали-канави, км	4,4	5,0	4,0	13,5	3,6	8,6
вали-тераси, км	16,9	8,6	3,8	5,1	6,6	2,3
вали-дороги, км	0,1	0,3	1,1	1,1	1,1	2,2
протиерозійні ставки, га	32,3	33,7	31,8	5,2	7,0	1,5
водоскидні споруди, шт.	16	6	2	1	2	2
берегоукріплення, км	1,2	0,9	237,0	2,6	3,9	4,2
Залуження сильнодеградованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі, тис.га	3,5	6,5	16,7	8,6	6,3	8,9

Джерело: розраховано за даними статистичного щорічника «Україна у цифрах у 2007 році» [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Інфодиск, 2008. – CD-ROM.

За інформацією Держкомзему України, площа земель, переданих у власність недержавним сільгосп підприємствам, станом на початок 2007 р. становить 31,1 млн. га. або 51,5% земельного фонду України, з них сільськогосподарських угідь передано 28,6 млн. га або 68,6% від загальної площі продуктивних земель. Всього площа земель сільськогосподарського призначення, які знаходяться у товаровиробників, складає 31073,2 тис. га, в тому числі сільськогосподарських угідь – 28619,1 тис. га. Створено 23883 нових агроформувань ринкового типу. Зростання чисельності аграрних товаровиробників, орієнтація значної частки з них на швидке отримання економічного ефекту від своєї діяльності, низький рівень контролю та відповідальності за неефективне використання земель та ряд інших факторів на сьогоднішній день є суттєвою загрозою екологічній та продовольчій безпеки держави.

Ринкові механізми в чистому вигляді не забезпечують вирішення стратегічних завдань організації раціонального землекористування та охорони земель. Тому необхідно реалізувати такий принцип ефективного землекористування, як органічне сполучення державної підтримки і ринкових механізмів саморегулювання у вказаній сфері. Система державного управління зазначених процесів має при цьому використовувати увесь спектр доступних методів управління: економічних, екологічних, адміністративних, інституційних, соціально-психологічних.

Управлінські рішення не будуть обґрунтованими і виконуваними при відсутності необхідного і достатнього забезпечення. Дослідження досвіду реалізації управлінських рішень щодо розвитку земельних ресурсів приводять до висновку, що необхідними видами забезпечення управління у вказаній сфері є науково-методологічне, політико-правове, інформаційно-консультативне, фінансове та кадрове (рис. 5.2).

З метою забезпечення найбільш раціонального та збалансованого користування землею слід планувати і регулювати усі види їхнього використання на комплексній основі, що полегшить вибір відповідних засобів і альтернативних варіантів прийняття рішень. Проблемі раціонального управління сільськогосподарськими угіддями має бути приділена особлива увага. Враховуючи положення відповідних міжнародних конвенцій та рекомендації міжнародних організацій щодо вказаної проблематики, вітчизняні напрацювання у вказаній сфері, можна систематизувати ряд ключових концептуальних напрямів, які має враховувати аграрна політика держави у вказаній сфері [56, 130, 308]. Насамперед необхідно розробити комплексну систему визначення цілей і формування політики на національному, регіональному і місцевому рівнях з урахуванням екологічних, соціальних, демографічних і економічних особливостей розвитку територій. Наступним завданням є розробка політики, що стимулює раціональне землекористування і управління земельними ресурсами з урахуванням інтересів місцевого населення. Удосконалення потребує також механізм застосовування організаційних та економічних засобів і стимулів для заохочення найбільш оптимального і раціонального землекористування.

Рис. 5.2. Структура управління земельними ресурсами сільськогосподарського призначення

Джерело: адаптовано [Петраковська О.С., с. 264].

Органам державної виконавчої влади та місцевого самоврядування варто заохочувати подальшу розробку і широке застосування засобів планування і управління, що сприяють комплексному підходу до використання земель і ресурсів. З цією метою слід удосконалювати системи обробки і комплексного аналізу даних про землекористування і земельні ресурси; на систематичній основі застосовувати методи і процедури оцінки екологічних і соціально-економічних наслідків, ризику, витрат і вигод, пов'язаних з конкретними заходами; провести аналіз і випробування методів обліку в системі національних рахунків функцій земельних ресурсів і екосистем та вартості земельних ресурсів.

Необхідним завданням є також реалізація політики щодо розширення поінформованості з метою доведення до відома населення значення комплексного управління земельними ресурсами та ролі, яку можуть відіграти у цьому процесі окремі особи та соціальні групи. Зміцнення потребують інформаційні системи і системи спостереження та оцінки екологічних, економічних і соціальних даних, пов'язаних із земельними ресурсами на національному і місцевому рівнях, а також потенційних можливостей земель і моделей землекористування. Слід зміцнити координацію між існуючими системами даних про земельні ресурси і розширити національні можливості щодо збору та оцінки відповідної інформації, надавати в доступній формі потрібні технічні дані всім групам населення, особливо місцевим громадам, для забезпечення прийняття ними обґрунтованих рішень в сфері землекористування і раціонального використання земельних ресурсів.

Державним органам відповідного рівня в співробітництві з національними і міжнародними науковими колами і організаціями варто заохочувати розробку систем земельних ресурсів та дослідження наслідків їх застосування з урахуванням місцевих умов окремих територій. Пріоритетну увагу при цьому слід приділяти оцінці можливостей землі і функцій екосистем; екосистемним взаємозв'язкам і взаємозв'язкам між земельними ресурсами і соціальними, економічними та екологічними системами; розробці показників сталості земельних ресурсів з урахуванням екологічних, економічних, соціальних, демографіч-

них, культурних і політичних факторів. Одним із аспектів політики є сприяння розвитку людських ресурсів, необхідних для планування і раціонального використання землі на сталій основі. Це має здійснюватися шляхом формування стимулів для місцевих ініціатив, а також розширення місцевого управлінського потенціалу на основі міждисциплінарних і комплексних підходів в шкільних програмах, програмах технічної, професійної та університетської підготовки; забезпеченні професійної підготовки у всіх відповідних секторах для того, щоб виробити в них комплексний і раціональний підхід до використання земельних ресурсів.

Таким чином, проведені дослідження показує про наявність ряду негативних тенденцій щодо погіршення стану земельних ресурсів в державі, насамперед внаслідок високого господарського освоєння земельного фонду без належних заходів щодо його охорони та відтворення, що створює загрозу продовольчій безпеці країни. Для вирішення вказаної проблеми необхідним є формування комплексної системи управління землекористувачам, що дозволить поєднати соціально-економічний розвиток з охороною і поліпшенням стану довкілля, тим самим сприяючи досягненню цілей сталого розвитку.

ПІСЛЯМОВА

В сучасних умовах аграрну політику слід розглядати як особливу форму соціально-економічного представництва і регуляції інтересів різних соціальних верств та сфер економічної діяльності, засновану на ідеї права, в межах якої за допомогою комплексної системи стратегічних і тактичних принципів, цілей, засобів і методів науково-методологічного, політико-правового, соціально-економічного, екологічного, інформаційно-комунікаційного та організаційного характеру вирішуються питання формування продовольчої безпеки держави та забезпечення сталого розвитку сільських територій. Продовольча безпека розглядається як такий еколого-економічний стан держави, при якому всі її громадяни забезпечені продовольством в необхідній кількості, асортименті та відповідної якості, що підтримує найвищий рівень їх здоров'я. При цьому існують відповідні ресурси, потенціал та механізми постійного збереження такого стану (переважно власними силами держави) для всіх верств населення незалежно від зовнішніх і внутрішніх факторів та за умови збереження сприятливого стану навколишнього середовища.

Необхідним є перехід від централізованої аграрної політики, сконцентрованої на аграрному секторі, до більш інтегрованої політики розвитку сільської місцевості, що передбачає наявність зв'язку між економічними, екологічними, соціальними та територіальними аспектами життєдіяльності сільських територій. Для успішної реалізації цієї політики потрібно, зокрема, забезпечити створення відповідних місцевих, регіональних і державних інститутів; сформувати дієву систему суспільного управління на місцевому рівні; стимулювати розвиток громадянського суспільства як активного і критично налаштованого партнера. Існує нагальна необхідність у реалізації програм інституціонального партнерства для обміну знаннями між політиками, науковцями, практиками на місцевому рівні, для вивчення схожих і різних проблем. Такий обмін стимулюватиме інституційні зміни на шляху до сталого функціонування аграрного сектора. Тобто інституційні зміни, як базова пере

думова проведення аграрних перетворень, мають стосуватися як формальних, так і неформальних інститутів. При цьому неможливо обмежитися встановленням нових норм та правил. Необхідним є активне залучення суспільства до процесу прийняття рішень, зміни в системі цінностей.

Реалізація аграрної політики продовольчої безпеки передбачає необхідність забезпечення тісної взаємодії між усіма суб'єктами, що відповідають за процес її формування. Це сприятиме погодженості політики у всіх сферах, що пов'язані з продовольчою безпекою, та запобігатиме нанесенню шкоди здоров'ю населення, оточуючому середовищу і економіці держави. Процес формування і реалізації аграрної політики продовольчої безпеки повинен починатися з дослідження складу харчових продуктів, які виробляються в державі, та створення відповідного банку даних. На цій основі проводиться моделювання харчових раціонів для різних вікових груп населення з урахуванням територіального рівня екологічного навантаження та прогнозується фізіологічна потреба населення країни в харчових продуктах. З урахуванням експортних можливостей країни за окремими групами продовольчої продукції формуються баланси продовольчих ресурсів, які використовуються при розробці стратегії формування продовольчої безпеки. При цьому потрібним є організований моніторинг за характером змін, що відбуваються, та їх кількісна і якісна оцінка з метою підготовки відповідних рекомендацій та управлінських рішень. Система моніторингу базується на поєднанні економічних та соціальних індикаторів з показниками, які відображають результативність діяльності органів влади з вирішення проблеми продовольчої безпеки.

Реалізація потенційних можливостей України на внутрішньому і зовнішньому ринках продовольства значною мірою пов'язується із необхідністю розвитку конкуренції в агропродовольчій сфері, універсальними принципами якої є сприятливе для бізнесу середовище та дієве державне регулювання. Україна досягне стабільного та динамічного зростання економіки лише тоді, коли ці принципи будуть покладені в основу державної політики. Інституціональні основи забезпечення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери включають

також людський і соціальний капітал, норми та правила діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування, вільний обмін знаннями та досвідом між ними. Сформована на сьогоднішній день культура в органах державного управління не дає можливості відповідним чином реагувати на зовнішні впливи та зміну соціально-економічної ситуації. Доцільною є розробка методики оцінювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення конкурентного розвитку агропродовольчого виробництва. Зазначена методика, крім традиційних показників конкурентоспроможності, має включати також показники, які характеризують якість управління в зазначеній сфері. Останніми можуть бути, зокрема, рівень взаємодії громадян та підприємств з органами державної влади; обсяг і якість послуг, які надаються відповідним органом влади для певної категорії споживачів; обсяг фінансових та інших видів ресурсів, виділених на реалізацію програмних заходів щодо розвитку агропродовольчої сфери на відповідній території; діяльність щодо забезпечення її інвестиційної привабливості, рівень довіри населення та підприємств до відповідних органів державної влади та ін.

Якість державного управління, як один із показників конкурентоспроможності агропродовольчої сфери, оцінюється також з позиції створення на відповідних загальнодержавному та регіональних ринках таких умов функціонування господарюючих суб'єктів, які б сприяли максимально можливому зниженню рівня їх трансакційних витрат, що передбачає, зокрема, сприяння налагодженню активної взаємодії в системі держава–підприємства–споживачі. Це може реалізуватися шляхом укладення ринкових угод, створення громадських об'єднань, впровадження освітніх програм, розвитку консультативної діяльності та ін.

Загострення проблеми безпеки продуктів харчування для споживачів, пов'язане зі збільшенням надходження на продовольчий ринок неякісних, фальсифікованих і шкідливих для здоров'я продуктів, які негативно впливають на стан здоров'я населення, потребує удосконалення аграрної політики у вказаній сфері. Система забезпечення якості та безпеки продовольства, як один з ключових пріоритетів аграрної політики, має бути

еластичною, здатною реагувати на постійні зміни її підсистем, зберігаючи та розвиваючи при цьому структуру, що забезпечує досягнення цілей її еволюції. Еластичність базується на інформаційно-комунікаційному процесі між основними суб'єктами системи і залежить від сукупності факторів, які створюють умови для їх збалансованої взаємодії, що регулюється державою. Забезпечення тісної взаємодії суб'єктів системи забезпечення якості та безпеки продовольства – держави, виробників, сфери зберігання, переробки, транспортування, торгівлі, ресторанного господарства, споживачів – дозволяє розкрити сутність еластичності – як властивості, що забезпечує дифузійне і пряме розповсюдження інформації в системі. Виділення зазначених елементів базується на зіткненні сфер їх інтересів та діяльності. З позиції інституціонально-еволюційного підходу можна представити такі суб'єкти, як сукупності специфічних інститутів з характерними для них функціями в межах системи, що розглядається. Інформаційна складова даної системи є ключовою.

Вирішення проблеми продовольчої безпеки неможливе без створення ефективної системи менеджменту якості і безпеки продовольства та інституту захисту прав споживачів. Якість продукції в умовах розвитку ринкової економіки та конкуренції все більшою мірою стає ключовим фактором формування конкурентних переваг товаровиробників та критерієм оцінки ефективності їх діяльності. Забезпечення високого рівня якості та безпеки продуктів харчування значною мірою залежить від функціонування ефективної системи контролю якості, значення якої підвищується в умовах зростаючої конкуренції, посилення інформаційного впливу у вигляді рекламних заходів, коли споживачі не мають можливості орієнтуватися в асортименті нових продуктів. У даному випадку існує потреба в об'єктивній інформації щодо продуктів харчування, які надходять на ринок, та забезпечення їх якісних параметрів відповідному рівню.

Формування відповідної законодавчої та нормативно-правової бази не гарантує ефективність політики у сфері якості та безпеки продовольства, оскільки основні перешкоди виникають, як правило, у сфері її практичної реалізації, що є наслідком неузгодженості дій між урядовими структурами, нестачі

фінансових та кадрових ресурсів. Усунення зазначених бар'єрів передбачає, насамперед, необхідність чіткого планування та опрацювання стратегії щодо обсягів потрібних ресурсів та можливих ускладнень на шляху реалізації політики, зокрема у вигляді протидії зі сторони окремих державних структур та груп підприємств. Значний вплив на процес реалізації можуть здійснювати суб'єкти продовольчого ринку (виробники, переробники, посередники, рекламні фірми, сфера торгівлі і ресторанного господарства та ін.), центральні, регіональні та місцеві державні установи, засоби масової інформації, професійні об'єднання, неурядові організації, роль яких має бути врахована на етапі планування.

В умовах інтеграції України в європейський економічний простір виникає необхідність створення відповідної національної системи оперативного оповіщення з метою повідомлення про прямі і непрямі небезпеки для здоров'я людей, обумовлені харчовими продуктами. Вказана система повинна відповідати діючим європейським стандартам та враховувати останні тенденції щодо її удосконалення, які відбуваються в країнах-членах ЄС. Тільки за таких умов вона з часом зможе інтегруватися у європейську систему оперативного оповіщення про ситуацію в сфері харчових продуктів. Зазначена система має поширюватися на всі харчові продукти, призначені для споживання людьми і корми для тварин, та включати увесь спектр прямих і непрямих ризиків, незалежно від того, коли вони можуть виникнути. На початковому етапі така система в Україні повинна бути створена як внутрішня міжрегіональна, що дозволить проводити ефективний обмін необхідною інформацією щодо якості та безпеки харчових продуктів між окремими регіонами держави.

Ключовим пріоритетом аграрної політики є також сталий сільський розвиток, який являє собою інституціональний інтегрований процес стійких політичних, соціальних, економічних, організаційних, духовно-культурних, природно-екологічних змін, спрямованих на забезпечення високого рівня якості життя сільського населення. Сталий сільський розвиток є комплексною проблемою, розв'язання якої можливе при синхронному вирішенні таких питань, як: забезпечення

економічно ефективного розвитку агропродовольчої сфери, розширення несільськогосподарської зайнятості в сільській місцевості, створення наближених до міських умов отримання доходів і суспільних благ, належних умов доступу до ринків матеріальних, фінансових, інформаційних та інших видів ресурсів, покращення екологічної ситуації.

Одним з елементів механізму реалізації концепції сталого сільського розвитку в Україні мають стати соціально орієнтовані громадські організації, що стимулюють соціальну активність і інтеграцію. Формами діяльності таких організацій у соціальній сфері можуть бути харчування, матеріальна допомога, медичне обслуговування, послуги, фінансова підтримка і співпраця з іншими організаціями, що працюють у сфері соціальної допомоги та ін. Успішний розвиток соціально орієнтованих громадських організацій у сільській місцевості можливий лише при умові тісної співпраці органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з ними, підвищення рівня поінформованості населення щодо доцільності таких організацій та посилення активності кожного мешканця у сільській місцевості в суспільно-корисній діяльності. З метою стимулювання розвитку зазначених організацій та відповідного підвищення їх ролі у процесі забезпечення сталого сільського розвитку необхідним є удосконалення системи державної підтримки таких організацій, зокрема шляхом встановлення дієвих податкових стимулів, надання інформаційної, консультативної, методичної, організаційно-технічної підтримки, а також фінансування програм соціально орієнтованих неурядових організацій через державне замовлення.

Недоліки діючої політики сільського розвитку зводяться до того, що у Державному бюджеті невиправдано занижені соціальні витрати по сільському сектору. Існує відомча роз'єднаність управління сільськими територіями. Сільська місцевість як окремий, єдиний об'єкт управління не виділений. У бюджетах ряду міністерств відсутній розподіл на місто і село. Як наслідок, скорочуються програми надання послуг у сільській місцевості, тому що витрати на одиницю послуг в селі значно вищі, ніж у місті. Не розроблені державні стандарти забезпечення населення соціальними послугами. Зберігається звужений підхід

до розвитку села, при якому основна увага приділяється аграрному виробництву, а не розвитку альтернативних сільському господарству сфер зайнятості населення. Також спостерігається обмежений доступ сільського населення до ринків продукції, матеріально-технічних і фінансових ресурсів, що обумовлено, насамперед, низьким рівнем розвитку в сільській місцевості ринкової та інженерної інфраструктури, а також банківської мережі. Практично відсутні спеціальні інститути реалізації сільських програм, фонди підтримки сільського розвитку, кредитні кооперативи, консультаційні центри та ін. Нерозвинені інститути сільського самоврядування, що позбавляє населення можливостей реалізації власних інтересів, призводить до інформаційної і соціальної ізоляції села.

Отже, вирішення проблеми забезпечення сталого сільського розвитку потребує трансформації сучасної бюджетної політики, насамперед, у напрямі чіткого розмежування заходів фінансової підтримки власне аграрного виробництва та розвитку сільських територій із відповідною зміною структури та удосконаленням механізму державного управління в агропродовольчій сфері. Необхідно організувати багатоканальну систему фінансування комплексного розвитку сільських територій за рахунок державного та місцевих бюджетів, позабюджетних фондів, приватних інвестицій, що залучаються для здійснення програм соціального розвитку. Бюджетні кошти на соціальний розвиток села повинні виділятися окремим рядком і бути захищеними.

Для створення передумов ефективного функціонування соціальної інфраструктури села слід надати повноваження сільським, селищним та районним територіальним громадам самостійно визначати пріоритети в облаштуванні відповідних сільських територій з урахуванням місцевої специфіки. Також необхідним елементом державної політики комплексного розвитку сільських територій має стати створення ефективного механізму координації роботи щодо забезпечення соціальних стандартів життя на селі та системи моніторингу сільського розвитку на основі набору попередньо визначених індикаторів. Практична реалізація пропонованих заходів суттєво стимулюватиме процес комплексного розвитку сільських територій як

однієї із необхідних передумов інтеграції України до європейського співтовариства.

Однією з вимог до аграрної політики є забезпечення її системності, яка розглядається у декількох аспектах. По-перше, це створення механізму функціонального взаємозв'язку та взаємодії усіх учасників процесу розробки політики – загальнодержавних, регіональних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування разом з аграрними товаровиробниками, наукою, бізнесом, населенням і ін., тобто розгляд їх як єдиної системи. Виняткова роль у забезпеченні такої системності належить компетентній, відповідальній та вивиженій участі держави. По-друге, системність розглядається як постійний цілеспрямований вплив на всі об'єкти аграрної політики, відповідальні за формування продовольчої безпеки держави і сталий сільський розвиток. По-третє, це застосування суб'єктами аграрної політики всіх можливих інструментів правового, організаційного, фінансового, інформаційного та ін. характеру з метою забезпечення досягнення визначених цілей політики.

Виведення аграрної економіки на шлях інноваційного розвитку передбачає насамперед необхідність розвитку людського і соціального капіталу в аграрній сфері як сукупності знань, вмінь та творчих здібностей індивідів, системи взаємовідносин, соціальних зв'язків і комунікації між ними, що дозволяє ефективно використовувати нові технології, реалізувати засвоєні та створювати нові знання для сталого соціально-економічного розвитку. Тому пріоритетами аграрної інноваційної політики є розвиток освіти і науки, перепідготовка і підвищення кваліфікації кадрів, стимулювання фундаментальних досліджень за ключовими напрямками. Маркетинг інновацій спрямований на підтримку конкурентоздатності підприємств та розширення ринків збуту. Він включає в себе організацію конкурсів, виставок, розміщення повідомлень в засобах масової інформації, діяльність щодо формування інвестиційної привабливості агроінновацій, а також культивування власне ідеї потреби аграрної сфери в інноваціях. Завданнями стратегічного управління інноваціями є розробка відповідних планів, заходів, проектів, програм, спрямованих на задоволення споживачів у нововведеннях. Система фінансування включає джерела надходження фінансових ресур-

сів, принципи їх вкладення та механізми контролю за використанням, оцінку ефективності інноваційних розробок. Державна підтримка інноваційної діяльності передбачає субсидування відсотків за кредитами, надання пільг в оподаткуванні, інформаційну підтримку та ін.

З метою активізації регіональної складової інноваційної діяльності, як фактора підвищення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери окремих територій, доцільним є створення агротехнопарків у кожному регіоні. При цьому їх засновниками мають стати регіональні органи влади, аграрні та переробні підприємства, наукові установи, підприємницькі і фінансові структури. Ключовими напрямками діяльності агротехнопарку є розвиток інноваційного підприємництва в аграрному секторі регіону, просування результатів наукових досліджень, інформаційне забезпечення суб'єктів інноваційної діяльності, пошук, відбір і супроводження перспективних проєктів, залучення фінансових ресурсів для їх реалізації та ін. Стратегічною метою регіональної аграрної інноваційної політики є формування привабливого інституціонального середовища, яке б сприяло перетворенню наукових ідей в конкурентоздатні ринкові продукти. Досягти цього можливо на основі об'єднання наукового, освітнього, інформаційного, фінансового і виробничого потенціалу в інтегрований інноваційний комплекс та створення економічних умов стимулювання інноваційної діяльності.

Вирішення завдання ефективного економічного розвитку безпосередньо залежить від стану управління процесом інвестиційної привабливості. Аграрна інвестиційна політика формується і реалізується не лише на загальнодержавному, а й на регіональному рівні. Причому саме від активності регіональних органів влади залежить створення сприятливого інвестиційного клімату на відповідній території. Традиційні чинники інвестиційної привабливості територій поступово відтісняються якісно новими: мобільністю робочої сили, гнучкістю місцевих постачальників, готовністю місцевої влади до співпраці тощо. Надзвичайної важливості набуває питання формування позитивного іміджу, який відображає найбільш характерні риси території і дозволяє відрізнити її від інших. Важливу роль у зміцненні

позитивного іміджу відіграє постійна присутність в інформаційному полі. Тому залучення інвестицій передбачає активний розвиток інформаційного забезпечення вказаного процесу, метою якого є інформування потенційних інвесторів щодо наявних інвестиційних можливостей, умов ведення інвестиційної діяльності, створення інформаційної відкритості та привабливого іміджу.

Формування доступного інформаційного бізнес-середовища включає представлення інформації про підприємства аграрної сфери в ЗМІ та в мережі Internet; проведення PR-компаній інвестиційних проєктів; інвестиційних семінарів, конференцій, форумів, виставок-ярмарків; розвиток відносин з представництвами зарубіжних держав; розробку інвестиційних паспортів агропродовольчої сфери регіонів та окремих територіальних утворень. Практика свідчить, що одним із ключових індикаторів інвестиційної привабливості є успішність інвестиційних проєктів, які вже впроваджуються на певній території країни. У цьому процесі надзвичайно важливим є характер взаємодії інвесторів з місцевими органами влади.

Ускладнення проблеми сталого розвитку агропродовольчої сфери, насамперед у аспекті забезпечення виробництва якісної та безпечної харчової продукції, як ключового пріоритету аграрної політики, вимагає формування активної агроекологічної політики, яка розглядається як система диференційованих за територіями принципів, цілей, засобів і методів, що реалізуються органами державної влади і місцевого самоврядування, неурядовими організаціями, господарюючими суб'єктами та населенням і спрямовані на формування екологічної безпеки. При цьому екологічна безпека агропродовольчого виробництва визначається як стан навколишнього природного середовища, рівень використання природно-ресурсного потенціалу, організації агропродовольчого виробництва і збуту харчових продуктів, за яких відсутні потенційні загрози погіршення якості довкілля та екологічної чистоти харчової продукції, що створюють загрозу здоров'ю населення.

Національна агроекологічна політика має базуватися на принципах урахування екологічних наслідків під час розробки та прийняття економічних рішень і формування соціально-

економічної політики; участі у процесі її формування та реалізації державного, громадського і корпоративного секторів; поєднання галузевого і територіального підходів до формування агроекологічної політики; орієнтації на перспективний розвиток, превентивної форми вирішення екологічних проблем; застосування інтегрованого підходу, сконцентрованого на всіх ланках виробництва продовольства та доведення його до безпосереднього споживача; регіоналізації та перерозподілу повноважень між загальнодержавним і регіональним рівнями управління; екологічної відповідальності, що передбачає запровадження відповідальності за порушення законодавства щодо охорони навколишнього природного середовища.

Основою для подальшого розвитку інфраструктури аграрного ринку та зміцнення економічного потенціалу, конкурентноздатності і соціального статусу аграрних товаровиробників, поліпшення умов господарювання і створення умов стимулів для росту товарної продукції є формування кооперативних форм господарювання на селі. Проте до цього часу їх розвиток знаходиться на низькому рівні, основними причинами чого є недооцінка в процесі економічних реформ кооперативних форм господарської діяльності, загальні несприятливі умови ведення аграрного виробництва, психологічна неготовність селян до кооперування та недостатній рівень знань сільського населення щодо переваг кооперації, слабкий рівень державної підтримки таких форм господарювання. Розвиток кооперації, з огляду на сучасний її стан, потребує державної підтримки, зокрема у вигляді розробки і реалізації спеціальних державних програм, спрямованих на фінансово-кредитну підтримку, інформаційне, консультативне і методичне забезпечення діяльності кооперативів, підготовку висококваліфікованих кадрів.

Значний економічний потенціал особистих селянських господарств в Україні вимагає формування і реалізації адекватної аграрної політики, направленої на забезпечення динамічного розвитку і трансформацію найбільш активних з них в підприємницькі структури. Це сприятиме вирішенню питань підвищення ефективності функціонування агропродовольчої сфери, зайнятості населення, збільшення рівня доходів сільських

жителів і на цій основі поліпшення стану продовольчої безпеки країни. Загальнодержавна і регіональна аграрна політика, направлена на підтримку і розвиток особистих селянських господарств, має враховувати необхідність вирішення питань розвитку інтеграційних зв'язків між сільськогосподарськими, переробними і особистими селянськими господарствами, створення відповідної інфраструктури, яка б забезпечувала їх всіма видами ресурсів, організації інформаційно-консультативної підтримки останніх.

Важливим напрямом аграрної політики України залишається створення надійного механізму охорони та забезпечення раціонального використання земель, які знаходяться під зростаючим тиском поступового розширення економічної діяльності в державі, в т.ч. в агропродовольчій сфері. Для вирішення вказаної проблеми необхідним є формування комплексної системи управління землекористуванням, яка поєднує соціально-економічний розвиток з охороною і поліпшенням стану навколишнього середовища, тим самим сприяючи досягненню цілей сталого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова І.В. Організаційно-економічний механізм державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Державний агроекологічний ун-т. – Житомир, 2006. – 20 с.
2. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Луценко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 348-376.
3. Аграрная политика / А.П. Зинченко, В.И. Назаренко, В.В. Шайкин и др.; Под ред. А.П. Зинченко. – М.: КолосС, 2004. – 304 с.
4. Аграрний сектор України на шляху до євро інтеграції: Монографія / Авт. кол.: Бетлій М. та ін.; За ред.. О.М.Бородіної. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
5. Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
6. Архангельський Ю. Про необхідність державного планування ринкової економіки // Економіка України. – 2004. – №3. – С. 47-52.
7. Ахметов В.Я., Барлыбаев А.А. Институциональная эволюция агрохозяйственной системы России в контексте теории синергетики // Наукові праці ДонНТУ. Серія: Економічна. – 2007. – Вип. 31-3. – С.68-72.
8. Ахметов В.Я., Барлыбаев А.А., Барлыбаева Ф.Б., Рахматауллин И.М. Институциональная трансформация как важнейшее направление аграрных преобразований в России // Наукові праці ДонНТУ. Серія: Економічна. – 2007. – Вип. 89-3. – С.146-152.
9. Балабанов В.С., Борисенко Е.Н. Продовольственная безопасность: (международные и внутренние аспекты). – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. – 544 с.
10. Барановский А. Экономическая безопасность регионов // Финансовая Украина. – 1995. – № 48 (106). – С. 11.
11. Бей Н.О. Організаційно-економічний механізм підвищення конкурентоспроможності продукції скотарства: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2002. – 20 с.
12. Беренштейн Л.Ю., Каденюк О.С., Коломієць С.С., Кропивко О.М., Михайловська О.П. Українська модель сільськогосподарської кооперації: етапи формування та розвитку / КМУ; Національний аграрний ун-т ; Тернопільська академія народного господарства / Л.Ю.Беренштейн (наук.ред.). – К. : НАУ, 2002. – 100 с.
13. Білоусько Т.М. Моделювання продовольчого комплексу регіону в умовах трансформації економіки (на прикладі Полтавської області): Автореф.дис...к.е. наук: 08.10.01 / РВПС НАНУ. – К., 2003. – 20 с.

14. Блейклі Е. Дж. Планування місцевого економічного розвитку. Теорія і практика. Вид 2-е: Пер. з англійської А. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2002. – 416 с.
15. Бобиков А.А. Инвестиции как фактор эффективного освоения инноваций в сельском хозяйстве (на материалах Московской области): Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / Гос. науч. уч. Всеросс. науч.-исслед. инст. эк. с.х РАСХН. – М., 2007. – 23 с.
16. Бобылев С.Н. Экология и экономика: взгляд в будущее // Зеленый мир. Экология: проблемы и программы. – 2003. – №7-8. – С.20.
17. Бурдуков П.Т., Саегалиев Р.З. Россия в системе глобальной продовольственной безопасности. – М., 1999. – 112 с.
18. Буряк Р.І. Управління якістю продукції птахівництва: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.06.01 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2003. – 20 с.
19. Бюджетний кодекс України // Відомості Верховної Ради. – 2001. – № 37-38. – ст. 189.
20. Валовий регіональний продукт за 2006 рік: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 1 с.
21. Ващук В.Ф. Механізм формування конкурентоспроможності галузей агропромислового комплексу на зовнішньому і внутрішньому ринках: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.07.02 / Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – К., 2005. – 19 с.
22. Верба Ф.О. Фінансові аспекти інтеграції України у Світову організацію торгівлі // Фінанси України. – 2002. – № 3 (76). – С. 83–86.
23. Винокур Іон С. Черняхівська культура: витоки і доля / АН вищої школи України; Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 376 с.
24. Гайдуцький П.І. Україні потрібна нова аграрна політика // Економіка АПК. – 2005. – №10. – С. 3-7.
25. Гиг Дж., Ван. Прикладная общая теория систем. – М.: Мир, 1981. – 733 с.
26. Глушко Т.П. Філософія економіки: структурно-методологічний аналіз: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 17 с.
27. Гойчук О.І. Продовольча безпека: теорія, методологія, проблеми: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.07.02 / Миколаївський держ. аграрний ун-т. – Миколаїв, 2004. – 32 с.
28. Головина С.Г. Развитие аграрных хозяйств в условиях институциональных преобразований: теория, методология, практика: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.00.05 / Уральская гос. с.-х. академия. – Екатеринбург, 2007. – 55 с.

29. Гончаренко В. Кредитна кооперація: збудуємо нову фінансову інфраструктуру села // Дзеркало тижня. – 2006. – № 32.
30. Гончаренко В.В. Кредитна кооперація: Форми економічної самопомоги сільського і міського населення у світі та в Україні (теорія, методологія, практика). – К. : Глобус, 1998. – 325 с.
31. Гончаренко В.В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.05.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2002. – 35 с.
32. Гончаров Ю., Сальник О. Застосування системи рейтингових оцінок як засіб ефективного управління процесом євроінтеграції // Економіка України. – 2005. – №11. – С. 73-82.
33. Горбулин В.П. Проблемы безопасности в контексте перспектив мирового развития // Стратегічна панорама. – 2007. – №1. – С. 43-51.
34. Горлачук В.В. Парадигма розвитку системи управління земельними ресурсами // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 148-152.
35. Григоренко А.В., Запольский М.И. Интеграция субъектов сельских территорий: некоторые подходы по оценке их деятельности // Весты Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. – 2008. – №1. – С.18-23.
36. Гусаков В. и др. Актуальные проблемы и направления реформирования АПК Республики Беларусь // Агроэкономика. – 2003. – №2. – С.3-6.
37. Дацишин М. «Економіка провінції»: проблеми місцевого розвитку // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Ю. Тищенко. – К., 2006. – С.67-78.
38. Дацишин М., Дацків Р., Микита О. та ін. Конкурентні переваги території у боротьбі за інвестиції. – К., Інститут реформ. – 2004. – 44 с.
39. Дейнеко Л.В., Шелудько Е.І., Загній О.Г., Купчак П.М. Вдосконалення нормативно-правового забезпечення безпечності та якості харчової продукції: Доповідна записка за результатами дослідження в 2007 р. – К., РВПС НАН України. – 2007. – 12 с.
40. Дем'яненко С., Свідерська І. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України // Економіка України. – 2004. – №8. – С. 72-79.
41. Деякі питання координації міжгалузевих відносин на ринку продукції тваринного походження: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.2002 р. № 1964 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 52. – Ст. 2384.
42. Деякі питання продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. N 1379 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 93. – Ст. 3405.

43. Доклад о мировом развитии 2003 года. Устойчивое развитие в меняющемся мире. Преобразование институтов, рост и качество жизни. / Пер. с англ. – М.: «Весь мир», 2003. – 120 с.
44. Донбас у ХХІ столітті. Уроки реформ. Стратегія розвитку (Стратегічні напрями соціально-економічного розвитку Донецької області на період до 2020 року). – Донецьк: Донецька обл. держ. адмін-я, 2002. – 40 с.
45. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: Монографія / В.Т.Шлемко, І.Ф.Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. – (Сер. «Нац. Безпека»; Вип.2).
46. Економічна енциклопедія: У 3 т. / Б.Д. Гаврилишин (гол.ред.). – К.: Вид. центр «Академія», 2000. – Т.1: А (абандон)-К (концентрація виробництва). – 864 с.
47. Енциклопедія українознавства. – Т.3. – Львів: «Молоде життя», 1994. – 1200 с.
48. Євдокимова Д.М. Державне регулювання економічного розвитку: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Київський національний економічний ун-т. – К., 2002. – 20 с.
49. Жаліло Я. А. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: НІСД, 2003. – 368 с.
50. Жоголева Е.Е. Разработка приоритетов аграрной политики России: Дис... д-ра. економ. наук. – М., 1997. – 256 с.
51. Загальнодержавна комплексна програма підтримки та розвитку українського села «Добробут через аграрний розвиток України». Блок «Бюджетне регулювання». – К.: Кабінет Міністрів України, 2005. – 45 с.
52. Зайченко В.В. Механізми впровадження стратегії розвитку агро-промислового комплексу України на регіональному рівні: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Одес. регіон. ін-т держ. упр. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – О., 2006. – 20 с.
53. Захарченко В. Обґрунтування територіальної концепції економічної безпеки // Регіональна економіка. – 2000. – № 2. – С. 121-127.
54. Зельдич Ю.В. Иосиф II Габсбург – реформатор // Звезда. – 1998. – №2.
55. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3. – Ст. 27.
56. Земля: Додаток до блоку Загальнодержавної комплексної програми підтримки та розвитку українського села «Добробут через аграрний розвиток України». – К., 2005. – 80 с.
57. Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ - початок ХХІ століття): історичний аспект: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2005. – 20 с.

58. Зинченко А.П., Назаренко В.И., Шайкин В.В. и др. Аграрная политика. – М.: Колос, 2004. – 304 с.
59. Зіновчук В.В. Сільськогосподарська кооперація: теорія, методологія, практика: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / Інститут аграрної економіки УААН. – К., 2000. – 35 с.
60. Зіновчук Н.В. Екологічна політика в АПК: економічний аспект. – Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, ННВК «АТБ», 2007. – 394 с.
61. Зіновчук Н.В. Економічні засади екологічної політики в АПК: теорія і методологія : Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.06 / РВПС України НАН України. – Київ, 2008. – 39 с.
62. Ильина З.М., Кондратенко С.А. Теоретические и методологические критерии и подходы к оценке национальной продовольственной безопасности // Вестн. Национальной академии наук Беларуси. – 2007. – № 2. – с.12-20.
63. Ильичева А. Что такое продовольственная безопасность / Продовольственная газета. – 2001. – № 9.
64. Институциональные изменения в сельском хозяйстве и окружающей среде Центральной и Восточной Европы: Обзор программы ССХСЦВЕ / Под ред. Ф.Гацвейлера и К.Хагедорна. – Ч.4. – Берлин, ун-т Гумбольдта, 2003. – 70 с.
65. Іванько А.В. Регулювання сільськогосподарського виробництва регіону: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2006. – 20 с.
66. Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності у 2007 році: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 16 с.
67. Каран В.В. Майбутнє та подальший розвиток діяльності міжнародного кооперативного альянсу // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – №1. – С. 89-93.
68. Карпенко В. В. Стратегічне планування розвитку сільських територій в Україні. // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. ОРІДУ. – Вип. 2 (26). – О.: ОРІДУ, 2006. – С. 88-96.
69. Кирдина С. Г. Институциональные матрицы и развитие России. – Москва: ТЕИС, 2000. – 213 с.
70. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2005. – 452 с.
71. Кісь В. Кредитні спілки – повернення в майбутнє // Персонал. – 2006. – №8.
72. Кіт В., Сафін О., Топішко І. Продовольча безпека: проблеми та шляхи їх розв'язання // Ринкова трансформація економіки АПК:

- Монографія. У 4-х ч. / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.С. Мазнева. Стабілізація доходів сільських товаровиробників. – К.: ІАЕ, 2002. – Ч.4. – С. 100-103.
73. Ковальов В.В. Державне регулювання інвестиційної діяльності в умовах ринкового розвитку аграрної сфери: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / Дніпропетровський держ. аграрний ун-т. – Д., 2005. – 19 с.
74. Ковальчук О.Д., Микитюк В.М., Скидан О.В. Значення інформаційних технологій у матеріально-технічному забезпеченні АПК / Ринкова трансформація соціально-економічних відносин в АПК: Тези доповідей Другої Міжнародної науково-практичної конференції, 13-15 червня 2005 р., м. Мелітополь / Таврійська державна агротехнічна академія. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005. – С. 98-100.
75. Колесник О. Б., Федів І. О., Фишко Є. О. Методика організації та проведення громадських слухань з питань управління комунальною власністю. – К.: Інститут муніципального і регіонального розвитку, 2002. – 64 с.
76. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я.А. Жаліло, Я.Б. Базилюк, Я.В. Белінська та ін.; За ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2005. – 388 с.
77. Конкуренція в Україні: Аналітична доповідь щодо стану, тенденцій і проблем розвитку економічної конкуренції в Україні у 2000 – 2005 роках. – К.: Антимонопольний комітет України, Центр комплексних досліджень з питань антимонопольної політики, Державна установа «Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України», 2006. – 40 с.
78. Консультативний документ для керівництва розробкою глобальної стратегії ВОЗ в області режиму харчування, фізичної активності та здоров'я. – NMN/WHO/HQ. – 2003. – 9 с.
79. Концепція аграрної політики Росії в 1997-2000 роках / Под ред. Е.С.Строева. – М.: ООО «Вершина-клуб», 1997. – 352 с.
80. Концепція розвитку сільськогосподарських потребителських кооперативів. – М.: Міністерство сільського господарства РФ: – 2006. – 68 с.
81. Коренюк П.І. Концептуальні підходи до продовольчої ефективності використання, збереження та розширеного відтворення аграрного природно-ресурсного потенціалу // Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 140-144.
82. Костенко В. І., Найдено К. А., Угнівенко А. М., Волощук В. М., Штомпель М. В., Гопка Б. М. Наукове забезпечення сталого розвитку сільського господарства в Лісостепу України: монографія: у 2 т. / Д.О. Мельничук (відп.ред.). – Т. 2 – К.: Альфа, 2003. – 351 с.

83. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921- 1929 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 2005. – 34 с.
84. Коулман Дж. Капитал социальный и человеческий // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139.
85. Кочетков О.В., Марков Р.В. Формування системи показників продовольчої безпеки країни // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 43-49.
86. Кравців В.С. Актуальні напрямки підвищення ефективності екологічної політики в Україні / Матеріали наукового семінару «Охорона навколишнього середовища». – Київ 2000. – С.28-31.
87. Кравців В.С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика): автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.06 / НАН України. Рада по вивченню продукт. сил України. – К., 2007. – 40 с.
88. Кретинина Л.В. Державне стимулювання ринкових перетворень в аграрному секторі: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Донецький держ. ун-т управління. – Донецьк, 2005. – 20 с.
89. Крісті Р. НУО можуть допомогти європейській інтеграції України: уроки Естонії // Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2005. – №21 (280). – 2 с.
90. Купалова Г. І., Скупий В. М. Зайнятість на селі. – К.: Інститут аграрної економіки УААН, 1999. – 44 с.
91. Кучма Л.Д. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки: Послання Президента України до Верховної Ради // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 100.
92. Кюи Н.Е. Моделирование потребления продуктов питания в России. Анализ влияния дифференциации доходов на потребление. – М.: Гос. ун-т, Высшая школа экономики, 2003. – 58 с.
93. Латинін М.А. Державне регулювання розвитку аграрного сектора економіки України: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.02 / Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк, 2007. – 36 с.
94. Лебедь Д. Крестьянство в революции // Октябрьская революция. Первое пятилетие. – Х.: ГИУ, 1922.
95. Лендъел М. Нові інституційні механізми регіонального розвитку в Європі // Регіональні студії. – 2001. – Вип. 1. – С.18-28.
96. Лерман Ц., Седик Д., Пугачев Н., Гончарук А. Реформирование сельского хозяйства в Украине: итоги и перспективы. – Рим: ФАО, 2007. – 243 с.
97. Лисецький А.С., Білоусько Т.М., Осінський С.М. Сільськогосподарський потенціал екологічно чистої продукції / Вісн. Сум. держ. аграр. уні-ту. – Суми, 2001. – Вип.2. – С. 53-55.

98. Лобанов Н.И., Тебенко В.Н., Ожелевская Т.С. Проблемы развития кооперативного движения в Украине и роль информационно-консультационных центров в их решении // Культура народов Причерноморья. – 1999. – №6. – С. 58-61.
99. Лукичев П.М. Государственное регулирование аграрной сферы: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.01. – С.-Петербург. гос. ун-т. – СПб. – 2000. – 46 с.
100. Луцяк В. Г. Екологічні аспекти господарської діяльності на місцевому рівні / Матеріали наукового семінару «Охорона навколишнього середовища». – Київ 2000. – С.2-3.
101. Мазур О.О. Продовольча програма 1982 року в Україні: плани та реалії: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Черкаський нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2006. – 20 с.
102. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин: Навч. посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 276 с.
103. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Пер. с англ. 11-го изд. – К., Хагард-Демос, 1993. – 785 с.
104. Малиенко А. Проблемы аграрных реформ в Украине // Зеркало недели. – 2000. – №32 (305). – С. 12-14.
105. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.М. Татлыбаева (пер.с англ.). – С.Пб.: Евразия, 1999. — 478 с.
106. Мезенцева Е. С. Государственное регулирование АПК в развитых странах // Вестник СевКавГТУ. Серия «Экономика». – 2004. – №1 (12).
107. Методическое обеспечение проекта федерального закона о розничной торговле и разработка предложений по вопросам регулирования взаимодействия сетевой торговли и отечественных производителей продовольствия. – М, ГОУ ВПО «Рос. эконом. академия им. Г.В. Плеханова. – 241 с.
108. Микитюк В.М., Скидан О.В. Продовольча безпека: формування понятійного апарату // Стратегічна панорама. – 2005. – №2. – С. 36-41.
109. Микитюк В.М., Скидан О.В. Формування продовольчої безпеки в Україні: регіональний аспект (монографія). – Житомир: ДАУ, 2005. – 248 с.
110. Михайлова Л.І. Формування та розвиток трудових ресурсів як складової капіталу АПК: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.07.02 / Сум. нац. аграр. ун-т. – Суми, 2004. – 38 с.
111. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки / За ред. д-ра. экон. наук, проф., акад. АН вищої школи України І.Р. Михасюка. – Львівський національний

- університет ім. І.Франка. Підручник. Друге вид., виправлене і доповнене. – К.: Атіка, Ельга-Н, 2000. – 592 с.
112. Могильний О.М. Державне регулювання аграрного виробництва в період трансформації економіки. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 430 с.
113. Могильний О.М. Організаційно-економічний механізм державного регулювання аграрного виробництва у трансформаційний період: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2003. – 38 с.
114. Могильний О.М. Регулювання аграрної сфери. – Ужгород: ІВА, 2005. – 400 с.
115. Моніторинг соціально-економічного розвитку регіонів України за 2005 р. – К. Вид. «Міленіум». – 2005. – 234 с.
116. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України. Монографія. – Вінниця: УНІВЕРСУМ, 2006. – 438 с.
117. Мороз О.О. Інституціональні основи розвитку аграрної економіки: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / УААН. Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки». – К., 2006. – 34 с.
118. Назаренко В.И. Аграрная политика Европейского союза / Институт Европы РАН. – М.: ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2004. – 362 с.
119. Народ, государство, регионы: стабильность развития. – М.: Изд-во «Луч», 2001. – 560 с.
120. Національна екологічна політика України: оцінка і стратегія розвитку. – К.: ПРООН Україна, 2007. – 184 с.
121. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві: Підручник. – К.: КНЕУ, 2000. – 372 с.
122. Нечипоренко О.М. Організаційно-економічні аспекти формування кооперативних підприємств в аграрному секторі економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2004. – 21 с.
123. Новичков В.И., Калашников И.Б., Новичкова В.И. Аграрная политика. – М.: Издательско-книготорговый центр «Маркетинг», 2001. – 288 с.
124. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. – М.: Фонд экономической книги «Начала», 1997. – 180 с.
125. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С.6-17.
126. О развитии сельского хозяйства: Федеральный Закон Российской Федерации от 29 декабря 2006 года №264-ФЗ // Экономика сельского хозяйства России. – 2007. – №2. – С. 37-40.
127. О сельскохозяйственной кооперации: Федеральный Закон РФ от 8 декабря 1995 года № 193-ФЗ // Российская газета. – 2006. – N 250.

128. Олейник А.Н. Институциональная экономика. – М.: Вопросы экономики; ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
129. Онищенко О., Юрчишин В. Сільський розвиток: основи методології та організації // Економіка України. – 2006. – №10. – С. 4-13.
130. ООН. Конференція по оточуючій середі та розвитку (1992; Рио-де-Жанейро). Повестка дня на ХХІ век. — Нью-Йорк: ООН, 1992. Роздел 1: Соціальні та економічні аспекти. – 117 с.
131. Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2006 року: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2006. – 2 с.
132. Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2007 року: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2007. – 2 с.
133. Особисті селянські господарства в Україні станом на 1 січня 2008 року: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 2 с.
134. Панченко Л.М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / АПН України; Інститут вищої освіти. – К., 2003. – 19 с.
135. Петраковська О.С. Методи управління земельними ресурсами // Містобудування та терит. планув. – 2005. – Вип. 20. – С. 261-267.
136. Петрова А.Т. Теорія, методологія системно-параметричного дослідження якості життя населення регіона: Автореф. док. эк. наук: 08.00.12, 08.00.05. – Новосибірський державний університет економіки та управління, 2006. – 48 с.
137. Петровський Г.І. Подбаймо про роботу на селі // Партія і село. Статті й промови за 1924 рік провідників комуністичної партії (більшовиків) України тт. Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга. – Х.: Червоний шлях, 1925. – С.11.
138. Пилипенко О.О. Ефективність екологічно безпечного використання земель у сільському господарстві: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки». – К., 2004. – 20 с.
139. Питання Міністерства аграрної політики України: Указ Президента України від 7 червня 2000 р. N 772/2000 // Офіційний вісник України. – 2000 – № 23. – Ст 933.
140. Питання обігу харчових продуктів, що містять генетично модифіковані організми та/або мікроорганізми: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2007 р. N 985 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 57. – Ст. 2286.
141. Політика і розвиток сільського господарства України / За ред. Штефана фон Крамона-Таубаделя, С. Зорі, Людвіга Штріве. – К.: Альфа-Прінт, 2001. – 312 с.

142. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16 вересня 1997 р. N531/97-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 46. – Ст.292.
143. Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України»: Закон України від 15.05.1992 р. №2346-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 32. – Ст. 453.
144. Про Державний бюджет України на 2003 рік: Закон України від 26.12.2002 № 380-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 10. – Ст. 86.
145. Про Державний бюджет України на 2004 рік: Закон України від 27.11.2003 № 1344-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – №№ 17-18. – Ст. 250.
146. Про Державний бюджет України на 2005 рік: Закон України від 23.12.2004 № 2285-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 7. – Ст. 162.
147. Про Державний бюджет України на 2006 рік: Закон України від 20.12.2005 № 3235-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 9. – Ст. 96.
148. Про Державний бюджет України на 2007 рік: Закон України від 19.12.2006 № 489-V // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 7. – Ст. 66.
149. Про державний контроль за використанням та охороною земель: Закон України від 19.06.2003 № 963-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 350.
150. Про державні цільові програми: Закон України від 18.03.2004 №1621-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25, Ст. 352.
151. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-ІV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – Ст. 527.
152. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. №1158 // Офіційний вісник України. – 2007. – №73. – Ст. 2715.
153. Про затвердження Методики оцінювання роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо залучення інвестицій, здійснення заходів з поліпшення інвестиційного клімату у відповідних галузях економіки та регіонах і відповідної форми звіту: Наказ Міністерства економіки України від 17.07.2006 р. № 245 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – Ст. 2350.

154. Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 р. № 1858 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 51. – Ст. 2293.
155. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – Ст. 64.
156. Про захист прав споживачів: Закон України 12 травня 1991 р. № 1023-XII // Відомості Верховної Ради. – 1991. – N 30, ст.379.
157. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 6 червня 2000 р. №767/2000.
158. Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку: Указ Президента України від 08.08.2002 р. № 694/2002 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 32. – Ст. 1507.
159. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах: Указ Президента України від 19 грудня 2000 р. // Голос України. – 2000. – 27 грудня. – С. 6.
160. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради СРСР від 18.12.1990 р. № 563-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – №10. – Ст. 100.
161. Про зерно та ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002 р. №37-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 35. – С. 258.
162. Про інформацію Кабінету Міністрів України «Про дотримання вимог законодавства щодо підтримки агропромислового виробництва та пріоритетності соціального розвитку села в Україні у 2004 році та формування ефективних механізмів їх розвитку на перспективу: Постанова Верховної Ради України від 11 травня 2004 р. №1698-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – N 33-34. – Ст. 410.
163. Про Митний тариф України: Закон України від 5 квітня 2001 р. №2371-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 18. – Т.1. – Ст.26.
164. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. №1529/99
165. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18 жовтня 2005 року № 2982-IV // Урядовий кур'єр від 16.11.2005. – № 218.
166. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України № 400-

- XII від 17 жовтня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990 – № 45. – Ст. 602.
167. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. №966-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 38. – С. 348-351.
168. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 року N 469/97-ВР // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
169. Про сприяння благодійній діяльності в Україні: Розпорядження Президента України від 12 лютого 2000 р. N84/2000-рп // Офіційний вісник України. – 2000. – № 7. – Ст.271.
170. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 р. № 2238-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 11. – Ст. 52.
171. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України: Наукова доповідь / За ред. І.І.Лукінова, П.Т.Саблука // Економіка АПК. – 2000. – №8. – С. 3-36.
172. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. N 573-р // Офіційний вісник України. – 2004. – № 32. – Ст. 2172.
173. Про схвалення Концепції розвитку системи кредитної кооперації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2006 р. N 321-р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 23. – Ст. 1731.
174. Про форми власності на землю: Закон України від 30.01.1992 р. № 2073-XII // Відомості Верховної Ради України – 1992. – № 18. – Ст. 225.
175. Про ціни і ціноутворення: Закон України від 03.12.1990 р. № 507-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 52. – Ст. 650.
176. Продаж споживчих товарів, які вироблені на території України, у торговій мережі за 2007 рік: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 4 с.
177. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, П.І. Коренюк, Е.І. Шелудько; За ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: Наук. думка, 2007. – 276 с.
178. Процюк Н.І. Управління якістю продукції молочного скотарства у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2007. – 21 с.
179. Пугачов М., Кобець М. Земельна реформа в Україні. Проект «Аграрна політика для людського розвитку». – Київ, 2004. – №1. – 24 с.

180. Развитие социально-ориентированной региональной экономики АПК (теория, методология и практика): Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.00.05 / А.В. Краснов; Рос. гос. аграр. ун-т. – МСХА им. К.А.Тимирязева. – М., 2007. – 41 с.
181. Разметаев С.В. Правові питання екологічного аудиту в Україні / Матеріали наукового семінару «Охорона навколишнього середовища». – Київ 2000. – С.17-21.
182. Разработка рекомендаций по повышению инвестиционной привлекательности сельского хозяйства Воронежской области. – Воронеж: ГНУ НИИЭОАПК ЦЧР РФ РАСХН, 2007. – 155 с.
183. Рафальська В.А. Управління якістю цукру в умовах глобалізації світової економіки: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.07.02 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2006. – 21 с.
184. Решетило В.П. Економічна синергетика реалізації ринкового потенціалу інституціональних систем: Автореф. дис... д-ра экон. наук: 08.01.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 34 с.
185. Рзаев Ф. Современный подход государственного регулирования аграрного сектора. – Баку: Центр экономических реформ Министерства экономического развития Азербайджанской Республики. – 2006. – 14 с.
186. Розвиток внутрішніх ринків в Україні: добробут завдяки конкуренції. – К.: Альфа-принт, 2003. – 91 с.
187. Розвиток сталого сільського туризму: Тематичний довідник. – Ужгород, 2007. – 88 с.
188. Розробка Стратегії розвитку територіальної громади: загальні засади методики / В. Нудельман, І. Санжаровський. – К.: «Дата Банк Україна», 2002. – 232 с.
189. Розробка та реалізація стратегій розвитку територіальних громад: вітчизняний досвід / За ред. С. Максименка та ін. – К.: «Дата Банк Україна», 2003. – 272 с.
190. Руженський М.М. Формування економічних інститутів ринкового типу в аграрній економіці: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.01.01 / Київ. нац. экон. ун-т. – К., 2004. – 18 с.
191. Руководство по обеспечению прозрачности в бюджетно-налоговой сфере. – Вашингтон: МВФ. – 2001. – 94 с.
192. Руководство программы СИНДИ по питанию. – Copenhagen: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2000. – 42 с.
193. Саблук П., Юрчишин В. Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України. – К.: УААН ІАЕ, 2002. – 29 с.
194. Саблук П.Т. Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в ХХІ столітті: Доп. на

- 3-х Всеукр. зборах вчених економістів-аграрників (29-30 березня 2001 р.). – К.: УААН ІАЕ, 2001. – 94 с.
195. Саградов А. Россия и индекс человеческого развития // Население и общество. – 2000. – №43. – С. 56-58.
196. Саперович Н. Соціальний аспект продовольчої безпеки: Проект «Аграрна політика для людського розвитку». – К., 2003. – №7. – 121 с.
197. Саперович Н., Шевцов О. Продовольча безпека в Україні: стан, проблеми, шляхи вирішення // Актуальні питання аграрної політики: Зб. робіт. – К., 2002. – С. 254-302.
198. Сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы. Ключевой элемент восстановления сельского хозяйства в ННГ: Проект Тасис по распространению технической информации. – Брюссель, Европейская комиссия. – 2000. – 40 с.
199. Серова Е.В., Тихонова Т.В., Храмова И.Г., Храмова С.В., Шик О.В. Сельская бедность и сельское развитие в России. – М.: ИЭПП, 2004. – С. 27.
200. Скидан О.В. Аграрна політика як складова економічної політики держави / Тези XXXII науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету, 14-16 березня 2007 р. / Житомир: ЖДТУ, 2007. – С. 119.
201. Скидан О.В. Аграрна політика: формування понятійного апарату // Економіка АПК. – 2006. – №5. – С. 29-35.
202. Скидан О.В. Використання кластерного аналізу при формуванні регіональної аграрної політики / Методичні основи сучасного дослідження в аграрній економіці // Матеріали науково-теоретичної конференції. – В 3-х ч., Житомир, 3-5 березня 2005 р. – Житомир: Вид-во «Державний агроєкологічний університет», 2005. – Ч. 2. – С. 133-137.
203. Скидан О.В. Витрати населення як критерій ефективності економічної політики держави / Соціально-економічні проблеми реформування українського суспільства: Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. ЖДУ ім. І. Франка / За заг. ред. Данилишина Б.М. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – С. 61-64.
204. Скидан О.В. Впровадження програмно-цільового методу управління розвитком галузі хмелярства / Ринкова адаптація галузі хмелярства // Матеріали Всеукраїнського науково-практичного симпозіуму, 1 липня 2008 р., м.Житомир. – Житомир: Вид-во ДВНЗ «Державний агроєкологічний університет», 2008. – С. 82-88.
205. Скидан О.В. Дема Д.І., Фещенко Н.М. Роль соціально орієнтованих неурядових організацій у реалізації політики сільського розвитку в

- Україні / Роль соціального капіталу та локальних ініціатив у забезпеченні сільського розвитку: Доповіді Міжнародного симпозиуму (16-18 травня 2007 р., м.Житомир). – Житомир: Вид-во «ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2007. – С. 187-193.
206. Скидан О.В. Державна підтримка і регулювання розвитку сільськогосподарської кооперації як пріоритет аграрної політики / Актуальні проблеми розвитку кооперації в ринкових умовах: Доповіді Міжнародної наукової конференції (Україна, м.Херсон, 20-22 червня 2007 р.). – Херсон: Вид-во Айлант, 2007. – С. 90-95.
207. Скидан О.В. Державна політика у сфері продовольчого забезпечення населення // Вісник Львівського державного аграрного університету: Економіка АПК. – Львів: Львів. держ. агроуніверситет, 2006. – №13. – С. 23-30.
208. Скидан О.В. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання // Право України. – 2006. – №4. – С. 52-56.
209. Скидан О.В. Использование современных статистических методов при формировании аграрной политики государства / Science and studies of accounting and finances: problems and perspectives / The Papers of International Scientific Conference. – 2006. – №1 (5). – С. 29-33.
210. Скидан О.В. Консультативне обслуговування сільського господарства в Данії // Економіка АПК. – 2005. – №10. – С. 140-143.
211. Скидан О.В. Концептуальні основи стратегії формування аграрної політики України // Регіональна бізнес-економіка та управління. – 2008. – №1(17). – С. 38-42.
212. Скидан О.В. Політико-економічний аспект докорінних аграрних перетворень в Україні // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. – Вип. 240: В 5 т. – Т II. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2008. – С.296-304.
213. Скидан О.В. Про актуальні аспекти законодавчого регулювання аграрної політики в Україні // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – №6. – С. 170-173.
214. Скидан О.В. Проблеми регіональної економічної безпеки в Україні: аграрний аспект // Стратегічна панорама. – 2007. – №1. – С. 135-140.
215. Скидан О.В. Проблеми та недоліки аграрного законодавства в Україні // Економіка, фінанси, право. – 2006. – №2. – С. 20-24.
216. Скидан О.В. Регіональні аспекти проблеми продовольчої безпеки // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. Ринкова трансформація економіки АПК. Випуск 30. – Х.: ХНТУСГ, 2004. – С. 185-189.

217. Скидан О.В. Рейтингові оцінки як метод визначення результативності аграрної політики // Вісник ДВНЗ «Державного агроєкологічного університету». – Житомир, 2006. – Вип. 2. – С. 211-217.
218. Скидан О.В. Розвиток аграрної соціальної політики в Україні / Формування стратегії розвитку регіонального АПК // Матеріали Другої міжфакультетської наук.-практичної конференції молодих вчених, 11 травня 2006 р. – Житомир: Вид-во «ДАУ», 2006. – С. 100-104.
219. Скидан О.В. Розвиток методології оцінки ефективності аграрної політики // Регіональна економіка. – 2006. – №3. – С. 90-95.
220. Скидан О.В. Розвиток системи індикативного планування в АПК України // Вісник аграрної науки. – 2006. – №7. – С. 57-59.
221. Скидан О.В. Система маркування продуктів // Харчова і переробна промисловість. – 2008. – №2. – С. 4-6.
222. Скидан О.В. Система оперативного оповіщення про ситуацію у сфері харчових продуктів в ЄС: корисний досвід для України // Стандартизація, сертифікація, якість. – 2007. – №4. – С. 54-58.
223. Скидан О.В. Совершенствование аграрной политики сельского развития в Украине / Матеріали Міжнародного форуму молодих вчених «Ринкова трансформація економіки: стан, проблеми, перспективи». – Х.: ХНТУСГ. – 2007. – С. 57-59.
224. Скидан О.В. Соціальні аспекти аграрної політики / Тези XXXI науково-практичної міжвузівської конференції, присвяченої Дню університету 14-16 березня 2006 р. / Житомир: ЖДТУ, 2006. – С. 145.
225. Скидан О.В. Стратегія розвитку аграрного сектора в умовах міжнародної економічної інтеграції / Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи: Матеріали першої міжнародної науково-практичної конференції / За ред. Романенко О.В. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім.І.Франка, 2007. – С. 104-106.
226. Скидан О.В. Удосконалення бюджетної класифікації витрат на аграрний сектор // Фінанси України. – 2006. – №6. – С. 29-35.
227. Скидан О.В. Управление развитием личных крестьянских хозяйств в Украине / Management theory and studies for rural business and infrastructure development: Proceedings of International Scientific Conference: Lithuanian University of Agriculture, 5-7th October 2006. – 2006. – С. 259-261.
228. Скидан О.В. Формирование аграрной политики и оценка ее эффективности // Vagos. – 2006. – №71(24). – С. 89-98.
229. Скидан О.В. Формирование приоритетов аграрной политики государства / Матеріали XIII Міжнародної наукової конфе-

- ренции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов», 12-15 апреля 2006 г. – Москва, МГУ им. М.В. Ломоносова. – С. 1032-1033.
230. Скидан О.В. Формування аграрної політики у сфері якості та безпеки продовольства // Вісник Державного агроекологічного університету. – Житомир, 2005. – Вип. 1. – С. 177-184.
231. Скидан О.В. Формування кластерної моделі розвитку АПК регіону // Агроінком. – 2005. – №1-2. – С. 79-81.
232. Скидан О.В., Геращенко Л.С. Розвиток інноваційної діяльності в АПК регіону // Вісник Сумського національного аграрного університету. – Суми, 2005. – №1. – С. 177-182.
233. Скидан О.В., Заїка О.С. Регіональні аспекти проблеми землекористування / Енергозберігаючі технології в землеробстві за ринкових умов господарювання // Матеріали науково-практичної конференції молодих вчених і спеціалістів. 27-29 листопада 2006 року. Чабани. – К.: ЕКМО, 2006. – С. 31-33.
234. Скидан О.В., Ковальчук О.Д. Формування аграрної політики продовольчої безпеки в Україні / Матеріали Міжнародного форуму молодих вчених «Ринкова трансформація економіки постсоціалістичних країн». У двох томах. Т. 2. – Х.: ХНТУСГ. – 2005. – С. 267-268.
235. Скидан О.В., Світлишин І.І. Удосконалення методології формування регіональної аграрної політики // Регіональна економіка. – 2005. – №4. – С. 132-137.
236. Скидан О.В., Фещенко Н.М. Законодавче регулювання розвитку галузі хмелярства в Україні / Формування стратегії розвитку регіонального АПК // Матеріали третьої міжфакультетської наук.-практичної конференції молодих вчених, 31 травня 2007 р. – Житомир: Вид-во ДВНЗ «Державний агроекологічний університет», 2007. – С. 81-85.
237. Скидан О.В., Фещенко Н.М. Концептуальні засади державної політики фінансування розвитку сільських територій в Україні // Фінанси України. – 2007. – №8. – С. 130-136.
238. Скидан О.В., Фещенко Н.Н. Актуальные аспекты формирования аграрной политики Украины / Труды II Международной научно-практической конференции молодых ученых «ЖАС ГАЛЫМ – 2007», посвященной 40-летию образования Таразского государственного педагогического института. В 12 томах. Том 1. – Тараз: Таразский государственный педагогический институт, 18-19 апреля 2007. – С. 49-55.
239. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30 роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН

- України; Інститут історії України. – К., 2000. – 19 с.
240. Скуртол С.Д. Управління якістю продукції молокопереробних підприємств: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 /; Держ. вищ. навч. закл. «Держ. агрокол. ун-т». – Житомир, 2007. – 21 с.
241. Соціальна робота та роль соціально орієнтованих неурядових організацій. Український і закордонний досвід / А. Бойко, В. Збігнев. – К., 2004. – 40 с.
242. Сравнительный анализ политики в области пищевых продуктов и питания в европейских государствах-членах ВОЗ: Краткий доклад // Программа «Питание и продовольственная безопасность». – Copenhagen: Европейское региональное бюро ВОЗ. – 2003. – 47 с.
243. Стан економічної безпеки України у 2007 році. – К., Мінекономіки України. – 2008. – 30 с.
244. Стан зовнішньоторговельного балансу України за I півріччя 2008 року: Статистичний експрес-випуск / Державний комітет статистики України. – К., 2008. – 3 с.
245. Статистичний бюлетень «Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві в 2006 році» / Державний комітет статистики України; Відп. за випуск О.М. Прокопенко. – К., 2007. – 41 с.
246. Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України» за 2006 рік / Державний комітет статистики України; За ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2007. – 54 с.
247. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2006 рік / Державний комітет статистики України; За ред. Ю. М. Остапчука. – К., 2007. – 367 с.
248. Статистичний щорічник України за 2006 рік. – К.: Консультант, 2007. – 552 с.
249. Статівка А. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах // Право України. – 2001. – № 10. – С. 29-32.
250. Стиренко Л.М. Управління якістю на підприємствах харчової промисловості: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.04 / Нац. ун-т харч. технологій. – К., 2007. – 21 с.
251. Стійкий екологічно безпечний розвиток і Україна: Навч. посіб. / Ф.В. Вольвач, М.І. Дробноход та ін. / За ред. М.І. Дробнохода. – К.: МАУП, 2002. – 104 с.
252. Стратегічне планування сталого розвитку за участі громади / За заг. ред. В. Кашевського та ін. – Рівне: «Друкарня», 2004. – 124 с.
253. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом європейської інтеграції». – К., 2004. – 416 с.
254. Суржик О. Не в м'ясі сила, або чому лев спить 24 години на добу? // Дзеркало тижня. – 2001. – № 15 (339). – С. 4.

255. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / За ред. академіків УААН П.Т. Саблука та В.В. Юрчишина. – К., 1996. – 663 с.
256. Ткаченко В.Г. Региональные аспекты стратегии развития сельского хозяйства / Стенограма 3-х Всеукр. зборів (конгресу) вчених економістів-аграрників 29-30 бер. 2001 р. – К.: 2001. – 144 с.
257. Українська Радянська Енциклопедія. – Т.7. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1982. – 576 с.
258. Урба С.І. Державне регулювання аграрного сектора економіки України: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2007. – 20 с.
259. Усатый П.С., Белокрылова О.С. Структурные сдвиги в региональной экономике. – Ростов н/Д.: Изд-во РГУ, 2003. – 183 с.
260. Фейзба М.Я. Социальный капитал как фактор экономического развития территории. Автореф. дисс. канд. экон. наук: 08.00.05. – Росс. акад. гос. службы при Президенте РФ. – Москва, 2007. – 25 с.
261. Фещенко Н.М., Скидан О.В. The priority direction of rural areas development in Ukraine / The Papers of the Third International Scientific Conference «Rural Development», 8-10 November, 2007, Lithuanian University of Agriculture. – С. 142-146.
262. Фещенко Н.Н., Скидан О.В. Идеология государственной поддержки развития сельских территорий / Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. – М.: ВИАПИ им. А.А.Никонова: «Энциклопедия российских деревень», 2007. – С. 532-535.
263. Фещенко Н.Н., Скидан О.В. Формирование системы бюджетной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей // Vagos. – 2007. – №2. – С. 29-39.
264. Хамініч С.Ю. Методологія управління конкурентоспроможністю підприємств на засадах освітнього потенціалу: автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.00.03 /; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2007. – 31 с.
265. Харічков С.К., Купінець Л.Є. Екологічна складова в системі національної продовольчої безпеки України // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 168-172.
266. Хвесик М.А. Економічна оцінка природних ресурсів в контексті визначення національного багатства і безпеки України // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 148-152.
267. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка.

- К., 1999. – 35 с.
268. Хорунжий М.Й. Аграрна політика: Навч. посібник. – К.: КНЕУ, 1998. – 240 с.
269. XXI век: мир между прошлым и будущим. Культура как системообразующий фактор международной и национальной безопасности / Под. научной ред. О.П. Лановенко. – К.: Силос, 2004. – 572 с.
270. Царенко О.М. Теоретичні підвалини економічної відповідальності за якість продукції та довкілля в АПК // Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України у XXI столітті. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – С. 124-130.
271. Царенко О.М., Тархов П.В., Щербань В.П.. Екологізація виробництва як основа продовольчої безпеки України // Економіка АПК. – 2001. – № 5. – С. 15-20.
272. Цепко О.А. Мале підприємництво в сільській місцевості // Аспекти сільського розвитку. – 2005. – №1-2. – С. 64-67.
273. Ціноутворення в процесі реформування агропромислового комплексу України (1990-2001 рр.) / За ред. О.М. Шпичака. – К.: ІАЕ, 2002. – 499 с.
274. Чапко І. Формування бюджетної політики щодо сільського господарства та сільської місцевості в Україні // Актуальні питання аграрної політики: Зб. робіт / Проект «Аграрна політика для людського розвитку» / О. Шевцов (упоряд.). – К., 2005. – 377 с.
275. Чайнов А.В. Избранные произведения: Сборник / Е.В. Серова (сост.). – Ксерокопия изд. – М.: Московский рабочий, 1989. – 368 с.
276. Черваньов І.Г. Екологічний аудит у системі забезпечення екологічної безпеки й сталого розвитку України / Матеріали наукового семінару «Охорона навколишнього середовища». – К., 2000. – С.6-10.
277. Чернов С.І. Державне регулювання аграрного сектору економіки в ринкових умовах: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Гуманіт. ун-т «Запоріж. ін-т держ. та муніцип. упр.» – Запоріжжя, 2007. – 20 с.
278. Чернышев А. Зерно и продовольственная безопасность России // Экономика и жизнь. – 14 сентября 2001 г. – С. 13.
279. Шакуров И.Г. Институциональная концепция соотношения рыночного и государственного регулирования экономики // Проблемы современной экономики. – 2006. – N 1 (17).
280. Швець Т.В. Формування і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів при сільських громадах: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.07.02 / Державний агроекологічний університет. – Житомир, 2007. – 20 с.

281. Шеленко Д.І. Пореформений розвиток сільськогосподарських підприємств Івано-Франківського Прикарпаття: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки» УААН. – К., 2006. – 20 с.
282. Шик О., Карлова Н. Совершенствование классификации бюджетных расходов на аграрный сектор и приведение ее в соответствие с требованиями ВТО // Бюллетень Центра АПЭ. – 2003. – № 3 (17). – С. 22-41.
283. Шкляр В.Б. Соціально-економічні мотиви формування та реалізації державної аграрної політики в Україні // Економіка АПК. – 2004. – № 12. – С. 28-32.
284. Шкурко І.В. Менеджмент в молокопереробному підприємстві: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.06.02 / Ін-т аграр. економіки УААН. – К., 2002. – 20 с.
285. Шлемко В.Т., Бінько І.Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення. – К.: НІСД, 1997. – 144 с.
286. Щербань В.П. Соціальні умови розвитку системи продовольчого забезпечення // Економіка АПК. – 2003. – № 12. – С. 5-10.
287. Эрроу К. Возможности и пределы рынка как механизма распределения ресурсов. – THESES, 1993. – Т.1. – Вып.2. – С. 53-68.
288. Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки новітньої аграрної політики та її реалізації // Економіка АПК. – 2003 – № 8. – С. 3-8.
289. Юшин И.В. Особенности управления обеспечением продовольственной безопасности Московского мегаполиса. Автореф. дис... канд. екон. наук: 05.13.10 / Рос. академия гос. службы при Президенте РФ. – М, 2007. – 24 с.
290. Янків М.Д. Організаційно-економічні механізми розвитку і функціонування АПК України: Автореф. дис... д-ра екон. наук: 08.07.02 / НАН України; Інститут економіки. – К., 2000. – 37 с.
291. Яшин Н.С., Скопин А.О. Разработка программ развития региональных рынков // Региональная экономика и управление. – 2005. – №2(2).
292. Achieving Ukraine's Agricultural Potential. Stimulating Agricultural Growth and Improving Rural Life // Joint Publication by the Organization for Economic Cooperation and Development and the Environmentally and Socially Sustainable Development Unit, Europe and Central Asia Region. – The World Bank, 2004, Washington, DC. – 277 p.
293. Ash, A. An Institutional Perspective on Regional Economic Development // International Journal of Urban and Regional Research. – 1999. – Vol. 23, Issue 2. – P. 365-378.
294. Banati Diana, Marvin H.J.P., Kuiper H.A. and other. Institutional and scientific cooperation, networking and capacity building in the field of

- food safety and quality // Pan-European Conference on Food Safety and Quality. – Budapest, Hungary, 25 – 28 February 2002.
295. Bonnard, Patricia. Improving the Nutrition Impacts of Agriculture Interventions: Strategy and Policy Brief / Food and Nutrition Technical Assistance (FANTA) Project. – Washington, D.C.: Academy for Educational Development, 2001. – 17 p.
296. Brunko P., Dewevre P., Gardon J., Belvèze H. Разработка унифицированных региональных стратегий в области безопасности пищевых продуктов и создания информационных сетей продовольственной безопасности: Документ конференции / Панъевропейская конференция ФАО/ВОЗ по безопасности и качеству пищевых продуктов. – Будапешт, 25-28 февраля 2002 г. – 10 с.
297. Cogill Bruce, Castleman Tony Ph.D. Food Aid: Issues and Applications / Food and Nutrition Technical Assistance Project (FANTA). – Washington, DC.: Academy for Educational Development, 2003. – 49 p.
298. Council Directive 92/59/EEC of 29 June 1992 on general product safety.
299. Council Regulation (EC) No 1952/2005 of 23 November 2005.
300. Durand M., Madaschi C. and Terribile F. (1998), Trends in OECD Countries' International Competitiveness: the Influence of Emerging Market Economies, OECD Economics Department Working Papers, No. 195.
301. Eating healthier and feeling better using the Nutrition Facts Label. U.S. Department of Health and Human Services U.S. Department of Agriculture. August, 2006. – 4 p.
302. Economics of Food Labeling. By E.Golan, F.Kuchler, L.Mitchell with contributions from Cathy Greene and Amber Jessup. Economic Research Service, U.S. Department of Agriculture. Agricultural Economic Report No. 793. – 41 p.
303. Food and health in Europe: a new basis for action / Edited by: Aileen Robertson, Cristina Tirado, Tim Lobstein, Marco Jermini, Cecile Knai, Jürgen H. Jensen, Anna Ferro-Luzzi and W.P.T. James. – WHO Regional Publications, European Series, No. 962004. – 2003. – 388 p.
304. Food labels. More informed choices. Published by the Food Standards Agency January 2007. – 23 p.
305. Food Safety, Traceability and Liability in the food chain: Project EuropeAid 114025/C/SV/UA. – 2005. – 47 p.
306. Food Security Indicators and Framework for Use in the Monitoring and Evaluation of Food Aid Programs. – USAID. – 1999. – 45 p.
307. Gatzweiler F,W., Hagedorn K. The Evolution of Institutions in Transition // International Journal of Agricultural Resources,

- Governance and Ecology. – 2002. – 2 (1). – P.37-58.
308. Global Environment Outlook 3 (GEO-3). - English Paperback. – UNEP, 2002. – 416 p.
309. Hagedorn K. Central and Eastern European Sustainable Agriculture Network. Proceedings of the First Workshop, 2-7 March 1999. REU Technical Series 61. – Rome, FAO.
310. Murray Jim. Consumer Information and Participation in Interactive Communication with Consumers on Food Safety, Risks and Food Quality // Pan-European Conference on Food Safety and Quality. – Budapest, Hungary, 25 – 28 February 2002.
311. Newman Caroline. Порівняльний аналіз надання соціальних послуг НУО у вибраних країнах-членах ЄС / Tacis Project: NGO Development Ukraine. – №5. – 2005. – 39 с.
312. Nutrition and Your Health: Dietary Guidelines for Americans. – Washington, D.S.: U.S.D.A., 2000. – 39 p.
313. Preparations for the 1999 Ministerial Conference: Negotiations on Agriculture. Communication from Japan to the General Council. WT/GC/W/220, June 1999.
314. Proposed outline for the second action plan for food and nutrition policy. – WHO, Regional office for Europe, Copenhagen. – 2006. – 14 с.
315. Regulatory Structure of the New Zealand Hop Industry: MAF Policy Public Information Paper 16. MAF Policy. Wellington, September 1997.
316. Sedik, D.J. Per Capita GDP and Meat Consumption in the Former USSR. – Economies in Transition / Agriculture Report. – Vol.4. – P. 11-15.
317. Strengthening Food Safety Control system in Ukraine // Nauka i Studia. – 2008. – №4(9). – С. 16-26.
318. Suwanrangsri Sirilak, Keeratviriyaporn Suwimon. How Official Services Foster and Enforce the Implementation of HACCP1 by Industry and Trade // Second FAO/WHO global forum of food safety regulators. – Bangkok, Thailand, 12-14 October 2004.
319. Swindale Anne, Ohri-Vachaspati Punam. Measuring Household Food Consumption: A Technical Guide / Food and Nutrition Technical Assistance (FANTA) Project. – Washington D.C.: Academy for Educational Development, 1999. – 24 p.
320. The challenge of obesity in the WHO European Region and the strategies for response. – Copenhagen, WHO Regional Office for Europe.
321. The First Action Plan for Food and Nutrition Policy WHO European Region 2000-2005. – Copenhagen: WHO, Regional Office for Europe,

2000. – 42 p.
322. Tilly C., Friedman J., Weaver C. Territory and Function: The Evolution of Regional Planning. Berkeley, CA: University of California Press, 2001. – 348 p.
323. Timothy E. Josling and Alberto Valdés. Agricultural Policy Indicators: ESA Working Paper No. 04-04, January 2004. – 26 p.
324. Wendel Bernard G. Подальший розвиток кредитних спілок в Україні: погляд ззовні / Матеріали семінару «Кредитні спілки в Україні: стабільність і подальший розвиток», 18 січня 2007 р., м.Київ. – 14 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Базовий набір індикаторів сталого сільського розвитку

Групи індикаторів	Індикатори
1	2
<i>Соціальні індикатори</i>	
Матеріальний добробут	Середньомісячна заробітна плата, грн. Середньомісячний розмір пенсії, грн. Рівень бідності, % Глибина бідності, % Коефіцієнт Джині Частка грошових доходів в загальних доходах, % Частка витрат на продукти харчування в загальних доходах, % Співвідношення середніх зарплат чоловіків та жінок, % Забезпеченість житлом, % Частка сільського житла, обладнаного водогonom, % Частка сільського житла, обладнаного каналізацією, % Частка сільського житла, обладнаного центральним опаленням, % Частка сільського житла, обладнаного газом, %
Демографічний розвиток	Темпи росту населення, % Темпи міграції населення, чол/рік Щільність населення, чол/рік Ріст народжуваності, % Середня тривалість життя, років
Ринок праці	Рівень економічної активності сільського населення, % до всього сільського населення у працездатному віці Рівень безробіття сільського населення, % до економічно активного сільського населення у працездатному віці Рівень зайнятості сільського населення, % до всього сільського населення у працездатному віці Темп росту зайнятості, % Коефіцієнт плинності кадрів

1	2
Освіта	Охоплення дітей дошкільними закладами, % від чисельності дітей відповідного віку на кінець року Охоплення дітей початковою освітою, % від чисельності дітей відповідного віку на кінець року Охоплення дітей та підлітків базовою середньою освітою, % від чисельності дітей та підлітків відповідного віку на кінець року Темпи росту населення шкільного віку, % Приріст числа учнів початкових шкіл, % Приріст учнів середніх шкіл, % Середня тривалість навчання, років
Здоров'я населення	Частка сільського населення, що не забезпечене належним рівнем харчування, % Дитяча смертність, смертей на 1000 народжених живими Материнська смертність, смертей на 1000 пологів Кількість лікарів усіх спеціальностей в розрахунку на 1000 населення, од. Кількість лікарських амбулаторій та фельдшерсько-акушерських пунктів в розрахунку на 10000 населення, од. Кількість лікарняних ліжок на 1000 населення, од. Планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів, відвідувань на 1000 населення
Соціальне середовище	Коефіцієнт злочинності, злочинів в розрахунку на 10000 населення Питома вага тяжких злочинів у загальній кількості злочинів, % Кількість самогубств, од. Співвідношення шлюбів та розлучень Кількість хворих з діагнозом алкоголізму, чол. Кількість хворих з діагнозом розладу психіки внаслідок вживання наркотиків, чол.

1	2
<i>Економічні індикатори</i>	
Економічний розвиток	Валовий регіональний продукт на душу населення, тис.грн. Темпи росту валового регіонального продукту на душу населення, % Вклад виробничої діяльності у валовий регіональний продукт, % Експортна частка валового регіонального продукту, % Частка інвестицій у валовому регіональному продукті, %
Інфраструктура	Щільність автомобільних доріг з твердим покриттям на 1 тис. км ² Кількість телефонів на 100 сімей, од. Кількість торгівельних підприємств на 1000 населення, од. Площа торгівельних підприємств на 1000 населення, м ² Кількість підприємств ресторанного господарства на 1000 населення, од. Кількість місць на підприємствах ресторанного господарства на 1000 населення, од. Наявність підприємств сфери послуг (за основними видами послуг)
Фінансові механізми та ресурси	Видатки місцевих бюджетів на освіту, тис. грн. в розрахунку на 10000 населення Видатки місцевих бюджетів на охорону здоров'я, тис. грн. в розрахунку на 10000 населення Видатки місцевих бюджетів на соціальний захист, тис. грн. в розрахунку на 10000 населення Соціальні трансферти з Держбюджету, тис. грн. в розрахунку на 10000 населення Частка місцевих доходів, що виділяється на захист навколишнього середовища, %

1	2
<i>Екологічні індикатори</i>	
<p>Сприяння сталості сільського господарства</p>	<p>Використання пестицидів, т/км² Використання добрив, т/км² Кількість орних земель на душу населення, га Зрошувані землі, % Кількість земель, що перебувають під впливом засолення і заболочення, км² Площі відновлених земель, км² Землі, яким загрожує ерозія ґрунту, км²</p>
<p>Боротьба із знелісненням</p>	<p>Темпи знеліснення, км² в рік Запаси деревини, м³ Площа лісів, км² Темпи відновлення лісів, км² в рік Частка лісів, що перебувають під захистом, %</p>
<p>Захист навколишнього середовища</p>	<p>Викиди сірки в розрахунку на 1 особу, кг Викиди азоту в розрахунку на 1 особу, кг Викиди свинцю в розрахунку на 1 особу, кг Викиди шкідливих речовин від пересувних джерел забруднення в розрахунку на 1 особу, кг Питома вага скинутої неочищеної води в загальній кількості, % Кількість промислових токсичних відходів у сховищах в розрахунку на 1 тис. кв. км, т Кількість важких металів у стічних водах в розрахунку на 1000 км², т</p>
<p>Управління відходами</p>	<p>Об'єм виробничих та побутових відходів, т Об'єм токсичних відходів, т Імпорт і експорт (ввіз і вивіз) небезпечних відходів, т Об'єми відходів на душу населення, т Площа земель, забруднених небезпечними відходами, км² Витрати на збір та переробку відходів, тис.грн. Частка перероблених відходів, % Знищення відходів, т на душу населення Витрати на переробку небезпечних відходів, тис.грн.</p>

1	2
<i>Організаційні індекси</i>	
Структура прийняття рішень	Наявність місцевої стратегії сталого розвитку, так/ні Прийняття індикаторів сталого розвитку, так/ні Представництво основних груп населення при прийнятті рішень щодо сталого розвитку території, так/ні Винесення на загальне обговорення проектів рішень щодо розвитку території, так/ні

Площа сільськогосподарських угідь та індекси сільськогосподарського виробництва в Україні у 1999-2007 рр.

Роки	Площа сільськогосподарських угідь, тис.га	Індекси сільськогосподарського виробництва, % до попереднього року								
		усі категорії господарств			у т.ч.					
		валова продукція	з неї		сільськогосподарські підприємства			господарства населення		
			продукція рослинництва	продукція тваринництва	валова продукція	з неї		валова продукція	з неї	
					продукція рослинництва	продукція тваринництва		продукція рослинництва	продукція тваринництва	
1999	41829,5	93,1	89,5	97,1	90,8	91,5	89,7	94,7	87,8	100,7
2000	41827,0	109,8	123,2	96,4	95,0	104,4	80,1	119,3	140,7	103,5
2001	41817,0	110,2	112,6	107,0	120,4	125,0	110,9	104,9	104,1	105,7
2002	41800,4	101,2	98,0	105,3	98,3	92,7	111,2	102,9	102,5	103,2
2003	41788,5	89,0	85,4	93,5	74,8	67,5	89,0	97,1	98,9	95,3
2004	41763,8	119,7	135,4	102,0	140,4	162,5	108,1	110,7	121,4	99,8
2005	41722,2	100,1	97,0	104,7	102,7	96,0	117,5	98,6	97,7	99,7
2006	41675,9	102,5	101,7	103,6	109,5	106,8	114,4	98,5	98,3	98,6
2007	41650,0	93,5	90,5	97,7	95,8	89,0	107,1	92,1	91,6	92,7
В цілому за період 1998-2007 рр.	x	116,5	125,6	106,6	115,5	110,8	122,7	117,3	139,2	98,5

Рентабельність сільськогосподарського виробництва в Україні у 1999-2007 рр., %

Роки	продукція сільськогосподарства в цілому	в т.ч. по галузях											
		продукція рос-лиництва в цілому	в т.ч. по видах продукції					продукція тваринництва	в т.ч. по видах продукції				
			зерно	насіння со-няшнику	цукрові буряки	картопля	овочі відкри-того ґрунту		м'ясо великої рогатої худоби	м'ясо свиней	м'ясо птиці	молоко	яйця
1999	-22,1	8,0	12,0	54,5	-14,8	-12,5	-12,8	-46,6	-57,9	-51,0	-45,5	-36,6	-0,7
2000	-1,0	30,8	64,8	52,2	6,1	14,0	-1,7	-33,8	-42,3	-44,3	-33,2	-6,0	10,6
2001	18,3	35,8	43,3	68,7	1,5	11,4	-0,8	-6,6	-21,4	-7,2	-1,7	-0,8	25,1
2002	4,9	22,3	19,3	77,9	-8,6	24,2	8,9	-19,8	-40,5	-16,9	-1,1	-13,8	14,6
2003	12,6	41,7	45,8	64,3	6,2	33,5	30,9	-18,8	-44,3	-33,0	11,0	9,9	18,5
2004	8,1	20,3	20,1	45,2	-0,8	-0,7	-5,0	-11,3	-33,8	-14,4	3,8	-0,4	15,2
2005	6,8	7,9	3,1	24,3	4,8	17,8	16,1	5,0	-25,0	14,9	24,9	12,2	23,5
2006	2,8	11,3	7,4	20,7	11,1	56,2	14,8	-11,0	-38,4	-9,2	12,1	-3,7	-6,8
2007	15,6	32,7	28,7	75,9	-11,1	24,7	14,1	-13,4	-41,0	-27,6	-19,0	13,8	9,1
В серед-ньому за 1999-2007 рр.	5,1	18,8	22,1	46,6	-1,3	18,7	3,7	-17,4	-33,4	-21,0	-6,6	-3,9	10,1

**Окремі показники соціально-економічного розвитку регіонів
України у 2004-2006 рр., середньорічні значення**

Регіони	Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн.	Наявний дохід на одну особу, грн.	Валова продукція с.-г на одну особу, грн	Частка сільського населення, %	Частка сільського господарства у структурі ВРП, %
Автономна Республіка Крим	6504,0	5279,5	1284,7	37,3	23,5
Вінницька	5998,0	5610,4	3045,3	52,5	50,8
Волинська	6151,0	5123,8	2739,0	49,6	44,5
Дніпропетровська	11919,0	6851,8	1625,7	16,7	13,7
Донецька	12642,7	6976,3	1105,0	9,7	8,8
Житомирська	5529,0	5436,0	2399,7	43,4	43,5
Закарпатська	5395,7	4674,5	1690,0	63,0	31,3
Запорізька	10715,0	6920,8	1927,7	23,9	18,0
Івано-Франківська	6770,3	5188,4	1745,3	57,6	25,8
Київська	8747,7	6228,5	1324,3	40,8	38,1
Кіровоградська	6413,0	5375,4	3491,7	39,1	54,5
Луганська	8063,0	5794,4	1130,7	13,7	14,0
Львівська	6801,3	5998,0	1606,7	40,1	23,6
Миколаївська	7998,0	5936,9	2465,7	33,1	30,9
Одеська	8675,3	5703,6	2010,0	34,1	23,2
Полтавська	11581,7	6467,1	3056,7	40,4	26,4
Рівненська	6270,0	5224,3	2359,3	52,9	37,6
Сумська	6451,3	5857,4	2406,3	34,3	37,4
Тернопільська	4646,0	4946,8	2470,0	57,2	53,2
Харківська	9186,7	6221,6	1846,0	20,9	20,1
Херсонська	5667,7	5228,2	2957,3	39,5	52,2
Хмельницька	5778,7	5566,8	2678,3	47,6	46,4
Черкаська	6581,0	5404,3	3502,3	45,3	53,3
Чернівецька	4631,0	4921,3	2046,0	59,1	44,2
Чернігівська	6450,3	5803,0	3048,0	40,0	47,4

**Розподіл населення та домогосподарств за рівнем
середньодушових загальних доходів, %**

Показники	2006 р.		2007 р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
I. Все населення	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Із середньодушовими загальними доходами у місяць, грн.</i>				
до 300,0	15,0	29,0	2,1	6,8
300,1–360,0	9,6	12,3	3,2	5,4
360,1–420,0	11,1	13,0	5,1	8,7
420,1–480,0	9,9	10,3	7,0	9,1
480,1–540,0	10,7	7,7	8,9	8,8
540,1–600,0	7,6	6,1	9,6	12,1
600,1–660,0	7,0	4,7	9,1	10,9
660,1–720,0	5,2	4,4	8,4	8,1
720,1–780,0	23,9	12,5	7,2	6,9
780,1–840,0	5,9	5,6
понад 840,0	33,5	17,6
<i>Частка населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими</i>				
середнього рівня загальних доходів	63,7	62,5	61,8	58,7
прожиткового мінімуму	44,6	63,9	25,4	37,5
II. Всі домогосподарства	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Із середньодушовими загальними доходами у місяць, грн.</i>				
до 300,0	11,2	21,2	1,8	4,8
300,1–360,0	8,4	10,9	2,5	3,8
360,1–420,0	10,3	12,3	3,9	6,4
420,1–480,0	9,7	10,5	5,8	6,7
480,1–540,0	10,2	8,6	8,9	7,6
540,1–600,0	7,9	7,3	9,9	11,6
600,1–660,0	7,2	5,6	8,8	11,2
660,1–720,0	5,7	5,3	8,6	9,7
720,1–780,0	29,4	18,3	7,1	8,3
780,1–840,0	5,9	6,6
понад 840,0	36,8	23,3
<i>Частка домогосподарств із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими</i>				
середнього рівня загальних доходів	57,5	52,3	58,6	48,6
прожиткового мінімуму	38,6	53,9	21,7	28,0

**Обсяг та структура сукупних ресурсів домогосподарств
у 2006-2007 рр.**

Показники	2006 р.		2007 р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
Всього сукупних ресурсів у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, грн.	1663,8	1496,5	2097,5	1822,4
Грошові доходи, %	90,9	79,5	92,0	81,5
в т.ч. оплата праці	55,8	30,3	57,7	32,7
доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	4,8	4,2	5,7	3,8
доходи від продажу сільськогосподарської продукції	0,6	12,0	0,4	11,7
пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	22,5	26,5	21,6	26,6
грошова допомога від родичів та інших осіб	4,9	3,7	4,8	3,8
інші грошові доходи	2,3	2,8	1,8	2,9
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, %	2,0	13,9	1,6	12,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива, %	0,6	0,4	0,9	0,5
Пільги безготівкові на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг тощо, на оплату послуг транспорту та зв'язку, %	0,8	0,3	0,6	0,2
Грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами, %	1,6	1,6	1,3	1,4
Інші надходження, %	4,1	4,3	3,6	3,6

**Обсяг та структура сукупних витрат домогосподарств
у 2006-2007 рр.**

	2006р.		2007р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
Всього сукупних витрат у середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, грн.	1519,3	1274,0	1820,5	1503,1
Споживчі сукупні витрати, %	91,5	87,9	91,3	86,3
в т.ч. продукти харчування та безалкогольні напої	51,2	58,5	49,5	56,4
алкогольні напої	1,7	1,4	1,7	1,3
тютюнові вироби	1,0	0,8	0,9	0,8
одяг і взуття	5,9	5,6	6,0	5,7
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	10,2	7,8	12,0	8,1
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,9	2,7	3,0	2,7
охорона здоров'я	2,6	2,4	2,5	2,5
транспорт	4,0	2,8	3,5	2,9
зв'язок	2,9	1,6	2,9	1,6
відпочинок і культура	3,0	1,3	2,9	1,2
освіта	1,5	0,8	1,6	0,7
ресторани та готелі	2,7	1,0	2,8	1,0
<i>Розподіл споживчих сукупних витрат</i>				
продовольчі товари	53,9	60,7	52,1	58,5
непродовольчі товари	21,8	20,5	22,6	21,0
послуги	15,8	6,7	16,6	6,8
Довідково:				
послуги (без витрат на харчування поза домом)	13,7	5,9	14,4	6,0
витрати на продовольчі товари та харчування поза домом	56,0	61,5	54,3	59,3
неспоживчі сукупні витрати (допомога родичам та іншим особам, купівля акцій, сертифікатів, вклади до банків, аліменти тощо)	8,5	12,1	8,7	13,7

**Розподіл загальних доходів за децильними (10%-ми)
групами населення, %**

Показники	2006р.		2007р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
Загальні доходи – всього	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>у т.ч. за децильними (10%-ми) групами населення за рівнем середньодушових загальних доходів</i>				
перша (з найменши- ми доходами)	3,5	3,7	4,3	4,1
друга	5,0	5,2	5,7	6,0
третя	6,0	6,2	6,7	7,0
четверта	7,0	7,1	7,5	8,1
п'ята	7,9	8,1	8,3	8,8
шоста	8,9	9,1	9,2	9,7
сьома	10,2	10,3	10,4	10,5
восьма	11,8	12,3	11,7	12,0
дев'ята	14,6	14,8	14,2	13,8
десята (з найбільши- ми доходами)	25,1	23,2	22,0	20,0
Коефіцієнт концентрації (індекс Джині)	0,301	0,284	0,254	0,232
Децильний коефіцієнт диференціації загальних доходів населення	3,8	3,7	3,5	3,5
Співвідношення загальних доходів 10% найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів	7,1	6,3	5,1	4,9

**Розподіл грошових доходів за децильними (10%-ми)
групами населення, %**

Показники	2006р.		2007р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
Грошові доходи – всього	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>у т.ч. за децильними (10%-ми) групами населення за рівнем середньодушових грошових доходів</i>				
перша (з най- меншими доходами)	3,3	3,1	4,1	3,8
друга	5,0	4,5	5,7	5,5
третья	5,8	5,6	6,5	6,6
четверта	6,9	6,7	7,3	7,9
п'ята	7,9	7,7	8,2	8,7
шоста	9,0	9,0	9,2	9,7
сьома	10,2	10,4	10,3	10,5
восьма	11,8	12,4	11,8	11,9
дев'ята	14,7	15,4	14,4	14,2
десята (з найбільшими доходами)	25,4	25,2	22,5	21,2
Коефіцієнт концентрації (індекс Джині)	0,309	0,320	0,264	0,252
Децильний коефі- цієнт диференці- ації грошових до- ходів населення	3,9	4,5	3,7	4,1
Співвідношення грошових доходів 10% найбільш та найменш забезпе- ченого населення (децильний кое- фіцієнт фондів), разів	7,6	8,1	5,5	5,6

Структура сукупних витрат домогосподарств із різними середньодушовими загальними доходами у 2007 р., в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство

Показники	Всі домогосподарства	в т.ч. із середньодушовими загальними доходами у місяць, грн.						
		до 300,0	300,1–360,0	360,1–420,0	420,1–480,0	480,1–540,0	540,1–600,0	600,1–660,0
Всього сукупних витрат, грн.	1722,0	983,1	1212,9	1374,0	1412,1	1263,3	1393,5	1465,1
<i>у відсотках</i>								
Споживчі сукупні витрати	90,0	96,7	95,2	95,5	93,5	94,0	92,3	91,8
в т.ч. на продукти харчування та безалкогольні напої	51,4	68,3	64,5	63,0	59,2	59,0	57,5	55,2
алкогольні напої	1,7	1,2	1,1	1,2	1,2	1,4	1,4	1,5
одяг і взуття	5,9	5,3	5,6	5,7	5,8	5,7	5,3	5,6
житло, воду, електроенергію, газ	10,9	10,0	10,1	10,3	11,1	11,7	11,5	11,3
предмети домашнього вжитку, побуто- ву техніку та поточне утримання житла	2,9	1,5	1,5	2,8	2,2	2,6	2,6	2,8
охорону здоров'я	2,5	1,7	1,9	1,8	2,6	2,4	2,8	2,9
транспорт	3,4	1,4	2,0	1,9	2,2	2,0	2,2	2,5
зв'язок	2,6	1,5	2,0	2,1	2,2	2,2	2,2	2,4
відпочинок і культуру	2,4	1,2	1,1	1,5	1,7	1,7	1,8	1,9
освіту	1,3	1,0	1,1	0,9	1,0	1,1	1,1	1,5
ресторани та готелі	2,3	1,0	1,7	1,4	1,4	1,6	1,3	1,7
<i>Розподіл споживчих сукупних витрат, %</i>								
продовольчі товари	54,0	70,8	66,7	65,5	61,6	61,4	59,9	57,6
непродовольчі товари	22,0	18,5	18,7	20,3	21,4	21,3	21,5	22,2
послуги	14,0	7,4	9,8	9,7	10,5	11,3	10,9	12,0
витрати на продтовари та харчування поза домом	55,8	71,7	68,1	66,6	62,7	62,6	61,0	58,9
Неспоживчі сукупні витрати	10,0	3,3	4,8	4,5	6,5	6,0	7,7	8,2

Продовження додатку Л

Показники	в т.ч. із середньодушовими загальними доходами у місяць, грн.					
	660,1– 720,0	720,1– 780,0	780,1– 840,0	понад 840,0	Довідково	
					нижче серед- нього рівня за- гальних доходів (745,82 грн.)	нижче прожиткового мінімуму (532,0 грн.)
Всього сукупних витрат, грн.	1496,3	1629,7	1749,2	2314,5	1285,6	407,3
<i>у відсотках</i>						
Споживчі сукупні витрати	91,8	92,1	91,3	86,4	93,0	94,6
в т.ч. продукти харчування та безалкогольні напої	56,2	54,5	52,2	43,8	58,1	61,3
алкогольні напої	1,6	1,7	1,7	1,8	1,4	1,3
одяг і взуття	5,5	6,0	6,1	6,1	5,6	5,7
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	11,2	10,8	11,2	10,7	11,2	10,9
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та утримання житла	2,7	2,7	3,0	3,2	2,5	2,3
охорона здоров'я	2,5	2,5	2,5	2,6	2,5	2,2
транспорт	2,3	2,8	2,8	4,7	2,2	2,0
зв'язок	2,4	2,8	2,7	2,9	2,3	2,1
відпочинок і культура	2,0	2,3	2,5	3,1	1,8	1,6
освіта	1,2	1,4	1,7	1,5	1,2	1,0
ресторани та готелі	1,7	2,0	2,3	3,1	1,6	1,5
<i>Розподіл споживчих сукупних витрат, %</i>						
продовольчі товари	58,7	57,0	54,8	46,4	60,5	63,7
непродовольчі товари	21,2	21,9	22,4	22,7	21,1	20,6
послуги	11,9	13,2	14,1	17,3	11,4	10,3
витрати на продтовари та харчування поза домом	60,2	58,4	56,6	48,8	61,7	64,9
Неспоживчі сукупні витрати	8,2	7,9	8,7	13,6	7,0	

Структура сукупних витрат домогосподарств за децильними (10%-ми) групами залежно від розміру середньодушових загальних доходів у 2007 р., у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство

Показники	Всі домогосподарства	У т.ч. за децильними (10%-ми) групами за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць									
		перша	друга	третья	четверта	п'ята	шоста	сьома	восьма	дев'ята	десята
Всього сукупних витрат, грн.	1722,0	1218,4	1338,2	1347,0	1458,9	1448,6	1571,6	1772,8	1946,0	2202,9	2917,5
<i>у відсотках</i>											
Споживчі сукупні витрати	90,0	95,7	93,5	93,3	92,1	91,7	92,0	91,3	90,4	86,9	82,6
в т.ч. продукти харчування	51,4	64,6	59,4	57,8	56,6	56,0	54,7	51,7	49,8	46,1	37,2
одяг і взуття	5,9	5,7	5,7	5,6	5,5	5,4	6,0	6,1	6,2	6,1	6,1
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	10,9	10,2	11,2	11,8	11,2	11,5	11,1	10,9	11,0	10,5	10,7
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та утримання житла	2,9	2,2	2,3	2,6	2,5	2,9	2,6	3,0	3,1	3,3	3,3
охорона здоров'я	2,5	1,8	2,5	2,7	2,7	2,6	2,6	2,5	2,6	2,6	2,6
транспорт	3,4	1,8	2,1	2,0	2,5	2,4	2,5	3,2	3,8	4,1	5,8
зв'язок	2,6	1,9	2,2	2,2	2,3	2,3	2,7	2,8	2,7	2,8	3,0
відпочинок і культура	2,4	1,2	1,7	2,0	1,8	1,9	2,2	2,5	2,6	2,9	3,6
освіта	1,3	1,0	1,0	1,1	1,3	1,2	1,4	1,6	1,5	1,4	1,6
ресторани та готелі	2,3	1,4	1,4	1,5	1,6	1,5	2,0	2,5	2,5	2,6	3,8
<i>Розподіл споживчих витрат, %</i>											
продовольчі товари	54,0	67,0	61,8	60,2	59,1	58,5	57,2	54,4	52,5	48,5	39,9
непродовольчі товари	22,0	19,7	21,0	21,9	21,3	21,8	21,8	22,3	23,0	22,9	22,5
послуги	14,0	9,0	10,7	11,2	11,7	11,4	13,0	14,6	14,9	15,5	20,2
витрати на продтовари та харчування поза домом	55,8	68,1	62,9	61,4	60,4	59,7	58,7	56,3	54,4	50,5	43,0
Неспоживчі сукупні витрати	10,0	4,3	6,5	6,7	7,9	8,3	8,0	8,7	9,6	13,1	17,4

**Споживання продуктів харчування в домогосподарствах,
в середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг**

Продукти харчування	2006 р.		2007 р.	
	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості	проживають у міських поселеннях	проживають у сільській місцевості
М'ясо і м'ясопродукти	5,0	3,8	5,5	4,1
Молоко і молочні продукти	21,8	23,3	21,7	22,8
Яйця, шт.	20	17	21	18
Риба і рибопродукти	2,0	1,7	2,0	1,7
Цукор	3,1	3,3	3,1	3,4
Олія та інші рослинні жири	1,8	1,7	1,7	1,7
Картопля	7,3	11,4	7,1	11,0
Овочі і баштанні	9,5	9,3	8,6	8,9
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,5	1,8	4,2	2,1
Хліб і хлібні продукти	9,0	11,4	8,7	11,4

Енергетична цінність та вміст поживних речовин у спожитих в домогосподарствах продуктах харчування, у середньому за добу у розрахунку на одну особу

Показники	2006 р.				2007 р.			
	Енергетична цінність (ккал)	Білки (г)	Жири (г)	Вуглеводи (г)	Енергетична цінність (ккал)	Білки (г)	Жири (г)	Вуглеводи (г)
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Всі домогосподарства	3471	93	156	433	3482	93	159	426
Домогосподарства, які проживають у міських поселеннях	3369	90	158	404	3370	92	161	395
у сільській місцевості	3676	97	152	491	3713	97	156	491
Домогосподарства з дітьми	2899	78	129	363	2923	80	134	357
Домогосподарства, у складі яких є діти, які не мають одного чи обох батьків	3036	81	135	381	3095	83	142	377
Домогосподарства без дітей	4116	109	187	511	4097	109	188	502
Домогосподарства, у складі яких є молоді сім'ї	2802	76	127	345	2794	77	130	334
Домогосподарства з розміром середньодушових загальних доходів у місяць, грн.								
до 300,0	2427	63	99	328	2645	68	112	350
300,1–360,0	2851	76	122	370	2761	71	121	352
360,1–420,0	3179	84	138	409	2995	78	132	385
420,1–480,0	3357	89	149	424	3028	80	134	384
480,1–540,0	3483	92	157	434	3297	85	148	414
540,1–600,0	3838	102	174	474	3520	92	158	440

Закінчення додатку II

1	2	3	4	5	6	7	8	9
600,1–660,0	3872	103	176	476	3454	91	155	433
660,1–720,0	4046	108	188	490	3719	98	169	460
720,1–780,0	4480	122	213	527	3726	100	171	453
780,1–840,0	3680	100	169	448
понад 840,0	3774	105	180	440
Домогосподарства з середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими середнього рівня загальних доходів	2990	79	129	386	3301	86	148	415
прожиткового мінімуму ³	2856	75	122	373	3009	78	133	384
За децильними (10%-ми) групами домогосподарств за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць								
перша (з найменшими доходами)	2312	60	93	316	2830	73	123	366
друга	2778	73	118	364	3083	81	137	389
третя	3039	80	132	391	3443	90	155	430
четверта	3269	87	143	417	3497	92	157	439
п'ята	3465	92	155	433	3606	95	163	449
шоста	3723	98	169	460	3691	98	169	451
сьома	3877	103	176	477	3658	99	169	442
восьма	4070	109	190	490	3720	103	175	440
дев'ята	4394	120	208	519	3888	107	184	457
десята (з найбільшими доходами)	4835	132	233	561	3792	108	185	429

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах залежно від розміру середньодушових загальних доходів у 2007р., у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг

Показники	М'ясо і м'ясопродукти	Молоко і молочні продукти	Яйця, штук	Риба і рибопродукти	Цукор	Олія та інші рослинні жири	Картопля	Овочі і баштанні	Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	Хліб і хлібні продукти
Всі домогосподарства	5,1	22,1	20	1,9	3,2	1,7	8,3	8,7	3,6	9,6
<i>у т.ч. із середньодушовими загальними доходами у місяць, грн.</i>										
до 300,0	2,7	13,0	15	1,2	2,2	1,3	7,8	5,4	1,5	8,7
300,1–360,0	3,1	16,1	16	1,3	2,5	1,4	7,7	6,4	2,0	8,3
360,1–420,0	3,5	17,1	18	1,4	2,8	1,5	8,1	7,0	2,3	8,9
420,1–480,0	3,9	18,1	18	1,5	2,7	1,5	8,3	7,0	2,4	9,0
480,1–540,0	4,2	19,3	19	1,7	3,2	1,7	8,0	7,7	2,7	9,6
540,1–600,0	4,6	21,8	20	1,8	3,3	1,8	8,8	8,4	2,9	10,1
600,1–660,0	4,6	21,4	19	1,8	3,2	1,7	8,6	8,4	3,0	9,9
660,1–720,0	5,0	23,1	21	2,0	3,5	1,9	9,0	9,3	3,5	10,4
720,1–780,0	5,4	24,3	21	2,1	3,5	1,8	8,7	9,7	3,7	10,2
780,1–840,0	5,6	23,8	22	2,0	3,4	1,7	8,9	9,5	3,8	9,9
понад 840,0	6,4	25,9	22	2,4	3,5	1,8	8,1	10,2	5,1	9,4
<i>Домогосподарства з середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими</i>										
середнього рівня загальних доходів	4,3	19,9	19	1,7	3,0	1,6	8,4	7,9	2,7	9,6
прожиткового мінімуму ¹	3,6	17,3	18	1,5	2,7	1,5	8,0	6,9	2,2	9,0

Споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильними (10%-ми) групами залежно від розміру середньодушових загальних доходів у 2007р., у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, кг

Продукти харчування	Всі домогосподарства	в т.ч. за децильними (10%-ми) групами за рівнем середньодушових загальних доходів у місяць									
		перша	друга	третья	четверта	п'ята	шоста	сьома	восьма	дев'ята	десята
М'ясо і м'ясопродукти	5,1	3,2	3,9	4,4	4,6	4,9	5,2	5,5	6,2	6,5	7,0
Молоко і молочні продукти	22,1	15,7	18,3	20,8	21,4	22,4	23,5	24,0	24,5	26,6	27,5
Яйця, шт.	20	17	18	19	20	20	21	21	22	22	21
Риба і рибопродукти	1,9	1,3	1,5	1,7	1,8	1,9	2,0	2,0	2,2	2,5	2,6
Цукор	3,2	2,5	2,8	3,2	3,3	3,4	3,4	3,4	3,5	3,7	3,4
Олія та інші рослинні жири	1,7	1,4	1,5	1,7	1,7	1,8	1,8	1,8	1,8	1,9	1,8
Картопля	8,3	7,9	8,3	8,4	8,6	8,9	8,8	8,5	8,2	8,6	7,7
Овочі і баштанні	8,7	6,3	7,1	8,1	8,4	8,9	9,4	9,5	9,7	10,5	10,7
Фрукти, ягоди, горіхи, виноград	3,6	2,0	2,4	2,8	3,1	3,2	3,6	3,9	4,4	4,9	6,3
Хліб і хлібні продукти	9,6	8,7	9,1	10,0	10,1	10,1	10,2	9,8	9,6	9,7	9,0

Оцінка домогосподарствами ознак бідності та позбавлення в сучасному українському суспільстві

Ознаки бідності і позбавлення		Частка міських домогосподарств		Частка сільських домогосподарств	
		які вважали ознаками бідності	які потерпали від позбавлення	які вважали ознаками бідності	які потерпали від позбавлення
1	2	3	4	5	6
Економічна депривація		х	х	х	х
Харчування		х	х	х	х
	недостатність коштів для	х	х	х	х
1.	того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування	98,7	8,5	97,8	9,4
	споживання страви з м'ясом, курятиною або рибою	х	х	х	х
2.	- один раз на тиждень	95,3	8,9	94,2	13,1
3.	- щоденно	73,9	37,5	68,9	38,7
4.	споживання свіжих фруктів або соків	82,1	26,5	74,2	23,3
Одяг і взуття		х	х	х	х
	недостатність коштів для	х	х	х	х
	оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих	х	х	х	х
5.	- один раз на 5 років	95,3	16,1	93,8	15,7
6.	- один раз на 3 роки	87,3	25,9	86,3	22,2
7.	придбання за потребою нового одягу та взуття для дітей	95,1	7,7	93,9	8,5
8.	своєчасного придбання необхідних предметів особистого догляду та побутової хімії	91,3	5,6	87,5	7,8
9.	придбання недорогих меблів, необхідних для повсякденного життя (ліжко, шафа, стіл, стілець тощо)	89,0	21,9	86,8	19,0

Продовження додатку Т

1	2	3	4	5	6
Товари тривалого користування					
		x	x	x	x
	відсутність	x	x	x	x
10.	телевізора	92,3	3,6	88,7	5,6
11.	холодильника	94,1	4,8	90,5	9,3
12.	пральної машини	89,7	12,5	85,9	17,3
Житлові умови					
		x	x	x	x
	відсутність	x	x	x	x
13.	житла у нормальному стані (наявне житло потребує капітального ремонту, сире, ветхе, старе)	95,8	15,1	95,8	15,2
14.	окремого житла (окремої квартири, індивідуального будинку)	84,3	9,0	83,8	4,7
15.	будь-якого окремого помешкання (включаючи кімнату в комунальній квартирі, гуртожитку, частину індивідуального будинку тощо)	93,1	3,5	92,2	2,7
16.	водогону в житлі і недостатність коштів для його проведення	84,5	10,0	75,8	44,7
17.	туалету зі зливом всередині житла і недостатність коштів для його встановлення	82,5	13,9	69,6	48,5
	недостатність коштів для	x	x	x	x
18.	підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі (на придбання палива, обігрівача тощо) протягом опалювального сезону	93,9	15,2	94,8	19,5
19.	своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	91,4	17,4	91,4	12,2
20.	здійснення за потребою термінового ремонту житла (сантехніки, даху, електропроводки, заміна вибитого скла у вікні тощо)	92,8	26,0	90,8	25,1

ДОДАТКИ

Продовження додатку Т

1	2	3	4	5	6
	наявність житлової площі, що не перевищує	x	x	x	x
21.	- 5 кв.м. на особу	91,5	5,4	88,4	3,1
22.	- 7,5 кв.м. на особу	81,2	10,5	76,1	5,2
Охорона здоров'я		x	x	x	x
недостатність коштів для оплати необхідних		x	x	x	x
23.	послуг невідкладної платної медичної допомоги, якщо отримати такі послуги на безоплатній основі складно	96,3	22,1	95,1	25,9
24.	послуг лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі (за відсутністю або складністю отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем	96,4	24,1	94,5	24,2
25.	ліків та медичного приладдя, призначених лікарем	96,7	23,1	95,1	24,1
26.	стоматологічних послуг з використанням недорогих матеріалів (за винятком зубопротезування) або недорогих послуг зубопротезування	94,8	21,4	90,7	20,4
27.	лікування в стаціонарі без проведення хірургічної операції (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі) або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі)	96,0	27,3	94,2	25,5
Освіта		x	x	x	x
недостатність коштів для		x	x	x	x
28.	отримання будь-якої професійної освіти	91,2	3,4	88,6	6,2

Продовження додатку Т

1	2	3	4	5	6
29.	того, щоб дитина отримала хоча б неповну середню освіту, оскільки вимушена рано розпочати працювати	95,7	1,4	94,8	2,3
30.	того, щоб дитина після отримання неповної середньої освіти продовжувала навчатися, а не була вимушена працювати	92,7	2,5	91,2	4,2
Відпочинок та дозвілля		x	x	x	x
недостатність коштів для		x	x	x	x
31.	сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік	79,6	35,1	68,4	31,5
32.	відвідування з подарунками друзів, родичів або для прийому у себе гостей (з їжею та напоями) для святкування днів народження або свят	75,9	18,7	64,7	15,2
33.	придбання квитків у кіно-театри (до театру, на концерт тощо) 1–2 рази на рік	69,3	13,9	57,9	12,0
Інші можливості		x	x	x	x
недостатність коштів для		x	x	x	x
34.	оплати необхідних недорогих побутових послуг (послуг перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та техніки тощо)	86,8	10,5	80,8	11,9
35.	здійснення заощаджень для придбання необхідних товарів (отримання послуг)	81,9	49,4	76,6	44,4
відсутність		x	x	x	x
36.	можливості отримання допомоги соціальних працівників або послуг соціальних служб	73,4	5,9	70,2	12,0
37.	у користуванні навіть невеликої земельної ділянки для сільськогосподарського використання площею до 10 соток	41,0	5,2	52,3	1,1

ДОДАТКИ

Закінчення додатку Т

1	2	3	4	5	6
Розвиток інфраструктури		х	х	х	х
38.	відсутність поблизу житла об'єктів роздрібно́ї торгівлі	93,6	4,0	90,3	22,5
39.	відсутність в населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	93,2	5,8	90,1	48,6
40.	відсутність поблизу житла відділень зв'язку	92,7	6,6	89,8	29,8
41.	відсутність в населеному пункті закладів культури (кінотеатру, театру, музею, бібліотеки, клубу)	90,3	6,5	86,9	25,9
42.	відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	97,0	10,1	95,1	36,6
43.	незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги	98,1	8,0	97,8	56,0
44.	відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	95,4	2,2	92,9	10,0
45.	відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	95,5	3,2	94,6	33,4
46.	відсутність можливості підключення до стаціонарної телефонної мережі	91,5	15,6	86,3	40,0

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

<i>Таблиця 1.1.</i>	Визначення категорії «продовольча безпека» у вітчизняних законодавчих та нормативно-правових актах	28
<i>Таблиця 1.2.</i>	Функції сільського господарства	36
<i>Таблиця 1.3.</i>	Оцінка питомої ваги цілей для забезпечення сталого сільського розвитку	62
<i>Таблиця 1.4.</i>	Орієнтовна структура цілі «Зростання добробуту сільського населення»	63
<i>Таблиця 2.1.</i>	Співвідношення фермерських господарств та сільськогосподарських підприємств на Півдні України у 2006 р.	83
<i>Таблиця 2.2.</i>	Індекси валової продукції сільського господарства, всі категорії господарств, %	86
<i>Таблиця 2.3.</i>	Рентабельність сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 1995-1999 рр., %	92
<i>Таблиця 2.4.</i>	Укладення власниками права на земельну частку договорів оренди, станом на 1 липня 2007 р.	94
<i>Таблиця 2.5.</i>	Питома вага фермерських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції, % до загального обсягу	95
<i>Таблиця 2.6.</i>	Складові аграрної реформи	99
<i>Таблиця 2.7.</i>	Фінансовий результат за видами економічної діяльності у 2000-2006 рр., млн.грн.	102
<i>Таблиця 2.8.</i>	Наявність тракторів і зернозбиральних комбайнів у 2000-2006 рр., на кінець року; од.	103
<i>Таблиця 2.9.</i>	Енергетичні потужності та споживання електроенергії в сільськогосподарських підприємствах у 2000-2006 рр.	103
<i>Таблиця 2.10.</i>	Кількість зареєстрованих безробітних за місцем проживання у 1999-2007 рр., на кінець звітного періоду; тис. осіб	104
<i>Таблиця 2.11.</i>	Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 2000-2007 рр., в розрахунку на одного штатного працівника, грн.	105
<i>Таблиця 2.12.</i>	Розрахунок рівня підтримки сільського господарства України, млн. дол. США	108
<i>Таблиця 2.13.</i>	Валовий регіональний продукт в Україні за 2006 рік	111

ПЕРЕЛІК ТАБЛИЦЬ

<i>Таблиця 2.14.</i>	Індекси цін на промислову продукцію та тарифів на послуги, спожиті в сільському господарстві, %	116
<i>Таблиця 2.15.</i>	Індекси цін реалізації сільськогосподарської продукції, 2000-2006 рр.	117
<i>Таблиця 2.16.</i>	Співвідношення максимального та мінімального значень показника валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу в регіонах України у 1996–2006 рр. (фактичні ціни)	127
<i>Таблиця 2.17.</i>	Відхилення обсягу валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу від середнього по Україні та відношення валової продукції сільського господарства до обсягу валового регіонального продукту у 1997 та 2006 рр.	128
<i>Таблиця 2.18.</i>	Результати кластерного аналізу регіонів України за показниками соціально-економічного розвитку у 2004-2006 рр.	130
<i>Таблиця 2.19.</i>	Споживання основних продуктів харчування та калорійність середньодобового раціону населення в регіонах України у 2004-2006 рр.	132
<i>Таблиця 2.20.</i>	Розподіл регіонів України за рентабельністю сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах у 2000-2006 рр.	134
<i>Таблиця 3.1.</i>	Динаміка показників стану продовольчої безпеки України у 2006-2007 рр.	141
<i>Таблиця 3.2.</i>	Захворюваність населення України за окремими класами хвороб у 1990-2006 рр., випадків захворювання у розрахунку на 100 тис. населення	154
<i>Таблиця 3.3.</i>	Відповідність затвердженого в Україні поживного складу харчового раціону рекомендаціям WHO/FAO та European Heart Network щодо раціональної структури харчування	185
<i>Таблиця 3.4.</i>	Модель збалансованого харчування населення (в середньому на одну особу)	187
<i>Таблиця 3.5.</i>	Населення України у 1990-2008 рр., станом на початок року, тис.чол.	192
<i>Таблиця 3.6.</i>	Кількість громадських та благодійних організацій в Україні у 2003-2008 рр., станом на початок року, од	202
<i>Таблиця 3.7.</i>	Надання грошової та натуральної допомоги малозабезпеченим верствам населення органами соціального захисту населення разом з благодійними організаціями та іншими установами, 2007 р.	203

<i>Таблиця 4.1.</i>	Частка продажу споживчих товарів, які вироблені на території України, у товарообороті торгової мережі підприємств (юридичних осіб) в 2006-2007 рр., у % до відповідної товарної групи	210
<i>Таблиця 4.2.</i>	Структура та обсяг видатків Державного бюджету України на аграрний сектор (за основними статтями) у 2003-2007 рр., млн.грн.	226
<i>Таблиця 4.3.</i>	Пропонована структура бюджетного класифікатора витрат на аграрний сектор	231
<i>Таблиця 4.4.</i>	Видатки Державного бюджету України на сільський розвиток у 2004-2007 рр., тис.грн.	234
<i>Таблиця 4.5.</i>	Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності у 2005-2007 рр.	243
<i>Таблиця 4.6.</i>	Прямі інвестиції в Україну та з України за окремими видами економічної діяльності	244
<i>Таблиця 4.7.</i>	Прогноз споживання основних харчових продуктів населенням України у 2008-2010 рр., на душу населення в рік, кг	246
<i>Таблиця 5.1.</i>	Кількість кооперативів та їх об'єднань за організаційно-правовими формами господарювання, на початок року, од.	277
<i>Таблиця 5.2.</i>	Динаміка основних показників діяльності кредитних спілок в Україні	283
<i>Таблиця 5.3.</i>	Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств у 1990-2007 рр, % до загального обсягу	291
<i>Таблиця 5.4.</i>	Функції, які виконують особисті селянські господарства	293
<i>Таблиця 5.5.</i>	Кластеризація регіонів України за показниками розвитку особистих селянських господарств, 2006-2008 рр.	294
<i>Таблиця 5.6.</i>	Здійснення заходів з охорони земель в Україні у 2001-2006 рр.	299

ПЕРЕЛІК РИСУНКІВ

Рис. 1.1.	Напрями формування інституціонального середовища функціонування агропродовольчої сфери	48
Рис. 1.2.	Структурні елементи державної аграрної політики	58
Рис. 1.3.	Пріоритети аграрної політики	59
Рис. 1.4.	«Дерево цілей» формування аграрної політики за пріоритетом «Продовольча безпека»	60
Рис. 1.5.	«Дерево цілей» формування аграрної політики за пріоритетом «Сталий сільський розвиток»	61
Рис. 2.1.	Рівень рентабельності (збитковості) сільськогосподарських підприємств у 1991-2000 рр., %	91
Рис. 2.2.	Динаміка обсягів сільськогосподарського виробництва в 2000-2007 рр., у % до попереднього року	101
Рис. 3.1.	Класифікація груп та ієрархія показників стану продовольчої безпеки держави	138
Рис. 3.2.	Індикатор продовольчої безпеки України у 1996-2007 рр.	140
Рис. 3.3.	Вплив зростання ефективності функціонування агропродовольчої сфери на стан продовольчої безпеки держави	143
Рис. 3.4.	Алгоритм формування і реалізації аграрної політики продовольчої безпеки	145
Рис. 3.5.	Схема інформаційного обміну та взаємодії суб'єктів системи забезпечення якості та безпеки продовольства	159
Рис. 3.6.	Рівні комплексної системи контролю якості та безпеки харчових продуктів	160
Рис. 3.7.	Система оперативного оповіщення щодо безпечності харчових продуктів	166
Рис. 3.8.	Комплексний підхід до забезпечення виробництва та споживання «здорового» продовольства	189
Рис. 3.9.	Складові аграрної політики сталого сільського розвитку	198
Рис. 4.1.	Суб'єкти процесу формування аграрної політики	206
Рис. 4.2.	Інструменти регулювання торговельної діяльності продовольчими товарами	209
Рис. 4.3.	Залежність ефективності функціонування аграрної сфери від рівня її фінансування та цін реалізації сільськогоспродукції, 2002-2007 рр.	225
Рис. 4.4.	Розподіл міських та сільських домогосподарств за ступенем задоволення своїми житловими умовами у 2006 р.	233

Рис. 4.5.	Напрями аграрної політики інноваційного розвитку	239
Рис. 4.6.	Організаційна структура регіонального агротехнопарку	241
Рис. 4.7.	Інструменти посилення інвестиційної привабливості на регіональному рівні	245
Рис. 4.8.	Напрями інституціональних перетворень в аграрній сфері регіону	253
Рис. 4.9.	Формування системи продовольчої допомоги окремим групам населення	258
Рис. 4.10.	Холістичний підхід до формування регіональної продовольчої безпеки	259
Рис. 4.11.	Схема життєвого циклу етапів розробки моделі продовольчої безпеки регіону	260
Рис. 4.12.	Алгоритм SWOT-аналіз стану продовольчої безпеки регіону	262
Рис. 4.13.	Організація системи контролю продовольчої безпеки регіону	263
Рис. 4.14.	Організаційна структура учасників процесу формування регіональної продовольчої безпеки	264
Рис. 4.15.	Система агроекологічного управління	267
Рис. 4.16.	Алгоритм формування агроекологічної політики	270
Рис. 4.17.	Класифікація регуляторів агроекологічної політики	271
Рис. 5.1.	Модель інформаційної служби підтримки розвитку кооперативного руху в аграрному секторі економіки України	288
Рис. 5.2.	Структура управління земельними ресурсами сільськогосподарського призначення	301

Аннотация

Скидан О.В. Аграрная политика Украины в период рыночной трансформации: монография /О.В. Скидан. – Житомир: Изд-во «Житомирский национальный агроэкологический университет», 2008. – 376 с.

В монографии исследованы сущность и значение аграрной политики в развитии государства и общества, определены ее составляющие и показатели. Отражена историческая суть аграрных преобразований разных периодов, причины и последствия аграрных кризисов. Установлен институционный характер закономерностей проблематики, направлений и путей реализации аграрных реформ. Обоснованы основные направления, механизмы и инструменты аграрной политики, в т.ч. на региональном уровне.

Разработаны предложения относительно оптимизации экономического механизма инновационной и инвестиционной деятельности в АПК Украины, бюджетного финансирования развития сельских территорий. Исследованы теоретические и методологические проблемы продовольственной безопасности и устойчивого сельского развития как ключевых приоритетов аграрной политики. Определены направления совершенствования политики в сферах качества и безопасности продовольствия, питания населения. Предложен альтернативный подход к определению цели, принципов и системы регуляторов агроэкологической политики.

Для научных работников, специалистов АПК, работников органов государственной власти и местного самоуправления, преподавателей, студентов, аспирантов, всех, кто интересуется проблемой аграрной политики.

Abstract.

Skydan O.V. Ukraine's Agrarian Policy in the Period of Market Transformations: Monograph / O.V. Skydan. – Zhytomyr: «Zhytomyr National Agroecological University», 2008. – 376 с.

The monograph covers the essence and importance of the agrarian policy in the development of the state and society, determines its components and indices. The paper highlights the historical essence of agrarian transformations in various time periods, as well as the reasons and aftereffects of agrarian crises. It also determines the institutional character of the regularities in the problems, directions and ways of the market reform implementation. It substantiates the main directions, mechanisms and instruments of the agrarian policy, the regional level included.

The monograph considers the suggestions related to the optimization of the economic mechanism of the innovative and investment activities in Ukraine's AIC, as well as to the budget financing of the rural territories development. It presents the investigations into the theoretical and methodological problems of food safety and sustainable rural development as the agrarian policy key priorities. The paper deals with an alternative approach to determining the goal, principles and system of the agroecological policy regulators.

The monograph is intended for researchers, AIC experts, workers of the state power bodies and local authorities, lecturers, students, post-graduate students and those interested in the problem of the agrarian policy.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Олег Васильович Скидан

**АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ
В ПЕРІОД РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ**

Монографія

Літературний редактор – Красноголовець Н.А.

Художник – Осьмук О.П.

Комп'ютерна верстка – Осьмук О.П.

Підписано до друку 01.12.2008 р. Формат 60x84/16

Гарнітура Times New Roman

Умов. друк. арк. 21,85

Тираж 500 прим. Зам. № 319

Житомирський національний агроекологічний університет

10008, м. Житомир, бульвар Старий, 7

Свідоцтво від 18.04.2007 р., серія ДК №2830

